

Александар Лукић

ВОЂЕ СРПСКИХ РЕПУБЛИКАНАЦА

Љубомир Љуба Стојановић

Јаков Јаша Продановић

Јован Жујовић

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
МАЛА БИБЛИОТЕКА 4
Библиотека „Студије и монографије“
књ. 143

За издавача
Др Владан Јовановић

Редакција
Др Бојан Симић (главни и одговорни уредник)
Др Мирослав Перишић
Проф. др Саша Мишић
Др Борис Милосављевић
Др Петар Драгишић
Др Милана Живановић
Др Сања Петровић Тодосијевић (секретар)

Рецензенти
Др Милан Гулић
Др Александар Стојановић
Др Александра Колаковић

Лектура и коректура
Невена Жупањац

Техничко уређење и дизајн корица
Небојша Стамболија

ISBN 978-86-7005-203-1

DOI 10.31212/monografija.2025.143.lukic

Рукопис је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години бр. 451-03-136/2025-03/200016.

Александар Лукић

**ВОЂЕ СРПСКИХ
РЕПУБЛИКАНАЦА**

Љубомир Љуба Стојановић

Јаков Јаша Продановић

Јован Жујовић

Београд, 2025.

САДРЖАЈ

Предговор	7
Уводне напомене – српски републиканци у југословенској монархији Карађорђевића	11
Љубомир Љуба Стојановић.....	85
Јаков Јаша Продановић	151
Јован Жујовић	239
Закључак	283
Извори и литература	285
Индекс имена	303
Биографија аутора	311

ПРЕДГОВОР

Пре више од двадесет година, још као гимназијалац, позајмио сам из библиотеке књигу *Вођи француске револуције* Слободана Јовановића. Остало ми је урезано у памћење да је у једној књизи, кроз биографије четири истакнуте личности Француске револуције (Мирабо, Дантон, Димурије, Робеспјер) аутор разумљиво и јасно описао историјске процесе, без губитка основне нити писања једног од најсложенијих догађаја у савременој људској историји. На крају основних студија историје на Филозофском факултету у Београду код професора Милоша Ковића сам, између осталог, за испит прочитао увелико већ класичну биографију Емила Лудвига о Оту фон Бизмарку (кроз коју је у ствари приказан процес немачког националног уједињења), која је додатно потврдила моје занимање за биографију као историјски жанр. Определио сам се да проучавам историју Југославије, под менторством Мире Радојевић, која је кроз биографију Божидара В. Марковића обрадила, између осталог, историјски процес реализације југословенске идеје током и непосредно после Првог светског рата.

На постдипломским студијама сам тако, радећи за докторат историјат Југословенске републиканске странке, поред истраживања и анализе историјских процеса једног времена и политичке партије, уједно обрађивао и личности које су биле главни носиоци странке и републиканских идеја. Пошто сам дисертацију уобличио и одбранио, схватио сам да из прикупљених и

обрађених историјских извора везаних за историјат партије коју сам изучавао има материјала да се напишу биографије тројице најистакнутијих првака Републиканске странке, који су у суштини били вође републиканског покрета међу српском политичком и интелектуалном елитом. У жељи да напишем њихове биографије обједињене, двоумио сам се како да на једном месту обрадим кроз личности тројице најистакнутијих републиканских првака главне правце и мисли српских републиканаца, а да уједно прикажем лични печат који су сва тројица несумњиво оставила у Републиканској странци. Размишљајући, сетио сам се Слободана Јовановића и његове књиге, методе коју је применио и резултата до којег је дошао. То ми је олакшало да монографију која је пред читаоцима насловим, и да у овом случају на место вођа револуције о којима је Слободан Јовановић писао, напишем дело о вођама републиканског покрета међу Србима који су се у политичком деловању залагали за еволуцију у друштвено-политичким променама југословенске монархије Карађорђевића.

*

У српској историографији на тему републиканских идеја и покрета у новијој српској историји, у Краљевини Србији и југословенској држави, сада већ постоје монографије које су употпуниле раније приметну празнину. Чедомир Антић је у монографији *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године* анализирао и приказао појаву и кретање републиканских идеја и покрета нововековне српске државе током деветнаестог века, од почетка српске националне револуције 1804, па закључно са 1917. и избијањем револуције у Руској ца-

ревини. Републикански покрет у југословенској краљевини међу грађанским политичарима обрадио сам у монографији *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, те је тако наша историографија засад добила две књиге које су приказале појаву и основне правце кретања републиканских идеја међу грађанским политичким странкама у нововековној српској историји.

Међутим, о самим личностима које су биле носиоци републиканских идеја нема биографских дела, као што су и начелно у српској историографији биографије истакнутих појединаца ређа појава насупрот светској историографији, где је „тај жанр далеко популарнији и цењенији“.¹ О тројници пак вођа српских републиканаца наша сазнања нису толико непозната, колико историјски неповезана и неуобличена. Осим Јована Жујовића, о коме је Ђорђе Ђурић написао драгоцену књигу *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, друга двојица српских републиканаца, Љубомир Стојановић и Јаша Продановић, немају потпуну политичку биографију у српској историографији. Код Љубе Стојановића случај је, у односу на Јашу Продановића, нешто лакши и утешнији – кроз мноштво чланака старијих и новијих аутора његова политичка биографија је, посебно кад је у питању период југословенске монархије Карађорђевића, знатно уобличена и приказана. Недостаје књига која би сазнања уобличила и повезала његову улогу и деловање у Краље-

1 Мира Радојевић, „Биографије у српској историографији“, *Токви историје* 1–2/2007, 191.

вини Србији, и потом у југословенској монархији у целовиту причу. Са Јашом Продановићем је нешто сложеније, не само због чињенице да нема толико научних расправа о његовом животу и политичком раду, већ и због дужине животног века републиканског вође, будући да је током живота прошао државна уређења почев од Краљевине Србије, преко југословенске монархије Карађорђевића до Титове комунистичке Југославије, у којој је дочекао само делимично остварење републиканских идеја и тежњи његових и његова два пријатеља. Иако је допринео да се успостави федеративна република југословенских народа 1944–1945, у суштини је нова држава имала, осим имена републике у називу, врло мало елемената за које су се залагали Јаша Продановић и друга двојица вођа српских републиканаца, његових пријатеља и политичких сабораца.

Имајући све наведено у виду, подухватио сам се посла да кроз мање обједињене биографије у виду медаљона, анализирам и прикажем три личности као носиоце републиканских идеја не само у југословенској монархији Карађорђевића, већ и у Краљевини Србији. Колико сам у томе успео просудиће читаоци и стручна јавност. Где је год погрешке у књизи, само су ауторова одговорност.

У Београду,
децембра 2024. године

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ –
СРПСКИ РЕПУБЛИКАНЦИ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ
МОНАРХИЈИ КАРАЂОРЂЕВИЋА

Када су се у време остварења федеративне републике у југословенској држави 1946. српски републиканци присећали корена републиканизма у Кнежевини и Краљевини Србији, за носиоце републиканских идеја, и као прве „црвењаци“, означили су Живојина Жујовића, Светозара Марковића и Драгишу Станојевића. И док се Светозар Марковић наслањао у идејним погледима на Живојина Жујовића, Драгиша Станојевић је полемисао и са социјалистима и са либералима, тј. са Марковићем и са Владимиром Јовановићем. У друштвено-политичким расправама и погледима, Станојевићу је ипак био ближи социјалиста Марковић од либерала Јовановића, што не значи да Владимир Јовановић није био склон републиканским идејама.² Тако је за републиканског историографа Николу Станаревића либерал Владимир Јовановић био један од српских интелектуалаца који је средином XIX века „писао у републиканском духу“.³ Истраживања Чедомира Антића показала су, међутим, да се о републиканизму у Србији говорило већ у време кнеза Милоша, а да Србима ван Србије (у првом реду онима у

2 „Први ‘црвењаци’ у Србији. Живојин Жујовић – Драгиша Станојевић – Светозар Марковић“, *Република*, 5. III 1946, 4.

3 Архив Српске академије наука и уметности (даље: Архив САНУ), 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 5.

оквирима Јужне Угарске) републиканске идеје беху познате одраније, из времена Француске револуције и Наполеонових ратова. Нове друштвено-политичке идеје стизале су извана, па тако и републиканске, а „класични“ западноевропски републиканизам дошао је у Србију када су се са школовања у иностранству вратили први студенти, у народу прозвани паризлије. Ипак, и тада је републиканизам остао ограничен у кругу образованих и утицајних, да би у широј популацији био врло мало или, осим по имену, никако друкчије познат. У српском политичком животу XIX века републиканизам се, идеолошки и индивидуалан, поклопио са великим променама: европском револуционарном 1848, превратном 1858/9, преломном годином на Балкану 1867/8, када су погибијом кнеза Михаила Обреновића „развејана многа надања и створена нова“.⁴

У последње три деценије XIX века, након смрти кнеза Михаила, део српске омладине је током школовања у иностранству (Швајцарска, Француска, Русија) засигурно прихватио републиканске и социјалистичке идеје. Попут својих европских колега, и српски социјалисти и радикали су истицали либералну веру у науку и прогрес, па су моћ разума доводили до крајности. Светозар Марковић је ове идеје усвојио током школовања у Русији 1866–1869, које су опет, према истраживањима Милоша Ковића, осликавале специфичну интелектуалну атмосферу Русије из шездесетих година XIX века, насталу „као последица наглог продора француског пози-

4 Чедомир Антић, *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године*, (Београд: Архипелаг, 2022), 87–103.

тивизма и социјализма, енглеског дарвинизма и немачког физиолошког материјализма у руске универзитетске кругове“. За кратко време ове су идеје, у свом руском виду, захватиле младе српске интелектуалце.⁵ Најистакнутији представници национално свесних и републикански оријентисаних генерација, њихови учитељи и вође – Љубомир Стојановић, Јаков Јаша Продановић, Јован Жујовић – касније су у првој југословенској држави основали Југословенску републиканску странку (у даљем тексту само Републиканска странка).

Мајски преврат и нестанак династије Обреновић из политичког живота Србије (1903) на моменат српским републиканцима улио је наду у могућност успостављања републике. Прваци Самосталне радикалне странке и републиканци Јован Жујовић и Јаша Продановић деловали су у правцу успоставе републике одмах након првих вести о убиству краљевског пара, али нису остварили значајнији успех.⁶ Под притиском официра-

5 Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у 'Српском књижевном гласнику' 1901–1914*, магистарска теза у рукопису, одбрањена 2003. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, стр. 101. Појам интелектуалац је настао у Француској у последњој деценији XIX века, за време афере Драјфус. Током *belle époque*-а израз је означавао високообразоване припаднике европских друштава, који су у јавним иступима, говорима, књигама и текстовима у штампи, те делатношћу у области политике, културе и науке, износили своје ставове и мишљења (Александра Колаковић, *У служби отаџбине. Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Београд: Институт за политичке студије, 17).

6 Државни архив Србије (даље у тексту: ДАС), лични фонд Јована Жујовића, документ 60.

завереника и ради одржања националног јединства у предстојећим борбама за ослобођење и уједињење Срба и других југословенских народа, привремено су одустали од пропагирања републиканства, премда га се нису одрекли.⁷ Када је војска прогласила и скупштина изгласала повратак династије Карађорђевића, није им остало друго но да се помире са ситуацијом до повољнијег момента. Монархију нису унели у програм Самосталне радикалне странке, организоване и основане крајем 1904. У ствари, „народ, кршен и ломљен обреновићевским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“. Републиканци су одустали од републике 1903, под условом да Карађорђевићи владају уставно и парламентарно. Није дуго прошло да би се „видело да она [краљевина] иде стопама старе монархије“ и да је споро али поуздано „показивала зубе и нокте“.⁸

Јован Жујовић је забележио да су самостални радикали неколико година после Мајског преврата били разочарани династијом Карађорђевић, те да су сматрали да

7 Милан Грол, „Републиканска демократија“, *Мисао*, књ. III, свеска 1–2, (Београд, 1920), стр. 969; Јаша М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, књ. VII, бр 10, (Загреб), 1923, стр. 288; Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, (Београд, 1990), стр. 88; Мира Радојевић, *Научник и политичка. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, (Београд: Филозофски факултет, 2007), 65–70; Иста, „Љубомир Љуба Стојановић“, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, (Београд: Клио, 2015), 637.

8 Радојевић, *Научник и политичка*, 67–68.

са њом Србији „нема лека“, због чега ју је требало целу „најурити“, пошто је „свршила своје“ и „потрошила фонд од имена Карађорђева“.⁹ Већи део није разматрао републику, већ могућност, између осталог, и персоналне уније са Бугарском (заступао условно Јован Жујовић), док су завереници из 1903. и поједини самосталци за будућег владоаца узимали у обзир неког од енглеских принчева. Тако је 21. августа 1909. Милорад Драшковић, након мучних преговора око опстанка коалиционе владе, рекао Јовану Жујовићу: „Ово се за сада скрпи, али не иде, не иде. Земља пати од тежег недуга. Са овом династијом нема јој лека. Ви треба да идете у Енглеску и тражите Србији краља... Ја и мислим да се Енглеској одмах пружи изглед на владавину Егејским морем, макар ми били спрам ње као Канада, Нова Зеландија“. Рудничанинове речи Јован Жујовић је пропратио коментаром у дневнику: „Г. Драшковић је међу самосталцима познат као Карађорђевац“.¹⁰ Могло би се закључити да ни сами републиканци нису били сигурни у успешност успостављања републиканског облика државног уређења у Србији 1903, првенствено зато што републиканска идеја није имала већег упоришта међу народом, од кога је највише зависило њено остваривање.

Да ли су се републиканци самосталци могли поуздати у подршку одређене велике силе са стране? Који је облик државног уређења преовлађивао у Европи почетком XX века, особито код великих сила? Беше то

9 *Истио*.

10 Јован Жујовић, *Дневник I*, приредио Драгоје Тодоровић, (Београд: Архив Србије, 1986), 170, 176.

континент монархија, од чега су три империје биле у зениту моћи – Велика Британија, Немачко и Руско царство, док су две – Османско царство и Аустроугарска монархија – биле у стагнацији или опадању, али су ипак контролисале велике територије и владале различитим нацијама.¹¹ Важније велике силе, изузев Француске, биле су монархије. Србија је посредно и непосредно зависила у првом реду од три поменуте – Аустроугарске, Русије и Османског царства.¹² Иако су све три монархије имале унутрашњих проблема, и даље су улазиле у ред великих сила.

Све три монархије директно су утицале на политику Краљевине Србије. Аустроугарској је Србија сметала у продору на југ и доказивању моћи велике империје, док ју је Османско царство доживљавало као претњу због великог броја Срба у оквиру османских граница на Балкану (што је такође био случај и код поменуте Хабзбуршке монархије).¹³ Од царске Русије зависио је самосталан живот и евентуално територијално проширење Србије, окружене двома ненаклоњеним монархијама. Од Велике Британије, традиционално монархи-

11 Pjer Renuven, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, (Zagreb: Naprijed, 1965), 61–92.

12 *Историја српског народа VI-1*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1983); Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, (Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990), стр. 66–81, 108–114, 120–122, 166–167, 189–190, 251–263, 312–321, 330–331, 352–355.

13 Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 20112); Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*, (Сарајево: Catena mundi, 2017).

стичке државе, није се могла очекивати никаква подршка, нарочито не после Мајског преврата, који је британска политика најоштрије осудила. У погледу Француске, пре се могло говорити о утицају републиканских идеја преко дела француских писаца преведених на српски језик, него о некој практичној помоћи републиканцима у Србији.¹⁴

Успостављање републике у малој држави попут Србије почетком XX века и њено успешно одржање били су у домену теорије. Љубомир Стојановић је разложно истицао током расправе са радикалом Велимиром Вељом Вукићевићем знатно доцније, да је „и раније сматрао да је републиканство једна виша форма демократије“, али да све до 1906. није био за увођење републике у Србију, пошто је веровао „да се и у монархији може доћи до демократије“.¹⁵ И после се мирио са монархијом „јер је за вратом била Аустрија“, а од апсолутистичке Русије „очекивали смо да нас (и у своме интересу) заштити“.¹⁶ Горуће национално питање није дозвољавало да се у Србији врше експерименти (иначе покушани 1903) на пољу облика њеног државног уре-

14 Леон Буржоа и Албер Матен, *Декларација њрава човека и грађанина*, (Београд, 1909); Анри Мишел, *Полиитичка доктрина демократије*, (Београд, 1910); Леон Буржоа, *Идеје солидарности и њене социјалне последице*, (Београд, 1910); Батист Жакоб, *Право својине и колективизам*, (Београд, 1911); Алфред Кроазе, *Васийићање демократије*, (Београд, 1911); Емилио Кастелар, *Монархија или република*, (Београд, 19132).

15 Љубомир Стојановић, „Још о уређењу наше државе“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 11–12, 26. новембар 1927, 381; Радојевић, *Научник и ѡлиитика*, 323.

16 Радојевић, *Научник и ѡлиитика*, 323.

ђења, а који су могли довести до слабљења постигнуте националне кохезије и отпорне снаге народа. Утолико пре што је Аустроугарска била присутна у Босни и Херцеговини са тежњом да тамо остане трајно, док је Бугарска увелико проводила бугаризацију становништва Македоније под Османским царством.¹⁷ Албански притисак и терор у Старој Србији и Македонији над српским становништвом је јачао с протоком времена, претећи да ескалира у крваве обрачуне и велике губитке по реално обесправљени српски живаљ, махом ненаоружан.¹⁸ Очигледно, спољашње и унутрашње околности на Балканском полуострву и европском континенту утицале су на републиканце међу самосталним радикалима да од републике у Србији привремено одустану.¹⁹

Напоредо са републиканским акцијама левичарски оријентисаних самосталаца, окупљених око *Дневної листи* Јована Скерлића, Косте Куманудија и Милана Грота, републикански покрет је заживео у првој деценији XX века међу студентима Београдског универзитета, предвођених Михаилом Илићем, Боривојем Николићем²⁰ и

17 Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*; Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*.

18 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије. Косово и Метохија у српско-албанским односима 1878–1912*, (Београд: Филозофски факултет, 2009).

19 Антић, *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године*, 255–266.

20 Боривоје Бора Николић (?–1914) свршио је 1908. Правни факултет у Београду, где је у прво време радио као „практикант варошког првостепеног суда“, да би ускоро постао и судија. Учествовао је као резервни потпоручник у балканским ратовима, те се посебно истакао у бици код Куманова. У Великом рату

Славком Крчевинцем.²¹ После Великог рата, преживели део омладинаца-републиканаца творио је, предвођен Михаилом Илићем, језгро Републиканске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији.²²

Српска социјалдемократска странка Димитрија Туцовића такође се залагала за републиканско уређење. Оснивање Социјалдемократске странке током јула 1903. и њен рад били су један од првих показатеља демократизације политичког живота Србије. И док је Социјалдемократска странка нагласак стављала на социјалне проблеме у друштву, део српске омладине је, поред идеје веће социјалне правде, поставио у истој равни и проблем облика државног уређења. Тако је исповедање демократских и, неколико година касније, републиканских идеја у српској јавности код овог дела београдске универзитетске омладине представљало још један доказ слободнијег унутрашњег политичког живота мале балканске краљевине. Ако поли-

учествовао је већ у првим борбама на Дрини, где је и погинуо у окршају код села Бела Црква („Бора Николић“, Република, 17. I 1924, 1).

- 21 Славко Крчевинац (1883–1914), пореклом из Среза ариљског округа Ужичког. Завршио је Правни факултет у Београду, и затим радио као судски писар и адвокат. Био је један од оснивача омладинског републиканског клуба на Универзитету, у којем је са одушевљењем и неуморно радио. У два маха је био уредник *Републике*, када се истакао као врло обдарен и способан новинар. Погинуо је 3. септембра 1914. на Костајнику (Дрински фронт) у западној Србији („Славко Крчевинац“, *Календар Републиканац за 1924. годину*, Београд 1924, 44).
- 22 Александар Лукић, *Југословенска републиканска странка у јулијичком животију Краљевине Југославије (1920–1941)*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2020), 49–50, 54.

тичари и нису били склони покретању питања облика државног уређења, међу српском омладином оно је већ од уклањања Обреновића било разматрано, да би у једном моменту добило облик институционалног организовања. У почетку наглашено демократски, до почетка балканских ратова део београдске омладине постао је републикански оријентисан, али без повезивања са социјалистичким идејама Социјалдемократске странке. Републиканска омладина се, међутим, није одрекла потребе увођења веће социјалне правде у српском друштву – из републиканских списа у првој деценији XX века она је несумњиво захтевана, само на другачији начин од оног који је пропагирала Социјалдемократска странка.²³

Истраживања српских и југословенских историчара показују да је део владавине краља Петра I Карађорђевића (1903–1914) био оптерећен учесталим сукобима двеју најмоћнијих партија (Народне радикалне и Самосталне радикалне) око власти. Иако обе странке (Радикална поготово) нису презале да због освајања власти у Србији користе средства којима су озбиљно поткопавале основне стубове парламентарне демократије, остаје чињеница да је у односу на последњи период владавине краља Александра Обреновића дошло до изражене демократизације политичког живота у земљи, те унеколико контролисаног струјања и других политичких идеја међу српском интелигенцијом.²⁴

23 *Истио*, 40–41.

24 Мира Радојевић, „Дивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, *Војноисторијски гласник*, 1/2008, 29.

До краја 1904. одраније присутан расцеп унутар Радикалне странке се окончао издвајањем Самосталне радикалне странке у посебну партију, у којој се окупила српска интелектуална и друштвена елита: Љубомир Стојановић, Јован Жујовић, Љубомир Живковић, Љубомир Давидовић, Јаша Продановић, Јован Скерлић, Милан Грол, Божидар Марковић, Коста Јовановић.²⁵ У оквиру Самосталне радикалне странке нашла се, опет, једна јака група републиканаца, од којих су се издвајали Милан Грол, Јован Жујовић, Милан Марковић, Јаша Продановић, Коста Кумануди, Никола Николић, Божидар Марковић, а касније им се придружио и Јован Скерлић.²⁶ Самосталци републиканци су привремено прихватили монархију из разлога спољних и унутрашњих: решења проблема националног ослобођења и уједињења Срба и других југословенских народа – за испуњење задатог циља предстојала им је борба са великом Двојном монархијом, а нису имали ни довољно политичке снаге за успех у таквој намери.²⁷ У наступа-

25 Десимир Тошић, *Демокрајска странка 1920–1941*, (Београд: Фонд „Љуба Давидовић“; Службени лист СЦГ, 2006), 15–16.

26 Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, 637.

27 Самосталци су се усвајањем идеје југословенства, односно неговања „духа југословенске заједнице“, издвојили из идејног оквира постојећих партија Краљевине Србије у погледу решавања само српског националног питања. У Првом светском рату југословенство је било један од кључних разлога разилажења самосталаца са старорадикалима, ако не и главни (Mira Radojević, „О jugoslovenstvu samostalnih radikala“, *Istorija 20. veka* 2/1998, 18; иста, „Љубомир Љуба Стојановић“, 637–638). Када се после Првог светског рата издвојила мања група самосталаца у посебну Републиканску странку, она је, као и већа група њих

јућој борби сва друга унутрашња питања, па и питање облика владавине била су стављена у други план. Такође, Европа великих империјалних монархија није била благонаклона према успостављању нових република у свом окружењу.²⁸

Злочин Мајског преврата запрепастио је Европу, бацио лагу на Србију и отворио бројна питања – између осталог свет се запитао какво је друштво у којем је крвави обрачун са владајућом династијом био могућ. Већина самосталаца није одобравала начин обрачуна са краљем Александром, али је истицала право грађана на отпор рђавим режимима. Међу њима је предњачио Јаша Продановић, који је не једном истицао да је народ имао „морално право на спас од притиска, неправде и насиља, на спас од онога што је опасно за његов живот“. Ипак, тежина извршеног чина утицала је на потребу самосталаца да временом све више наглашавају разлику између стања пре и после 29. маја 1903, а у овом својеврсном правдању нарочито су инсистирали на национално-ослободилачкој мисији Србије, која је, према њиховом мишљењу, била умртвљена у време краља Александра Обреновића, а увелико обновљена после Мајског преврата.²⁹

у новообразованој Демократској странци, задржала идеју југословенства. Спорење је вођено око питања остварења југословенске идеје у оквиру централизоване монархије (демократе) или федеративне републике (републиканци). Сама југословенска идеја није довођена у питање.

28 Радојевић, *Научник и њолићика*, 65–76.

29 Продановић, „Југословенска републиканска странка“, 288–289; Радојевић, „Цивили и официри“, 29.

Наведеним тумачењем промена дат је опрост свима који су на неки начин били умешани у злочин према последњим владарима династије Обреновић. Такође, самостални радикали су се уверили да су у официрима стекли политичког партнера који не да није намеравао да се врати под контролу цивилних власти, него је хтео да најдиректније задржи утицај на политичка дешавања. У таквим околностима, Јован Скерлић био је убеђен да је потпуна демократија била могућа само у републици, јер је она могла да на прави начин решава политичке и социјалне проблеме. Његову идеју прихватио је и Јаша Продановић, ако је већ није и одраније сам усвојио из бављења политиком у теорији и пракси српске монархије. Јован Скерлић, који маја 1903. није био самосталац, али се затекао међу њима, поставио је питање завођења републике у Србији, али је превладало уверење да није било погодно време – остварење идеје националног ослобођења било је прече од питања облика државног уређења, а и „други, монархични и династични фактори били су јачи и држи да своју вољу остваре“. Официри су се успротивили републиканској акцији самосталаца, а републику у Србији нису биле вољне да прихвате „ни Аустрија, а још мање Русија“, и они су одступили: Јован Скерлић се повиновао ситуацији, те усвојио мишљење о остварењу републиканских идеја након решења националног питања.³⁰

И Јаша Продановић је касније, у југословенској монархији Карађорђевића, такође нагласио да су самосталске републиканце у завођењу републике у Србији

30 Радојевић, „Цивили и официри“, 31–33.

спречили официри-завереници. „Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, што није значило да су републиканци питање о облику владавине сматрали затвореним – одустали су од републике тренутно и под условом да Карађорђевићи владају уставно и парламентарно. Очигледно, републиканска схватања су била у мањини, био је присутан страх од уношења нових елемената политичког раздора и националне су потребе превагнуле над свим другим.³¹ Тако је „национална мисија“ однела победу над свим другим потребама, изузев оних о остварењу минимума демократских слобода у унутрашњем политичком животу Краљевине Србије. Остварење минимума демократских слобода било је неопходно зарад остварења потпуног националног ослобођења, с обзиром на то да је за тадашње самосталско схватање „у суштини својој демократија“ била „стварање народа“.³²

Премда спремни да дају одређено време Карађорђевићима да се покажу на власти, самосталци су само неколико година после Мајског преврата били разочарани у династију. Због тога су у периоду 1903–1914. године више пута разговарали о могућности још једне династијске смене у Србији уз помоћ војске. Питање промене облика државног уређења ипак нису покретали,

31 Страначки погледи на политичку сарадњу са официрима кретали су се од апсолутног прихватања ових веза до гнушања демократских чистунаца и апостола над сваким присуством „чизме у политици“. Радојевић, „Цивили и официри“, 33, 35.

32 Милан Грол, *Искушења демократије*, (Београд: Издавачка за друга „Политика и друштво“, „Научна књига“, 1991), 114.

имајући у виду потребу националног ослобођења, него су сматрали да је на престо у Србији требало довести неког страног, по могућству енглеског принца.³³

Међутим, мисија националног ослобођења српског народа започета Првим српским устанком потиснула је на неко време све расправе о унутрашњим политичким проблемима Краљевине Србије, укључујући и проблем решавања облика државно-друштвеног уређења.³⁴ Прокламација краља Петра I Карађорђевића приликом уласка Краљевине Србије у Први балкански рат и, испоставиће се, шестогодишњу борбу Србије (1912–1918) за национално ослобођење и уједињење српског народа у једну државу, подсећала је Србе „на недаће њихове сабраће у Старој Србији које трају вековима“, а којима је српска војска требало да донесе „слободу, братство и једнакост“, односно начела Француске револуције из 1789. године.³⁵

Прокламацијом краља Петра ни највећи пуританци међу српским републиканцима нису могли бити незадовољни. После постигнутог успеха у балканским ратовима током две године, Краљевина Србија је била приморана на рат светских размера на страни Антанте, и прве године је успешно, иако исцрпљена претходним

33 Жујовић, *Дневник I*, 193–195; Радојевић, „Цивили и официри“, 35; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 46.

34 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 19.

35 „Српском народу“, *Српске новине*, 6/19. X 1912, 1–2; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 92–93.

сукобима, одолевала нападима аустроугарске војске. После више сјајних победа у 1914, Србија се у другој половини 1915. суочила са истовременим нападом немачких, аустроугарских и бугарских армија са три стране. Након тешких борби и губитака у јесен 1915, одлучна да не капитулира, српска војска се заједно са Владом, краљем и Народном скупштином повукла из Србије на албанско приморје, где је требало да их сачекају бродови Антанте и пребаце на сигурно место. Француска, Велика Британија и Италија су неко време оклевалe да пошаљу флоту за превоз, да би после одлучног ултиматума руског цара Николаја II, упутиле бродове и евакуисале Србе по Медитерану, највећим делом на острво Крф у Јонском мору.³⁶

После шока због војне пропасти отаџбине и превазилажења првих избегличких мука, српски политичари почели су, особито они у редовима самосталних радикала, да траже кривце због жалосног пораза из 1915. Истовремено је део избеглих студената и ђака, чији број није био мали, захтевао успостављање будуће српске/југословенске државе као републике. Прва незадовољства владом Николе Пашића и његовим вођењем националне и државне политике појавила су се већ у пролеће 1916, иако још увек више тајно него јавно изрицана.³⁷

36 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, (Београд: Службени гласник, 20152), 210–211, 216–218.

37 Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, (Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга, 1986), 211–217.

Фебруарска револуција у Русији 1917. лишила је Краљевину Србију моћне подршке у спољној политици, оличене у царској династији Романових. Никола Пашић није се више осећао сигурним у погледу остварења планова које је српска народна скупштина децембра 1914. истакла у Нишкој декларацији: решавање југословенског питања уједињавањем југословенских народа у заједничку државу. Будући да се у пролеће 1917. није могао ослонити ни на подршку других двеју чланица Антанте, Француске и Велике Британије, Пашић је, зарад прибављања веће и шире подршке циљевима Нишке декларације и њиховој афирмацији у иностранству, потражио, између осталих, и подршку Југословенског одбора. Убрзо је дошло до одржавања Крфске конференције, од 17. маја до 17. јуна 1917, између представника Југословенског одбора, предвођених његовим председником Антом Трумбићем, и представника српске владе, предвођених Николом Пашићем. Резултат конференције био је доношење Крфске декларације, у којој су у начелу били истакнути основни принципи будућег југословенског уједињења и стварања југословенске државе. Будућа југословенска држава дефинисана је, између осталог, по облику државног уређења као парламентарна уставна монархија са династијом Карађорђевић на челу.³⁸ Оваква одредба озбиљно је сужавала рад будуће југословенске уставотворне скупштине,

38 Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917*, (Београд: Savremena administracija, 1967), 252–264; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 396–402; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, (Београд: Просвета, 1989), 791–794.

лишавајући је права да одлучује у име народа о облику државног уређења – у ствари, није јој дозвољавала да постане Конвент.³⁹

Републиканци међу самосталским политичарима и научницима нису прихватили закључак Крфске декларације у погледу облика државног уређења, као ни део студената републиканаца. Они који су преживели ратне страхоте у другој половини 1915. иступили су поново са републиканизмом у новим међународним околностима, када су се велике монархије урушавале (царство Романових у Русији) или се назирао њихов скори крај (Аустроугарска монархија, Османско царство, Немачко царство). У исправност републиканске идеологије додатно их је уверио истовремено вођен Солунски процес против официра припадника тајне организације *Црна рука*. Изражено недемократско понашање регента Александра Карађорђевића током Солунског процеса 1917, а и после њега, као и регентово ослањање у вођењу политике на будућу тајну официрску организацију *Бела рука* насупрот кадровски и стручно много вредније *Црне руке*, у политичком животу Краљевине Србије, били су неки од кључних момената у јавном иступању и залагању српских републиканаца за идеју републиканизма и успостављања републиканског облика будуће државе југословенских народа.⁴⁰

39 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 95.

40 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 19; Милан Ж. Живановић, *Солунски процес хиљаду деветиisto седамнаесте. Прилози за истраживање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године*, (Београд, 1955), 10;

Драгољуб Јовановић сећао се да је Солунски процес утицао на многе српске политичаре да се одрекну монархизма и окрену републиканизму. Вођа Самосталне радикалне странке Љуба Давидовић се „пржио на солунском роштиљу“, остао „морално читав, али се смртно замерио“ будућем југословенском краљу Александру Карађорђевићу говорећи му: „Не у крв, Височанство“. Остао је уз монархију из државотворних разлога, иако је „изгубио свог шефа и своје најбоље сараднике: Јована Жујовића, Јашу Продановића, Милована Лазаревића. Мало је фалило да се, са Гролом и Куманудијем, определи за републику са академцима, у Женеви“.⁴¹

Тако је тек од 1917. српска опозиција отвореније иступила против политике Александра Карађорђевића, пошто регент није давао „никакве наде за демократску владавину“. Солунска афера је утицала на унутарсрпске политичке односе и подстакла групна и појединачна одређивања према великим проблемима унутрашње и спољне српске политике. Опозицију хомогеној радикалској влади Николе Пашића повела је Самостална радикална странка, истичући му Милорада Драшковића као најпродорнијег супарника.⁴²

Екмечић, *Сиварање Југославије*, књ. 2, 777–778; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 95.

41 Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, (Београд: Службени гласник, 2008), 89; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 95.

42 Мира Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост* 11/2010, 22–27.

Уверени да је Солунски процес био „унапред смишљена завера да се невиним људима одузму главе“, Љубомир Стојановић и Јаша Продановић више се нису двоумили око питања монархије или републике. Љубомир Стојановић је сматрао да је монархију у Србији требало уклонити, као и „зликовачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим“ који ју је подржавао, а све зарад „правилног и практичног решења великог проблема“ будућег југословенског унутрашњег уређења. Привремено разочаран дешавањима на фронтима Европе и у политичком животу српске државе у изгнанству, будући вођа српских републиканаца писао је Николи Стојановићу, Србину из Босне и члану Југословенског одбора: „ја сам сасвим изишао из политике и немам више политичких другова, а ново друштво у оваквим приликама не склапа се. Сви смо још у старим политичким идејама и партијама, и сви гледамо само како ћемо проживити ово време у иностранству. Нека нам је Бог и Вилсон у помоћи. А по нашем раду – зло по нас“.⁴³ Видно потресен дешавањима у Солуну, Љуба Стојановић је „до те мере осудио Александров Солунски процес да је спровео још једно цепање некадашњих радикала и основао Републиканску странку“.⁴⁴

43 Александар Лукић, „Из ратне преписке Љубомира Стојановића – четири писма Николе Стојановића 1917. и 1918.“, *Токови историје* 3/2010, 136.

44 Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића 10.713/1–4, Писмо Љубомира Стојановића Николи Стојановићу од 29. XI / 12. XII 1917. и 15/28. VII 1918; *Сјоменица Јаше М. Продановића*, (Београд, 1952), 184; Јовановић, Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 87. – У погледу новог прекомбиновања и устројавања политичких снага и центара моћи унутрашње политике србијанске мо-

Јаша Продановић и Љубомир Стојановић потпуно су раскинули са монархијом током прве половине 1917, а како се Први светски рат ближио крају увиђали су потребу организовања једне републикански оријентисане партије преко које би износили своје ставове и борили се за остваривање својих политичких уверења. На ову потребу скренуо је пажњу Љубомир Стојановић још док се налазио у избеглиштву у француском граду Ници, у Прованси.⁴⁵ Почетком августа 1918. окупила се у Ници, уз Љубу Стојановића, група српских научника и политичара, противника политике владе Николе Пашића, која је прижељкивала међу собом и Јована Цвијића. Љуба Стојановић је, у својој „последњој фази“ практичног политичког преобраћења, „категорички“ тражио да Јован Цвијић дође у Ницу најмање на месец дана не би ли му казао шта је „све на срцу носи[о]“.⁴⁶

Силовит продор српске војске на Солунском фронту током септембарске офанзиве 1918. утицао је на Љубу Стојановића да убрза повратак у отаџбину. Беше се

нархије после Солунског процеса у емиграцији је скована крилатица: „црнорукци у затвору, белорукци у Солуну, а неутралци на фронту“. Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 24–25; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 97.

45 Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*, 236–237; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 99–100.

46 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.384/507-7, Писмо Слободана Јовановића Ј. Цвијићу од 6/19. VIII 1918; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 100.

„страшно поканио“ не би ли што пре отишао у Србију,⁴⁷ користећи у ту сврху и „аероплан“.⁴⁸ Образлажући своје поступке, у јесен 1918. писао је пријатељу Јовану Цвијићу: „Ми, људи ван политике и изван политичких странака уносимо у политички рад само свој лични ауторитет, ако га имамо и уколико га имамо; док људи у политичким организацијама говоре не у своје име, не са својим личним ауторитетом, већ у име и са ауторитетом веће или мање групе којој припадају. Наш би положај у политици био сасвим другачији од њихова, у сваком случају мање ефикасан“.⁴⁹ Јован Цвијић се сложио да је за републиканце било боље постојање парламентарне групе и наговестио је могућност да се оснује „једна нова демократска партија са листом који би требало одмах покренути“.⁵⁰ Љубомир Стојановић, међутим, није био „ни за какве прелазне и полумере“, а убеђен да „ће и доста угледних људи придобити и да ће се врло брзо доћи до успеха“, отписао му је изрично и јасно: „Нема ту образовања друге демократске партије сем републиканске“. Сва акција требало је да олакша „порођај Југославије“.⁵¹

47 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.384/507-7, Писмо С. Јовановића Ј. Цвијићу од 11/24. VIII 1918.

48 Mira Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, *Istorija XX veka* 2/2000, 27.

49 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484/1235-13, писмо од 29. VIII / 11. IX 1918; Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*, 235.

50 Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*, 237; Лукић, *Југословенска републиканска странка у послијешњем животоу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 100.

51 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића 13.484, писмо од 25. IX / 8. X 1918; Трговчевић, *Научници Србије и стварање југосло-*

Посветивши се раду на организовању једног ширег републиканског покрета међу Србима и Југословенима, самосталци републиканци заложили су се за успостављање југословенске државе као федеративне републике на демократским и социјалним основама (опште право гласа, слобода збора и договора, слобода штампе, осмочасовно радно време, државна интервенција у економским односима становника, бесплатно школство, здравствено и пензијско осигурање). Наведени циљеви су чинили основни део програма потоње Републиканске странке, на чијем су оснивању и организовању марљиво радили током 1919. године.

*

Током 1918. и 1919. у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца, а и око ње, „врило је на све стране“. Део територија нове државе окупирали су Италија. Српска војска је у прво време вршила и цивилне дужности, војници су били команданти места, железничких станица, граничних одсека. Војска је обезбеђивала демаркационе линије, осигуравала јавне објекте, складишта, луке, комуникације. Била је један од кључних ослонаца одржања нове државе у новим, за њу врло неповољним околностима.⁵²

На западу је Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца угрожавала Италија током 1919, а у истом периоду Италија је окупирали делове Далмације и Црне Горе и под-

венске државе, 237; Радојевић, *Научник и политиколог*, 323; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 101.

52 Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, (Beograd: Narodna knjiga, 1988).

стицала против југословенске државе црногорске сепаратисте, албанске качаке, франковце и „радићевце“ у Хрватској. На југу (Косово и Метохија и Македонија) југословенска монархија суочавала се са нападима Албанаца из Албаније и антијугословенским акцијама Унутрашње македонске револуционарне организације (ДУИ. Внутрешна македонска револуционарна организација – ВМРО). Због румунских претензија на југословенски Банат успостављен је 1919/20. фронт према Румунији, а у лето 1920. године очекивао се директан сукоб са Италијом. Неповољна спољнополитичка ситуација по српско-хрватско-словеначко краљевство одразила се и на његов унутрашњи живот.⁵³ Тако, унутрашње тешкоће југословенске монархије нису заостајале за спољним. У појединим деловима, поготово на просторима бивше Аустроугарске монархије, јавни ред и мир били су озбиљно нарушени – пљачкана је и уништavana приватна својина, живот и част појединаца угрожени, многи из освете и побијени.⁵⁴

Прва влада Краљевине СХС образована је 20. децембра 1918. на челу са Стојаном Протићем, једним од првака Радикалне странке. Био је то коалициони кабинет, састављен од представника важнијих политичких странака у земљи. Поједини југословенски политичари сматрали су да је регент тада испољио диктаторске склоности – за Јосипа Смедлаку његов потез представљао је

53 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, (Beograd: Nolit, 1988), 86–91.

54 Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарској акци до Мајској референдуму*, (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 41–42.

државни удар.⁵⁵ Образовање владе „означило је крупан корак у правцу централизације државне управе и потискивања аутономности покрајина“, али су покрајинске владе и даље наставиле да раде у Хрватској, Славонији, Срему, Босни, Херцеговини, Словенији и Далмацији.⁵⁶

Како би испунила празнину у политичком и друштвеном животу земље до избора и сазива Уставотворне скупштине, влада Стојана Протића је указом од 24. фебруара 1919. сазвала за 1. март исте године Привремено народно представништво, чије су седнице формално отворене 16. марта престоном беседом регента Александра у име краља Петра I Карађорђевића.⁵⁷ Иницијатива за стварање Привременог народног представништва потекла је од политичких странака из земаља бивше Аустроугарске, али су партије из Србије предњачиле у одређивању садржаја и организацији рада тог представничког дома.⁵⁸ Рад Представништва почео је 1. марта 1919, а чинили су га посланици некадашње Народне скупштине Краљевине Србије, као и представници из политичких странака историјских области које су ушле у нову државу (Словенија, Хрватска с Ријеком и Међимурјем, Истра, Војводина, Далмација, Црна Гора, Босна и Херцеговина).⁵⁹

55 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 91–92.

56 *Истѿо*, 92–93.

57 Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Јуѿословенске народне скупштинѿине и сабори*, (Београд, 1937), 341.

58 Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, (Београд: Institut za savremenu istoriju; Narodna knjiga, 1979), 17–34.

59 Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, (Zagreb Globus: Pravni fa-

Већина политичких странака постојала је и радила и пре Првог светског рата у прилично другачијим политичким околностима, али су у нову државу ушле са новим програмом, поготово у погледу националног питања. Идеја националног ослобођења и уједињења југословенских земаља била је доминантна међу њима. Истовремено, у духу нових прилика и нових идеја (социјалних и националних) дошло је до организовања и нових политичких партија. И премда су и старе и нове партије биле надахнуте идејом националног уједињења, њихови програми у питањима друштвеног и државног уређења били су различити, неретко и супротни. У политичком и парламентарном животу југословенске монархије Карађорђевића најчешће су биле присутне Југословенска демократска странка, Народна радикална странка, Хрватска републиканска сељачка странка/Хрватска сељачка странка, Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација, Комунистичка партија Југославије, Југословенска републиканска странка.⁶⁰

У таквој политичкој клими група интелектуалаца и политичара републикански оријентисаних, под вођством Љубе Стојановића и Јаше Продановића, приступила је организовању и оснивању једне републиканске политичке организације током 1919, из чега је јануара 1920. проистекла Југословенска републиканска странка. Организујући неколико већ постојећих група срп-

kultet Sveučilišta; Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989), 5, 99–103.

60 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 17–34.

ских републиканаца у Београду у једну јединствену републиканску странку, Јаша Продановић и Љуба Стојановић највише наде полагали су у придобијање за нову партију већине политичара републикански оријентисаних, из Самосталне радикалне странке, свесни угледа самосталских вођа у првом реду међу Србијанцима.⁶¹ Очекивали су и прижељкивали да самосталци попут Милорада Драшковића, Божидара Марковића, Милана Грола и Милана Марковића за собом поведу добар део самосталних радикала колебљивих у погледу републиканизма.⁶²

Међутим, самостални радикали су се у питању облика државног уређења поделили и мањина је, окупљена око Јаше Продановића и Љубе Стојановића, основала Републиканску странку, док се већина до пролећа 1920. декларативно изјаснила за монархију.⁶³ У Привременом народном представништву се од самосталаца као републиканац изјашњавао Милован Лазаревић, народни посланик из Среза колубарског, а следили су га још Крсто Пејовић и Јован Ђоновић, обојица из Црне Горе.⁶⁴

Описујући политичка превирања у престоници, Јаша Продановић је априла 1919. писао у Париз Драгомиру Иконићу да републикански покрет „иде врло до-

61 *Истио*; Радојевић, *Научник и ђолийика*, 322–323.

62 Радојевић, *Научник и ђолийика*, 322–324.

63 Радојевић, *Научник и ђолийика*, 323, 326–327.

64 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 35; Лукић, *Југословенска републиканска странка у ђолийичком живоју Краљевине Југославије (1920–1941)*, 115.

бро, али су се националци С. Протић, Рибарац и Петковић нешто тргли“ зато што су „положили заклетву краљу“. Иако није била велика штета „ако не дођу“, Јаша Продановић није пропустио да напише, не без извесне дозе огорчености и ироније, да републиканац Милан Марковић није пришао покрету „јер му сад није време“, док је за Милорада Драшковића, правника, банкара и бившег министра из рудничког краја, написао „да би био републиканац, ако би то била већина народа“, те јетко констатовао: „Као што видиш жестоке вође народне, које чекају да њих народ води, а не они њега“. ⁶⁵ Затим је истакао: „Од двадесет посланика наше странке само смо се нас 6 изјаснили: Милован, Тоза Ђорђевић, ја, Златић, Крста Марковић и Таса Марковић“. ⁶⁶ Упркос очигледном неповољном развоју ствари, Драгомиру Иконићу је предлагао да у Паризу преостали српски републиканци делају у правцу остварења Републиканске странке и ширења републиканских идеја. ⁶⁷

Јавно декларисање у прилог републици народни посланици које је Јаша Продановић поменуо, одложили су док се војска не демобилише, јер нису хтели „да се војска, док је мобилисана, бави политиком“. ⁶⁸ До маја 1919. републикански покрет је напредовао, „сви трезве-

65 Народна библиотека Србије (даље: НБС), Одељење посебних фондова, Р 612/II/150, писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919. године; Радојевић, *Научник и њолићика*, 324.

66 НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150, писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919. године.

67 *Истѳо*; Лукић, *Југословенска републиканска странка у њолићичком живѳу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 116.

68 НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151, писмо Д. Иконићу од 2. V 1919. године.

нији елементи у народу“ већ су се изјаснили као републиканци,⁶⁹ али је и тада Јаша Продановић морао да призна да се самосталци „Божа и Грол још устежу“, а није остајао равнодушан ни на уздржано понашање Јована Жујовића у Паризу: „Жујовић чека 10 година па да се покрет почне (ваљда после његове смрти). Реци му да ја то нисам очекивао од човека који је са мном заједно покушао 29. маја да обрлати официре-заверенике да прогласе републику“.⁷⁰ Интересујући се код Драгомира Иконића како су се држали у погледу републиканског покрета „Кумануди, Шуменковић, Станаревић и др.“, закључио је да ће сви они морати „или у централистички аутократизам Прибићевићев, или к Пашићу или у републиканце. Нема средине нити је може бити“.⁷¹

У жељи да будућа републиканска партија заживи у народу и постигне већи политички утицај у земљи, Јаша Продановић и Јован Жујовић су и пре формалног оснивања странке упознавали народ у Србији током 1919. са републиканским идејама и начелима. Републиканску пропаганду појачали су од септембра 1919, путем разних предавања, брошура и памфлета.⁷² У Београду су са републиканцима Милованом Лазаревићем, Антом Тодоровићем, Живојином Жиком Злати-

69 *Истио*.

70 *Истио*; Радојевић, *Научник и њолићика*, 324.

71 НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/III/151, писмо Д. Иконићу од 2. V 1919. године; Лукић, *Јујословенска рејубликанска сјранка у њолићичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 119.

72 Лукић, *Јујословенска рејубликанска сјранка у њолићичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 119, 121–125.

ћем, Јованом Ђоновићем, Драгољубом Васићем (братором генерала Милоша Васића), Миланом Богдановићем, Драгомиром Иконићем, Станиславом Винавером, Михаилом Илићем и Николом Станаревићем настављали рад на организовању будуће странке и спремању њеног програма, „без обзира на шта ће се одлучити већина народа“.⁷³

Пошто су се и последњи послови на конференцији мира у Паризу налазили „уочи своје ликвидације“, а српски народ великим делом био демобилисан из војске, српски републиканци одлучили су се да приступе чину оснивања странке и иступе са програмом у јавност. Први је иступио републикански омладински клуб са листом *Република* 15. јануара 1920, који је у првом броју листа нагласио да поново ступају у борбу за остварење потпуније политичке слободе и савршеније социјалне правде у републиканском облику владавине у југословенској држави. Залагали су се за владавину у којој је народ сам собом управљао и у којој ниједан део његове власти није могао да буде одузет *ма и њо милостији*, а у корист појединца. Решавање постојећих проблема кроз републикански облик владавине, нарочито проблема неосновано потенциране хегемоније једног племена над другим у политичком животу југословенске монархије, „наметало се свакој честитој савести“.⁷⁴ У трећем броју *Републике*, 22. јануара изашло

73 НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150, писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919. године.

74 *Република*, 15. I 1920, 1; Лукић, *Југословенска републиканска странка у њолиничком живоју Краљевине Југославије (1920–1941)*, 125.

је кратко саопштење да су представници ранијег и „сашњег републиканског покрета“, пошто су се у претходним месецима нашли на „истом социјалном и политичком гледишту“, решили да удруже снаге и рад на организацији републиканске демократске странке. Договор је био постигнут на састанку 17. јануара и потписали су га др Михаило Илић, Никола М. Распоповић, др Момчило Т. Селесковић, Војислав М. Ђорђевић, Радиша Николић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, др Драгомир Иконић, Милан В. Богдановић и Драгољуб Драгић Јоксимовић. Тада су најавили да ће декларација и програм будуће републиканске странке бити објављени у *Рејублици* 26. јануара, а оснивачки конгрес странке одржан на православни празник, дан Светог Саве 27. јануара 1920.⁷⁵

Саветовања и састанке српских републиканаца пратио је 21. јануара 1920. *Пројас Рејубликанске Демокрајске Сјранке*.⁷⁶ Истакли су да су приступили оснивању Републиканске демократске странке која ће „свим силама радити на учвршћивању народног јединства, на стварању нових материјалних и моралних услова нашем друштвеном животу, и на савршенијој и савременијој организацији“ југословенске државе. Оградили су се од револуционарних метода у циљу насилног увођења нужних социјалних и државних преображаја, те тражили да се народу што пре пружи прилика да преко

75 *Рејублика*, 22. I 1920, 4; Лукић, *Јујословенска рејубликанска сјранка у јолийичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 125–126.

76 Архиву САНУ, 142/2/III, Никола Станаревић, „Успомене (с прилозима)“, (рукопис), 21.

слободно изабраних народних представника у Уставотворној скупштини изрази своју вољу. Према схватању српских републиканаца, сви пунолетни чланови нације морали су имати и у пракси остварива политичка права и слободе, требало је да „народ буде потпуни господар своје судбине“, те да се без „његова пристанка“ није могао „ни рат објављивати ни мир закључивати“.⁷⁷

„Износећи ова начела нашег рада у садашњости и најближој будућности, ми позивамо све грађане који се буду сложили са нама, без обзира на предратна политичка опредељења, да се прикупе око нашег програма, да би се коначно извршила организација Републиканске Демократске Странке. Наши храбри ратници донели су народу уједињење. Наша странка хоће да му обезбеди слободу и благостање.“ Републикански проглас потписали су Алексије Ђурић, Анта Младеновић, Анта Тодоровић, Атанасије Шарковић, Божа Чупић, др Бранислав Петронијевић, Влајко Радовић, Војислав М. Ђорђевић, Грујица Аџемовић, Драгољуб Јоксимовић, др Драгомир Иконић, Душан Божић, Јован Ђ. Ојдровић, Живојин Златић, Живојин Милошевић, Јаша Продановић, Јован Жујовић, Јован Петронић, Крста Марковић, Љубомир Стојановић, Милан В. Богдановић, Милован Лазаревић, Миодраг Ристић, др Михаило Илић, др Момчило Селесковић, Никола Распоповић, Никола Станаревић, Радиша Николић, Риста Трајковић, др Светислав Стефановић, Сима Златичанин и Урош Стефановић Цупара.⁷⁸ Уочи

77 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 126.

78 *Исто*, 127.

оснивачког конгреса Републиканске странке уједињени српски републиканци издали су у *Рејублици* декларацију и програм партије. Декларацијом су се изјаснили, „руководећи се захтевима разума и поукама историје“, за републикански облик владавине у циљу успостављања друштва заснованог „на Слободи и Једнакости“, у ком народ сам собом управља и „господари државом не стављајући никог изнад људи, али не стављајући ни никог испод људи“.⁷⁹

Република је пружала човеку не само политичку, већ и економску демократију, „јер се кроз политичку слободу иде ка социјалној слободи“, што се могло остварити кроз слободно удруживање, интервенцију државе у привреди и социјализацију друштва, због чега је нарочита пажња била поклоњена кооперативним друштвима за потрошњу, али исто тако и радничким синдикатима и удружењима радника, да би кроз њих била „искључена експлоатација човека човеком“. Социјализовати све што је за социјализовање, али не и оно што није, истицали су српски републиканци, у чему се јасно огледала разлика у односу на утицаје из револуционарне Русије. Републиканска странка није забравила ни индивидуални развитак личности, који је сматрала за највеће добро друштва, „јер супротно распрострањеним заблудама, она не противставља личност друштву, ни друштво личности“. Стога није прихватила „ни искључив индивидуализам ни искључив етатизам, већ солидарност, која развијајући део развија целину, и развијајући целину развија део“, што је све

79 *Исто*.

примењивала и на „велико међународно друштво“. У ствари, српски републиканци тражили су златну средину између великих супротности које су се појављивале не само у југословенској држави, већ и у свету.⁸⁰ У програму су тако кроз осам ставки истакли републиканско виђење државног и друштвеног уређења југословенске државе као републике: политичке слободе, просвету и вере, економске односе, одбрану земље и спољну политику.⁸¹

У погледу политичких права грађана Републиканска странка залагала се за опште и једнако право гласа, тајно и непосредно гласање на изборима и примену пропорционалног система по завршетку избора и именовању народних посланика у народну скупштину, замену изборних округа великим изборним јединицама, по могућству једнаке површине; за право народа на референдум у случајевима „извесних закона“ и право на законодавну иницијативу, као и слободу збора и удруживања и слободу штампе. Народно представништво требало је да буде једнодомно и променљиво оног момента када својим поступцима није изражавало народну вољу. Устав је имао да гарантује „принцип равноправности жена и људи“, те да посебним законима регулише њихово „изједначење“. У оквиру министарске одговорности министрима је требало да суде и редовни судови за учињена недела, а само је народно представништво било овлашћено да објави рат другој држави или сачини међународни уговор. У случају рата управ-

80 *Истѿо*.

81 *Истѿо*, 128.

на власт могла је објавити мобилизацију људства, али је истовремено била дужна да одмах сазове Народно представништво као највишу власт у земљи овлашћену да изгласава ратне кредите.⁸²

Главни одбор Републиканске странке није у програму усвојио идеју Љубе Стојановића да југословенска држава буде председничка република „американског типа“, већ је више тежио типу парламентарне републике са обележјима републиканског уређења Француске и Швајцарске. Југословенску републику требало је, начелно, устројити на федеративној основи, у којој су заједничким ресорима имали да управљају министри одговорни за свој рад једном народном представништву за целу земљу, а не председнику републике.⁸³ Свесни недостатака парламентарног уређења, српски републиканци трагали су за системом у којем би парламент био свемоћан у односу на владајуће факторе, а потпуно зависан у односу на народ, који би га контролисао кроз право законодавне иницијативе и референдума. Француски републикански систем имао је више утицаја на начин уређења највише власти у Програму Републиканске странке.⁸⁴

Српски републиканци тражили су децентрализацију државне управе, која би се огледала у деоби држав-

82 *Исто*, 128, 130.

83 *Начела, програм и сјајнији Југословенске републиканске странке од 26/1 1920. г. с изменама и дојунама од 9/1 1924. г.*, (Београд, 1924), 10–11; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 130.

84 Branislav Gligoriјевић, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, *Istorija XX veka* 2/1985, 13–14.

ве на самоуправне јединице „почев од општине па закључно са областима (покрајинама)“. Границе области могла је да одреди будућа Уставотворна скупштина водећи рачуна о жељама народа, као и чињеници да су оне морале бити економско-географске целине способне за аутономан живот. Спољни послови, војска и морнарица, царине, монополи, трговинска политика, пошта, телеграф, главне артерије сувоземног и воденог саобраћаја, правосуђе и социјално законодавство потпадали су у надлежност централне власти. Самоуправне јединице могле су да имају представништва изабрана од народа, те управе изабране или непосредно од народа или од дотичног представништва. Ови органи самоуправних власти су могли да постављају чиновнике неопходне за функционисање области (покрајина). Избор чиновника требало је поверити стручним телима, увести испите за чиновничке положаје, изједначити плате, онемогућити чиновничке злоупотребе, али их и обезбедити од министарске самовоље; истовремено једном реформом морало се ослободити судство утицаја политичких чинилаца и укинути смртна казна.⁸⁵ У просветној политици програм је предвиђао остваривање општег бесплатног школовања деце „оба пола, а да се сиромашни ђаци издржавају општим средствима“. Реформу основних и средњих школа и увођење већег броја средњих стручних школа требало је да прати и поступно одвајање цркве од државе и школе. У смислу религијске толеранције призната је

85 Лукић, *Југословенска републиканска сјанка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 130, 132.

потпуна „равноправност свим вероисповестима, као и [потпуна] слобода савести“.⁸⁶

Републиканци су тражили веће учешће државе у економском животу земље. У аграрној реформи требало је да се следи начело „земља земљораднику“, у радничком законодавству начело осмочасовног дневног рада „са довољним недељним одмором“, организовано осигурање радника у случају болести и повреда на послу и „радничких породица у случају смрти раденикове“. У програму је даље стајало: „Специјалним законима отклањати узроке економских разлика појединих друштвених редова и ограничавати велико приватно богатство у свима облицима. Уништити све привилегије, концесије и монополе које поједине класе, установе или лица имају и тако спутавају економски и социјални развитак“, те национализовати све природне изворе богатства и тежити национализацији спољне трговине.⁸⁷ Економско-социјални део је, међутим, према мишљењу Николе Станаревића, био слаба тачка програма, иако је он лично мислио (није био једини у Републиканској странци), насупрот „Јаши и друговима“, да програм није био „главни адут“ политичких странака, те да сам по себи није био пресудан за освајање присталица и бирача.⁸⁸ У ствари, програмска начела републиканаца из домена економије и социјалног старања била су готово утопистичка, и тешко остварива у пракси чак и у знатно развијенијим дру-

86 *Истио*, 132.

87 *Истио*.

88 *Истио*, 132–133.

штвима међуратне Европе, него што је било друштво Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Програм и Декларацију потписали су: Бошко Чупић, др Бранислав Петронијевић, Војислав М. Ђорђевић, Драгољуб М. Јоксимовић, др Драгомир Д. Иконић, Јаша Продановић, Љубомир Стојановић, Милан В. Богдановић, Миодраг Ристић, др Михаило С. Илић, др Момчило Т. Селесковић, Никола Распоповић, Никола Станаревић, Радиша Николић, др Светислав Стефановић, сви из Београда, а из унутрашњости Анта Тодоровић, Живојин Т. Златић, Крста Марковић, Милован Лазаревић и Риста Трајковић.⁸⁹

Једноставан и јасан, републикански програм је временом био допуњаван на партијским конгресима републиканаца. Пошто странка није остварила успех у политичкој борби на терену, програм је остао полазна тачка и оквирни правац у дефинисању и ширењу републиканских идеја српских и страних републиканаца.⁹⁰ Програм српских републиканаца није се битније изменио ни после Другог светског рата, у новим историјским околностима када су постали саставни део нових комунистичких власти. Када је Републиканска странка ушла у Народни фронт, посебно је истицала да од програма фронта није имала „шта да прими, нити шта да одбаци од својих“ програмских начела.⁹¹ Странка је временом, будући

89 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 133.

90 *Исто*, 132.

91 Момчило Павловић, „Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine“, *Istorija 20*.

састављена од јаких и чувених индивидуа у друштвеном животу југословенске краљевине, имала неколико републиканских програма сваке од ових личности, обogaћених разним републиканским идејама и, у извесном броју случајева, удаљених у идејном погледу једних од других. Наизглед противуречна и анархична, разноликост у републиканским погледима и идејама представљала је суштину доживљаја основе идеје републиканске демократије међу српским интелектуалцима републиканцима – слободу сваког појединца да отворено и јасно, чињенично поткрепљено и образложено, изрази у јавности своје политичко мишљење и опредељење.⁹²

Оснивање Републиканске странке није промакло званичним властима. Знатно касније Јаша Продановић сазнао је од Љубомира Нешића да је наводно сам регент Александар страховао неко време да се цела Самостална радикална странка не изјасни за републикански облик владавине.⁹³ Крста Цицварић, новинар, у свом дневнику тврдио је слично – да је династија била забринута због појаве републиканске странке међу Србима и да је тражила помоћ „од конзервативаца (фузионаша)“.⁹⁴ Краљ Александар је наводно рекао Светозару Прибићевићу: „Ја сам сигуран с радикалима. Ја ћу њих увек имати у руци. Али су ми самостални радикали не-

veka 1/1985, 121–122, 138–145. Јаша Продановић дочекао је, после дуготрајне и тешке борбе са монархијским режимима, остварење федеративне републике југословенских народа.

92 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 133.

93 Радојевић, *Научник и политик*, 322.

94 ДАС, Л. ф. Ј. Жујовића, 60, 32.

поуздани. Потребно је да их ви вежете за мене. Републиканци већ стварају своју странку. Ако ви не успете да се спојите са самосталним радикалима и не унесете у програм Монархију и династију, самостални радикали ће временом прећи у републиканце.⁹⁵ Чињеница је да је већина самосталних радикала пришла Демократској странци монархијског опредељења, као и да су уочи оснивања Републиканске странке демократе Милан Грол, Божидар Марковић и Коста Кумануди предлагали да на изборе републиканци изађу као самосталци, „па после избора да се изјасне за Републику“, што су републиканци децидно одбили.⁹⁶

Многи интелектуалци, иако раније декларисани као републиканци, нису пришли Републиканској странци у Београду. На питање Јована Жујовића зашто није приступио Републиканској партији, Александар Белић, чувени филолог и ученик Љубе Стојановића, одговорио је: „Неће нас овај режим употребити.“⁹⁷ Јован Жујовић их је све назвао „крипторепубликанцима“.⁹⁸ „Ја сам поодавно уверен“, тврдио је вођа српских републиканаца, „да је наша демократска интелигенција мање спремна за Републику но прост народ. Морално је неспремна, јер ју је нагризао садашњи коруптивни режим повластица, дневница, делегација, комисија“.⁹⁹

95 Архив САНУ, заоставштина Ј. Продановића, 14.706/19; Радојевић, *Научник и њолићика*, 322.

96 Лукић, *Југословенска републиканска странка у њолићичком жи-вољу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 136.

97 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 7.

98 *Истѡ*, 60, 8, 33.

99 Радојевић, *Научник и њолићика*, 324–325.

*

Опредељивање за монархију већине самосталских првака је озбиљно пореметило планове Љубомира Стојановића и Јаше Продановића, али није обесхрабрило нити зауставило њихово републиканско деловање. Они су испољили огромну радну енергију и велике организационе способности у раду на оснивању странке и њеном учвршћивању у политичком животу југословенске монархије Карађорђевића. После оснивања странке, на састанку Главног одбора одлучено је да се, у циљу пропаганде републиканских идеја и начела, „крене у народ“, у првом реду међу онај на просторима бивших краљевина Србије и Црне Горе. Озбиљнију акцију републиканаца „на терену“ у циљу придобијања присталица диктирали су и предстојећи општински избори у августу и избори за конституанту у новембру 1920. године.¹⁰⁰

За предстојеће изборне процесе у југословенској краљевини, српски републиканци су се изјаснили за непосредно и тајно гласање, те захтевали да се гласови дати једној листи не рачунају као гласови за сасвим другу. Били су против одредбе изборног закона Краљевине Србије по којој су гласови листе која није достигла количник припадали листи која је добила највећи број гласова. Број гласова листе испод количника требало је сматрати као остатак. Инсистирали су „да се гарантује потпуна слобода избора и спречи свако ‘саветовање’ бирача од стране државних власти, купо-

100 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 58–59.

вање савести и непоштено утицање на савест народну¹⁰¹. Истовремено су покушавали да остваре контакт са хрватским републиканцима у циљу заједничке борбе против монархије.¹⁰²

Сачувани извори и релевантна литература сведоче о раду српских републиканаца у Србији (Великом Поморављу, западној и јужној Србији), Македонији и Црној Гори, где се део становништва показао спремним да саслуша и усвоји идеје и начела Републиканске странке. Томе у прилог сведочи и чињеница да је већина републиканских првака потицала са ових простора. Њихово деловање добијало је на интензитету уочи избора (1920, 1923, 1925. и 1927. године), иако су у међувремену често држали говоре и предавања публици у Београду, те их путем засебних брошура или кроз партијски лист објављивали у јавност. Иако малобројни, својим политичким наступима и деловањем српски републиканци су представљали радикалну и борбену политичку групу.¹⁰³

У Србији у оквирима пре балканских ратова Републиканска странка је на почетку парламентарног живота југословенске монархије највише присталица имала у колубарско-тамнавском крају, у Великом и делимично Јужном Поморављу (у Топлици). Покретачи „одласка у народ“ у Србији, Македонији и Црној Гори скоро по правилу су били Љуба Стојановић и Јаша Продановић, а у подухвату су их пратили пријатељи и

101 „За слободне изборе“, *Рејублика*, 12. II 1920, 2; „Васпитавајмо народ“, *Рејублика*, 16. II 1920, 1.

102 Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 142.

103 *Исто*, 143.

страначке колеге Драгомир Иконић, Милован Лазаревић, Никола Станаревић, Анта Тодоровић, Јован Ђоновић. Чланови Главног одбора Републиканске странке су, после одлуке о „одласку у народ“, сами бирали терен на којем ће радити.¹⁰⁴

На простору преткумановске Србије републиканци су уочи општинских избора 1920. одржали конференције са предавањима у Смедереву, Пожаревцу, Великом Градишту и другим мањим местима по Србији. У Македонији и Црној Гори покушали су одређене предизборне акције, али нема довољно извора на основу којих би се оне могле детаљније реконструисати и анализирати.¹⁰⁵ У Црној Гори и Македонији су тек за Уставотворну скупштину спровели партијску организацију, с том разликом што су у Црној Гори, предвођени Јованом Ђоновићем и Крстом Пејовићем, постигли и најбољи резултат, док су у Македонији добили незаемарљив број гласова у Брегалничком округу, али су остали без посланика, који је пришао Демократској странци.¹⁰⁶

Победа комуниста у Београду, Загребу и у скоро свим градским местима у Србији на општинским избо-

104 Лукић, *Југословенска републиканска странка у јулијичком животоу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 143.

105 Šerbo Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929*, (Beograd: Zadužbina Andrejević, 1996), 33; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 164–165; Лукић, *Југословенска републиканска странка у јулијичком животоу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 154.

106 Лукић, *Југословенска републиканска странка у јулијичком животоу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 154.

рима 1920. непријатно је изненадила режим, посебно кад се има у виду да су победници заговарали револуционарну промену друштвених односа и државног уређења. Председник београдске општине постао је Филип Филиповић, главни секретар Комунистичке партије Југославије, али га је министар унутрашњих дела Милорад Драшковић разрешио дужности. Српским републиканцима избори су показали да су им методе за остваривање социјалног преображаја друштва биле исувише „млаке“, и да нису одговарале потребама најсиромашнијих становника, који су већином гласали за Комунистичку партију, у првом реду класно оријентисану. Српски републиканци нису могли да рачунају на скоро освајање власти – у Београду су добили 605 гласова (6% од укупног броја уписаних бирача), свега три одборничка места.¹⁰⁷

Доследна прокламованим демократским начелима, Републиканска странка оштро је осудила поступак Милорада Драшковића према новоизабраној комунистичкој управи у Београду. Испитујући поступак Милорада Драшковића, Републиканска странка је нагласила да је министар укидањем комунистичке управе „погазио“ и закон о општинама Краљевине Србије (чл. 148 и 149), по чијим је одредбама надзорна власт могла да спендује општинску самоуправу. Државна надзорна власт могла је само да преко министра унутрашњих дела предложи, у случајевима законом предвиђеним, Државном савету разрешење општинских часника од дужности. Сублимирајући поступак министра унутра-

107 *Истио*, 155.

шњих дела, Републиканска странка је закључила да се општинама управљало не „у име закона и по вољи народној“, него у име грубе силе и по вољи Милорада Драшковића. Пошто су комунисти били уклоњени, кмет београдски и даље је привремено остао Драгољуб Драгић Јоксимовић, који је на општинском земљишту у Бранковој улици бр. 7 на „брзу руку“ сазидао „једну кућицу од две собе“, у којима су потом били смештени редакција *Рејублике* и сала за седнице Главног одбора Републиканске странке.¹⁰⁸

Суочени са оштром репресијом режима према неподобним политичким чиниоцима, српски републиканци су се питали да ли је неко после поступака краљевских власти и даље имао „одвратног цинизма и дрскости“ да им „добацује“ како су се борили „само ради неке форме“. На изјаве пак радикала против насилне измене друштвеног уређења коју су заступали комунисти, републиканци су упитали какву су осуду заслужили не намере, него дела и поступци којима су радикалски „пријатељи и савезници“ у власти насилно одржавали друштвено уређење: „Јер ако се нема право на насилну измену, још мање се има право на насилно одржање данашњег поретка.“¹⁰⁹

Слаб резултат на општинским изборима није обећавао републиканцима већи успех на изборима за Кон-

108 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 63; Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у њолиничком живоју Краљевине Југославије (1920–1941)*, 156.

109 „Одметници“, *Рејублика*, 31. VIII 1920, 1; „Око општинских избора“, *Рејублика*, 14. IX 1920, 1–2.

ституанту расписаним у септембру 1920. за 28. новембар исте године. Један од најважнијих задатака Привременог народног представништва, у чијем раду су учествовали и српски републиканци, било је доношење закона на основу којих је требало спровести изборе за Уставотворну скупштину. Узимајући у обзир изборно законодавство и парламентарну праксу Краљевине Србије, која је предњачила у односу на друге делове југословенске монархије, Привремено народно представништво је 3. септембра 1920. донело Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину. Током расправе око изборног закона владини представници су га хвалили као узор „демократске либералности“, док су опозиционе групе закон критиковале као израз „крајње реакције“.¹¹⁰ Међу опозиционим посланицима српски републиканци су се истакли критикујући одредбе закона о квалификованим посланицима и забрани женама да гласају на изборима.¹¹¹

Истичући сувереност Конституанте, српски републиканци су се позвали и на Слободана Јовановића, правника и теоретичара државног права Београдског универзитета, који је у анализи правног положаја југословенске државе брижљиво употребљавао реч „Држава СХС“, а не „Краљевство, ни Краљевина СХС“. Попут Републиканске странке, и Јовановић је тврдио да је нова држава била привремено регентство, те да је тек

110 Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, (Лесковац: Народни музеј, 1997), 58–59.

111 Лукић, *Југословенска републиканска странка у италијанском животи Краљевине Југославије (1920–1941)*, 158.

Уставотворна скупштина имала да одлучи о облику владавине. У том смислу, Конституанта је била потпуно суверена, те ни регент Александар није био правни владалац, већ фактички вршилац краљевске власти. Због тога одлуке суверене Конституанте нису подлегале санкцији регента ни његовог оца краља Петра. У тренутку када је Конституанта донела устав, врховна државна власт постајала је правно организована.¹¹²

Републиканци су били изразито незадовољни радом Привременог народног представништва, сматрајући да је одиграло једну „од најјаднијих улога“ у раном политичком животу југословенске монархије. Привремено народно представништво је допустило да се „шака људи“ смењује повремено на власти, која је „мимо припита Парламента“ доносила разноразне уредбе по којима је владала у земљи. Резонујући читаво стање у државној управи, закључили су: „Главна одлика времена, у коме живимо јесте у томе, што закони више не важе за моћне, за оне који су на власти, за оне који су у милости“.¹¹³ И заиста, честе министарске кризе допринеле су да је биланс рада Привременог народног представништва био мршав; међутим, успело је да обави потребне радње за избор народних посланика у Конституанту. У изради изборног закона за образац је послужио изборни закон Краљевине Србије, који је већ знатно био одступио од пропорционалног система: количник (цензус) није давао одједном сав број посланика, а

112 *Истио*, 160.

113 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 63–65. „Уредбодавство“, *Рејублика*, 8. IX 1920, 1.

број гласова кандидатских листа оних политичких странака које нису достигле количник придавао се листи са највећим бројем гласова.¹¹⁴ Поједине одредбе закона ишле су у прилог великим грађанским странкама, а на штету мањих, па су се тако издвајале: бирачки домицил (у бирачки списак могла су се уписати само лица која су најмање шест месеци била настањена у својој општини), потом уредба о забрани гласања грађанима који су добијали сиротињску опскрбу из јавних и општинских средстава или онима који су уопште били на терету јавне помоћи, као и забрана гласања лицима под старатељством. У суштини је привилегисана најјача странка (Радикална) и друге веће партије, а онемогућаване мање, међу којима се налазила Републиканска. Одредба да на кандидатској листи буде истакнут кандидат са факултетском спремом такође је била повољна за политичке странке. Ова уредба неповољно је утицала и на примену пропорционалног изборног система, те се дешавало да највеће партије добију квалификоване посланике изабране гласовима мањих странака.¹¹⁵

У Привременом народном представништву велика дискусија водила се о пословнику будуће Конституанте и начину доношења устава. Опозиција је тражила да се устав изгласа квалификованом, тј. двотрећинском већином, као што је и било предвиђено у Крфској декларацији. Међутим, влада је наметнула пословник по којем је устав могао бити изгласан простом већином –

114 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 71–72.

115 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 161–162.

половина више један. Опозиција, првенствено републиканска, није била задовољна ни прописом послоника према којем народни послоник није могао да врши дужност без положене заклетве краљу, чиме је унапред Уставотворној скупштини ономогућено да одлучује о облику владавине, односно да буде Конвент.¹¹⁶

Уочи парламентарних избора 1920. био је свеприсутан притисак државних власти на странке које су због програма биле обележене штетним по династију, државни и друштвени систем. Почетком новембра полицијским органима је наређено да забране било коју агитацију усмерену на ширење револуционарних идеја путем промене државног и друштвеног система. Одредбе су првенствено биле уперене против Комунистичке партије, али и осталих републиканских партија.¹¹⁷

Избори за Конституанту одржани су 28. новембра 1920, и када су гласови били пребројани, утврђено је да их је Републиканска странка добила 18.136, према којима је заузела дванаесто место на изборима.¹¹⁸ Највише гласова добила је у Црној Гори (4613), затим у Брегалничком округу (4137), Далмацији (2197), Београдском округу (1969).¹¹⁹ У Врањском и Крагујевачком округу странка је освојила око 1000 гласова, али није добила ниједан мандат. На основу освојених гласова, а по одредба-

116 *Истџо*, 162.

117 *Истџорија Ужица (1928–1975)*, 21.

118 Митриновић, Брашић, *Југословенске народне скупштинине и сабори*, 353.

119 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 65–66; Шербо Растодер, *Полијичке странке у Црној Гори 1918–1929*, (Бар: Цонтецо, 2000), 471.

ма изборног закона, партија српских републиканаца је добила три посланичка места у Конституанти: Јована Ђоновића и Крста Пејовића из Црне Горе и Милована Лазаревића из Београдског округа. Изабрани кандидат у Брегалничком округу је напустио републикански посланички клуб и прешао је Демократској странци. Од укупно 55 изборних округа и места, српски републиканци су за 14 истакли листе – на простору преткумановске Србије, Старе Србије, Црне Горе и Македоније.¹²⁰

Неуспех на парламентарним изборима показао је да су Републиканској странци у политичкој борби недостајали „изборни букачи“ и „плаћени најамници“, који су познавали народно расположење и имали утицаја на народне масе. Један од ретких који је „умео с народом“ био је републиканац Милован Лазаревић из подручја Колубаре. Током агитације он је углавном закупљивао простор у механама, где је позивао народ на зборове. Обично би већ приликом уласка у механу, с врата довикнуо механцији: „Дај свакоме госту по једно пиће.“ Бирачи, већином сељаци, волели су да лично виде кандидата, да са њим попију по коју чашицу ракије или боцу пива, поразговарају и изнесу своју муку.¹²¹

120 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 180–181. У Београду су кандидати Републиканске странке били Љуба Стојановића и Јован Жујовић, али су добили свега 455 гласова, скоро за трећину мање него на општинским изборима у августу. Ни већина београдских интелектуалаца није гласала за двојицу познатих и беспрекорних јавних радника и политичара (Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 68). Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 68.

Насупрот неуспеху у Србији, Републиканска странка је у Црној Гори, предвођена Јованом Ђоновићем, заузела друго место, одмах после комуниста. Нерасположење према владајућем режиму (не и антимонархијско, као што мисли Шербо Растодер) било је најјаче на црногорском селу, а главно упориште српских републиканаца била су села Цетињског и Колашинског округа. У варошима пак Републиканска странка је добила врло мали број гласова: у Никшићу 7, Цетињу 29, Бару 11, Улцињу 10, Колашину 9, Андријевици 7, Подгорици 22, Даниловграду 11. За републикански облик државног уређења изјаснило се у Црној Гори 54,11% гласача – више од половине изашлих на изборе.¹²²

Републиканизам народа, који на црногорској територији није имао скоро никакву традицију, био је исказан кроз противречности у односу на преостали југословенски простор. Шербо Растодер је закључио да је опредељивање Црногораца за републику било подстакнуто њиховим незадовољством одлукама Подгоричке скупштине: за републиканце су гласали највећим делом противници безусловног уједињења.¹²³ Чини се да је ов-

122 Растодер, *Полиитичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 480.

123 Исти закључак о противницима безусловног српског националног (термин „српско национално и државно“ уједињење Срба из Србије са Србима из Црне Горе Шербо Растодер избегава) и државног уједињења се односи и на комунисте, што опет нема потпоре у изворима за прву половину двадесетих година XX века. Дрезденским конгресом Комунистичке партије 1928. године ситуација се већ мења код црногорских комуниста у погледу безусловног националног и државног уједињења Србије и Црне Горе, али и тада постепено и код малог броја (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I, 160–161). Црногорске кому-

де противречио резултату до којег је дошао у претходној анализи начела и програма Републиканске странке, тим пре што је констатовао да је била „парадоксална чињеница у којој су противници безусловног уједињења и присталице краља Николе гласали за листу једног од најпознатијих бораца за уједињење (Јована Ђоновића)“.¹²⁴ И ничим другим, осим „парадоксом“, не објашњава победу српских републиканаца.¹²⁵ Међутим, као

нисте је у време парламентарних избора 1920. и 1923. предводио чувени Јован Томашевић, адвокат и народни посланик. У младости национални револуционар, Томашевић је током Великог рата постао социјални. Иако вођа комуниста, био је ослобођен „многих заблуда“ које је доносила „ортодоксија“, односно „и ако комунист, био је националан као ма који његов једномишљеник“, а поврх свега „строго моралан и некористољубив као ретко ико“. Дакле, за српски национално свесног црногорског комунисту Јована Томашевића нису 1920. на изборима могли да гласају противници самог чина националног уједињења, него противници начина на који је оно извршено (Јован Ђоновић, „Јован Томашевић“, *Рејублика*, 10. IV 1924, 1–2). Некролог Јовану Томашевићу у *Рејублици* написао је Јован Ђоновић, недвосмислени присталица безусловног националног и државног уједињења Србије и Црне Горе [Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у јолићичком животију Краљевине Југославије (1920–1941)*, 182].

124 Растодер, *Полићичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 480.

125 Сагледавајући резултате избора у Црној Гори, Растодер је ипак закључио да су „апсолутну премоћ задобиле странке са наглашеном југословенском идеологијом (комунисти, демократи, републиканци). Сви они су“, пише даље, „били блиски идеји интегралног југословенства. Са тог становишта изгледа депласирано и политички исфорсирано питање: за или против уједињења“, пошто су „највећим дијелом, у персоналном смислу, припадали најтврђем језгру присталица безусловног уједињења“. Растодер, *Полићичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 484.

што је и сам показао у кратком осврту на Републиканску странку, републиканци (дакле и они предвођени Јованом Ђоновићем у Црној Гори) никада нису спорили српско национално уједињење, у првом реду са Србијом, затим и са осталим југословенским областима. Републиканцима у Србији и Црној Гори био је споран облик државног уређења после ослобођења и уједињења, али не и само српско национално уједињење. Републиканска странка је предвиђала територијалне аутономије, те републиканско федеративно уређење нове југословенске државе, при чему је нарочито посвећивана пажња очувању локалних посебности и аутономија сваке југословенске покрајине, у датом случају црногорске. Поред незадовољства обликом државног уређења, постојало је и неслагање начином уједињења Србије и Црне Горе, што опет не значи да су противници начина уједињења били и противници самог чина националног уједињења два дела српског народа. Црногорци су се осећали као Срби, што ни највећи југословенски сепаратисти нису спорили, али су ипак чинили један посебан део српског националног корпуса, са свим својим локалним особеностима и традицијама, о чему су српски републиканци водили рачуна.¹²⁶

*

Народна скупштина била је место где су српски републиканци могли практично да се чују као организован политички покрет и странка, са тежњом да утичу на неке одлуке великих политичких странака, у чијим се рукама

126 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 183.

смењивала власт. Нису се, међутим, устезали да протестују ни изван Скупштине, уколико су проценили да је режим грубо кршио грађанске слободе и права. Најпознатији случај, по којем су дуго времена били упамћени, догодио се на почетку парламентарног живота југословенске краљевине, када је влада Миленка Веснића донела Обзнану, акт усмерен против ширења револуционарне комунистичке акције у народу, која је могла да угрози „мир и спокојство државе“.¹²⁷ Ни већина опозиционих

127 Министар унутрашњих дела Милорад Драшковић доношење Обзнане правдао је чињеницом да су комунисти у свом програму тежили насилном обарању политичке слободе, а у циљу проглашења диктатуре пролетаријата. Доказивао је, на основу прикупљених факата у истрази поводом држања комуниста у дотадашњим политичким приликама, да је „први и основни инструмент“ Комунистичке партије било насиље. Нарочито је истакао прилазак Комунистичке партије Трећој интернационали, те закључио да је то значило „одрицање своје независности у програмском, политичком и стратешком погледу“. Комунисти су синдикате означили као револуционарне установе, иако синдикати није требало да буду упоришта револуције, пошто то нису били ни у свету. У пропаганди својих начела и „минирању државе“ злоупотребили су институцију радничког штрајка. Напоменуо је да су комунисти примали новац из иностранства, из Русије, Америке, Мађарске. Сукоб државе са њима био је стога неизбежан, пошто су као „покрет страног порекла, финансиран са стране“, хтели да „разоре државу“. „Ми хоћемо“, говорио је Драшковић, „да се подиже држава, они да се уништи, морали смо се сукобити. Ми смо државну власт у том моменту вршили како смо је најбоље разумели“, завршио је излагање министар унутрашњих дела. Оцене и процене Милорада Драшковића биле су оштроумне и далековиде у погледу деловања југословенских комуниста, за шта му је одао признање много година касније Јосип Броз Тито приликом говора у Народној скупштини југословенске републике 1945. Митриновић, Брашић, *Југословенске народне*

странака није протестовала против Обзнане или су, ако су је и осудиле (попут Народног клуба и Савеза земљорадника), изричито нагласиле да протестују због употребе нелегалних средстава, али да су иначе биле противне било којој револуционарној акцији.¹²⁸ Тако се од опозиционих партија једина Републиканска странка изјаснила против Обзнане и речју и делом. Полазећи од тога да је одлуком непотпуног Министарског савета у оставци (а током заседања Скупштине), влада у пуној сагласности са „Дворском камарилом“ извршила препад и отпочела „дивљачко угушивање“ не само Комунистичке партије, него и целог радничког покрета. Љуба Стојановић је за недељу 2. јануара 1921. заказао протестни збор код хотела „Славија“. Републиканци су Обзнану означили као државни удар којим је насилно спречавана политичка слобода грађана и угрожавана њихова политичка свест.¹²⁹ Одзив је био велики, а поред комуниста и републиканаца, учествовали су и земљорадници.¹³⁰

У Скупштини српски републиканци су радили неуморно. У првом сазиву, једином у којем су и били присутни у представничком дому, издваја се нацрт устава ко-

скупштинине и сабори, 355; Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, 9; Лукић, *Југословенска републиканска странка у парламентарном животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 186.

128 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 98; *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*, prir. Branko Petranović, Momčilo Zečević, (Beograd: Rad, 1985), 142–143.

129 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 69.

130 Лукић, *Југословенска републиканска странка у парламентарном животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 187.

ји су поднели, који је у скупштинској дебати разматран, али као републикански предлог, није усвојен. Нацрт је предвиђао широке слободе штампе, збора и договора. Приватна својина је проглашена неприкосновеном, са напоменом да је могла бити ограничена законом. Бирачко право било је предвиђено за све пунолетне грађане (навршена 21 година живота) без обзира на пол, а за народне посланике могли су да буду бирани мушкарци и жене са навршених 25 година. Изборне јединице требало је да обухватају најмање милион становника на одређеној територији, док је председника републике требало да бира, по угледу на француски политички систем, велика народна скупштина апсолутном већином од уставом одређеног броја посланика. Српски републиканци предвидели су и функцију потпредседника републике, с тим што он није могао да се кандидује за председника уколико су у време његовог мандата вршени избори. Народно представништво могло је да буде распуштено једино одлуком бирачког тела, а била је предвиђена и институција референдума, као дела законодавне иницијативе народа. Врховни суд је, по узору на политички систем Сједињених Америчких Држава, имао право да одреди дан за изборе и сазове скупштину за избор новог председника. Области унутар државе требало је уредити на демократском начелу, док су њихово разграничење и делокрут рада остављени да се уреде законом. Нацрт је предвиђао установу народне војске, праћену малим бројем сталног кадра задуженог за њено обучавање.¹³¹ Републиканска странка се,

131 Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 18–19; Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, том I, 111–112; Па-

коначно, залагала за остварење југословенске нације, као и да земаља понесе назив Југославија, име које је већ у августу 1918. за нову југословенску државу предложио Љуба Стојановић Јовану Цвијићу као најподесније у тадашњим историјским околностима у којима су се налазили Срби, Хрвати и Словенци. Иако Југословени као нација још нису постојали, требало је прогласити државу Југославију у циљу јачања заједничке државне, потом и националне свести разнородних југословенских народа.¹³²

Републиканска странка је у Конституанти гласала против усвајања Видовданског устава, који је уз тесну владину већину изгласан. У међувремену, комунистички атентати на регента Александра и Милорада Драшковића приморали су владу, али јој и послужили као добар повод, да хитно поднесе Скупштини 26. јула 1921. предлог закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Комунистичка партија је с правом означена као „терористичка и анархистичка организација“, а за комунистичке посланике Светозар Прибићевић, министар унутрашњих дела у влади, тврдио је да су намеравали да омогуће атентатору да уђе у Скупштину, с циљем да „баци бомбу и изврши покољ“.¹³³ Закон

стодер, *Полиитичке сйранке у Црној Гори 1918–1929*, 276; Лукић, *Јујословенска рејубликанска сйранка у јолиитичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 191–193.

132 Лукић, *Јујословенска рејубликанска сйранка у јолиитичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 194–195.

133 Gligoriјević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 116; *Влаге Србије*, приредили Радош Љушић и др., (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 292; Драги Маликовић, Александар Раствоић, Урош Шуваковић, *Парламентјарне сйранке у Краљевини СХС-Јујославији*, књ. I, (Косовска Митро-

о заштити државе изгласан је на седници Скупштине 1. августа, са подршком од 190 гласова према 54. Забрањивао је штампање списа којима се угрожавао јавни мир и поредак у држави, као и удруживање са рушилачком намером. Одредбе Обзнане и Закона су највише погодиле Комунистичку партију и њене припаднике (било им је забрањено вршење јавних функција), али и целу опозицију, првенствено републикански оријентисану. Иначе често забрањивана, *Република* је после доношења овог закона, „из дана у дан“, била забрањивана наредних пола године.¹³⁴ Од јануара 1922. орган Републиканске странке је почео опет редовно да излази, иако су полицијске власти наставиле немилице да је забрањују, често за безазлене написе против монархијског уређења. Суд је, међутим, углавном поништавао полицијске забране.¹³⁵

Закон о заштити државе знатно је отежао партијско деловање српских републиканаца на терену, али их није могао потиснути из јавности и политичког живота југословенске краљевине. На парламентарним изборима 1923. остали су без скупштинских мандата. Излазност грађана на овим изборима била је већа него 1920. године – од 2,9 милиона уписаних бирача гласало је 2,7 милиона. Највећи број гласова добили су радикали, на основу чега су освојили 108 посланичких места у Скуп-

вица – Београд: Филозофски факултет – Трећи миленијум, 2007), 54–55.

134 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 76–77.

135 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 206.

штине. Хрватска републиканска сељачка странка освојила је 70 мандата, док је Демократска странка претрпела осетан пораз: добила је свега 51 мандат, иако је имала већи број гласова него 1920, када је освојила 92 мандата. Слично Демократској прошла је и Земљорадничка странка, која је упркос сачуваном обиму бирачког тела добила свега 10 мандата. По одредбама Закона о заштити државе, Комунистичка партија није могла да учествује на изборима. Републиканска странка је добила неколико стотина гласова више него на претходним изборима (18.941 наспрам 18.136), али је, као и Демократска и Земљорадничка, осетила последице новог изборног закона, али и веће излазности бирача, па тако није добила ниједно посланичко место у Скупштини. Поред одредаба изборног закона, и терор радикалске полиције утицао је осетно на резултате избора. Опозициони кандидати су затварани и гоњени.¹³⁶

Иако су остали изван Скупштине, српски републиканци нису прекинули политичку борбу. Били су присутни кроз новинске чланке, брошуре и летке, нарочито уочи одржавања парламентарних избора 1925. и 1927. Иако је политичка акција Републиканске странке попримила изглед академске борбе са монархијом, текстови српских републиканаца у *Рејублицы* и часопису *Букџиња* (основаном 1923) нису остајали незапажени.¹³⁷

136 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 84–85; Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji*, 150; Павловић, Ниношевић, Трајковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС-Југославији*, књ. I, 131.

137 Први број *Букџиње* изашао је 1. XI 1923. године (*Букџиња, социјално-политички часопис*, 1. XI 1923).

Непрестане забране *Републике* утицале су на руководство странке да оснује часопис *Букџињу*, те је пропаганда републиканских идеја пренесена на теоријски терен кроз чланке, „у обландама и завијено“, због немилосрдне полицијске цензуре. *Букџиња* је била више часопис за интелектуалце, док су за комуникацију са „широким народним масама“ остала једино путовања републиканских првака по земљи и додир са истакнутијим републиканцима у крајевима где је странка имала партијске организације. Они који су очекивали брз успех били су разочарани, али тројица вођа – Љуба Стојановић, Јаша Продановић и Јован Жујовић – нису клонули духом, већ су наставили да оно мало републиканске војске бодре и храбре за даљу борбу.¹³⁸

Осим са владајућим монархијским режимом, Републиканска странка је водила нимало лагодну борбу са хрватским републиканским покретом Стјепана Радића, за који је у почетку помислила да ће успешно заједнички радити на обарању монархије у југословенској држави. На први поглед републиканског карактера, акције Стјепана Радића нису остале непознате у београдској Републиканској странци. Иако у дуготрајној оснивачкој фази и суочени са многобројним незанемарљивим проблемима око организовања странке, српски републиканци су пажљиво пратили дешавања око шефа ХРСС. Мада су саборци Љубе Стојановића, Јаше Продановића и Јована Жујовића, с обзиром на изјаве и деловање Стјепана Радића који су више упућивали на жељу за стварањем

138 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 258–259.

самосталне хрватске државе уз помоћ страног чиниоца него за остварењем јединствене југословенске државе, врло рано хрватски републикански покрет означили, истина опрезно и уз могућност да греше, као сепаратистички, нису одмах у почетку одбацили могућу сарадњу са њим, због чега су неретко истицали да политичке странке није требало организовати на националном, већ на политичком и социјалном програму. Полазећи од заједничке југословенске основе, надали су се да им се временом прикључе покрајинске странке сличног програма, првенствено партија Стјепана Радића као највећа републиканска снага у земљи.¹³⁹

У жељи да оствари сарадњу са ХРСС, једна делегација Главног одбора Републиканске странке предвођена Милованом Лазаревићем водила је преговоре у Загребу са Стјепаном Радићем 10. и 11. фебруара 1921. Постигнувши начелну сагласност са ХРСС, српски републиканци су у наредном периоду у југословенској Скупштини и ван ње пружили пуну подршку Радићевом покрету. Стјепан Радић се у том периоду није либио да позове на сарадњу са Републиканском странком, истичући своје републиканство и право да се бори за остварење републике у југословенској држави.¹⁴⁰ Међутим, неучествовање посланика ХРСС у раду Конституанте српски републиканци су критиковали, пошто је њихова апстиненција битно олакшала доношење Видовданског устава. У том смислу Милован Лазаревић је нагласио да су владини посланици

139 *Истио*, 286–287.

140 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 290–291.

имали најмање разлога за љутњу на Радића, пошто нико монархији и влади није учинио веће користи од шефа ХРСС.¹⁴¹ На критике српских републиканаца, Радић је одговорио неодређено, као што је већином у политичким наступима и радио, да би долазак посланика ХРСС у Београд значио „одустајање од њихових захтева“.¹⁴²

Без обзира на очигледне разлике у погледу унутрашњег преуређења југословенске државе (учешћа/неучешћа у парламентарној процедури и борби у оквиру југословенске Скупштине) на федеративној или конфедеративној основи (широк југословенски или усконационални хрватски, односно српски оквир), вође српских републиканаца су настојале да везе са вођством ХРСС из времена уставне борбе одрже и продубе после доношења Видовданског устава. Контакт је одржаван преко опуномоћених делегата двеју странака и у Београду и у Загребу. Партијска штампа обеју странака истицала је истоветност гледишта у питањима државног уређења, а таква пропаганда, присутнија у много већој мери у београдској *Рејублици*, могла је повољно утицати на национално зближење Срба и Хрвата. Стјепан Радић је оценио да је први састанак делегата ХРСС и Републиканске странке био „први озбиљан и искрен покушај зближења Срба и Хрвата“, док је Љуба Стојановић поново нагласио у српском јавном мњењу да се државно јединство није могло постићи без Хрвата и Словенаца, а основа за то је било поштовање њихове воље.¹⁴³

141 „Говор г. Милована Лазаревића“, *Рејублика*, 1. V 1921, 2–3.

142 Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 29.

143 Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 29.

Иако се из тактичких разлога две странке нису одрицале могућности сарадње, односи су убрзо захладнели, нарочито после Радићевог стварања Хрватског блока и отвореног залагања за споразум са србијанским странкама на „бази конфедерације између републиканске Хрватске и монархистичке Србије“.¹⁴⁴ Било је очигледно да шеф ХРСС није одустајао од идеје конфедерације и остварења посебне хрватске јединице врло упитног државно-правног положаја у оквирима југословенске државе. Напротив, у својим захтевима за преуређењем југословенске државе временом је био све неурачунљивији и безобзирнији у нападима на српски народ, првенствено на Србијанце, означавајући их неретко као носиоце свег зла у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У тој критици није заобишао ни Републиканску странку из Београда, а када су током 1922. српски републиканци покушали да се објасне са Радићем око наведених оптужби, до разумевања није дошло – напротив, разишли су се без изгледа да се икада поново уједине на заједничком републиканском раду, поготово када се Стјепан Радић 1925. одрекао републиканства,

144 *Истио*, 30. – Излазак посланика Народног клуба из Народне скупштине, незадовољних односом владине већине према појединим изабраним народним посланицима ХРСС затвореним због апстиненције, послужио је као основа за стварање нове формације Хрватског блока. После неколико недеља преговарања блок су образовали ХРСС, Хрватска странка права, Хрватска заједница и Хрватска тежачка странка у Босни и Херцеговини (Bogdan Krizman, „Stjepan Radić – život-misao-delo“, *Korespondencija Stjepana Radića*, prir. Bogdan Krizman, knj. II, (Zagreb: Sveučilište; Institut za hrvatsku povijest, 1973), 76).

признао монархију и династију и са својом странком ушао у власт.¹⁴⁵

*

Без задовољавајућег резултата на парламентарним изборима 1925. и 1927, Републиканска странка је на последњем конгресу партије одржаном у Јагодини, 25. децембра 1927, на којем су учествовали сви виђенији чланови из Србије, расправљала о главним узроцима изборног неуспеха. Сагледавајући пропаст на изборима, републиканци су анализирали политичко и друштвено стање у земљи, које су означили као време озбиљне политичке, националне, економске, друштвене и моралне кризе. Сучоен са нимало позитивном друштвено-политичком ситуацијом у земљи, Јован Жујовић је охрабривао републиканце речима: „Време ће нам дати да постигнемо оно што данас немамо снаге постићи, само ако сасвим не клонемо.“¹⁴⁶ Куражећи присутне да наставе са борбом за победу републиканских идеја, Михаило Илић је на страначком конгресу беседио: „Биралиште није наше главно поље рада. На њему главну улогу имају власт и новац, а ми тога немамо.“¹⁴⁷ Малодушност у страначким редовима појавила се и због слабих изгледа за освајање власти, при чему су материјална средства била никаква. Републиканци нису имали богате људе који су могли да „тресну кесом“. И поред јаке идеологије, није се могао постићи озбиљнији политички успех без новца. Демагогија, је-

145 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 293–357.

146 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 108.

147 *Истио*, 167.

дан од битних елемената за придобијање „широких народних маса“, скоро да уопште није била присутна код српских републиканаца. Јаша Продановић и Љуба Стојановић су се поносили некоришћењем демагогије у постизању политичког успеха.¹⁴⁸

После убиства у Скупштини 1928. и погибије Стјепана Радића са још два народна посланика ХСС, краљ Александар је одлучио да уради оно што је већ неко време намеравао: завео је лични режим 6. јануара 1929. и прогласио једино дозвољеном политику интегралног југословенства, тежећи да укидањем озбиљно оронулог југословенског парламентаризма и уклањањем међунационалних сукоба распириваних од појединих политичких партија, створи јединствену југословенску нацију. Но, као што су, не само њему него и осталим водећим политичким првацима југословенске монархије, небројено пута говорили српски републиканци током двадесетих година XX века: нација се није могла створити указима, нити је била створена, него је југословенска идеја била озбиљно компромитована после априлског слома 1941. у крвавом грађанском рату сукобљених нација, идеологија и религија.¹⁴⁹

Новоуспостављеном режиму ниједна већа политичка странка није пружила отпор. Прећутно су га прихватили и политичари из Србије, од чијих је реакција краљ Александар највише страховао, с обзиром на још свеже искуство судбине последњег владара из династије Обре-

148 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 373–374.

149 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 375–376.

новића. У прво време су поједини припадници интелектуалне елите искрено прихватили прокламовану идеологију интегралног југословенства, у нади да ће се кроз њу држава ослободити наслеђених проблема и коначно стећи дуго жељени унутрашњи мир неопходан за културно и економско напредовање и снажење „југословенског“ међу европским народима. Убрзо се показало да је лични режим задржао у пракси већину особина претходне лоше управе, безвољан да било шта из основе мења. Диктатура је допринела слабом одзиву и неразумевању декретом прокламованог југословенског народног јединства међу три највећа југословенска народа: Србима, Хрватима и Словенцима. Краљ, међутим, није одустајао од своје политике и, у нади да ће југословенско национално осећање својих поданика ојачати, поделио је октобра 1929. државу на девет великих административно-управних јединица – бановина, а државу преименовао у Краљевина Југославија. Већина бановина је названа према именима највећих југословенских река, при чему је вођено рачуна о етничким, економским и географским разликама и сличностима, као и потребама појединих области.¹⁵⁰

Успоставом личног режима престала је формална политичко-организациона делатност Републиканске странке (угашена је и *Рејублика*), која је делила сличну судбину са осталим партијама: долазило је до унутрашњих раслојавања и подела, груписања фракција нове страначке или блоковске заједнице, које, међутим, нису имале трајност и чврстину ранијих, о чему је илустратив-

150 Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарској акцији до Мајској референдуму*, 152–158.

но писао Јаша Продановић: „Цепају се стари блокови и стварају се нове заједнице, као у каквом хемијском процесу једни се елементи одвајају и праве с другима нова једињења, само, веза ће бити још лабавија, него у ранијим политичким сложеницама.“¹⁵¹ Сведена на једну малу групу интелектуалаца, коју је и даље са истрајношћу, доследношћу, ватреним жаром и непоколебљивом увереношћу у остваривост идеје о републиканском уређењу предводио Јаша Продановић, Републиканска странка налазила се у наредном периоду на политичкој маргини, далеко од непосредног учешћа и могућности већег утицаја у парламентарном животу Краљевине Југославије, који је после 6. јануара 1929. године привремено заустављен завођењем личног режима краља Александра Карађорђевића. Колебања у политичкој оријентацији била су присутна у Републиканској странци, а одсуство некадашњих истакнутих чланова најбоље се могло видети у саставу Главног одбора странке крајем друге деценије 20. века – две трећине биле су нове личности, које су знатно касније пришле партији, попут Владимира Симића, др Војислава Вујанца, Душана Илића, Михаила Петровића, Глигорија Вукчевића. Велики губитак Републиканска странка је доживела 1930. године, када је остала без Љубомира Стојановића, који је средином јуна преминуо у Прагу, где је и сахрањен. Нови председник странке Јован Жујовић је на њеном челу остао све до своје смрти 1936, али је партијским пословима у суштини руководио Јаша Продановић.¹⁵²

151 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 207.

152 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 376–378.

Појединци из Републиканске странке пристајали су након 1929. уз режим краља Александра Карађорђевића, попут Милована Лазаревића, који је био народни посланик од 1932. до 1934, и Јована Ђоновића, који је 1932–1935. био југословенски посланик у Тирани, у Албанији. Иван Рибар у својим мемоарима наводи економски фактор као пресудни разлог који је утицао на двојицу републиканских првака да се одрекну републиканства: „Милован Лазаревић се као трговац много задужио и продао се Александру Карађорђевићу, коме је пошло за руком да купи и Јована Ђоновића, који је убрзо постављен за посланика у Тирани.“¹⁵³ Никола Станаревић се сећао да је Милован Лазаревић одржавао везе са Двором, те да је и одраније био у пријатељским односима са генералом Петром Живковићем: „Одлазио је до краља, који је наводно желео да разговара са њим о приликама у народу, и радо га је слушао. Моје је лично мишљење да је он морао да санира своје финансијске тешкоће, јер су му властодршци претили, и да је само то могло да га натера на тај корак. За Милована ћу навести да није био ни мало наклоњен шестојануарском режиму, а у свом политичком раду био је независан и слободан, није улазио ни у ЈНС [Југословенска национална странка – прим. А. Лукић], ни касније у ЈРЗ [Југословенска радикална заједница – прим. А. Лукић], као ни ја.“¹⁵⁴

Иако се подударају у оцени да је код Јована Ђоновића и Милована Лазаревића финансијски мотив пресудно

153 Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. II, (Beograd, 1949), 64.

154 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 146–147.

утицао на сарадњу са режимом краља Александра, не сме се испустити из вида да су у питању мемоарски извори и изношење личних оцена, тумачења и ставова, који често могу бити пристрасни, необјективни, а без могућности провере укрштањем са другим изворима и неодрживи и неутемељени. Иван Рибар и Никола Станаревић истицали су у поступцима Јована Ђоновића и Милована Лазаревића првенствено економски фактор, потпуно занемаривши, међутим, личне мотиве и жеље за влашћу и политичком каријером појединих републиканских првака, које својом припадношћу Републиканској странци нису могли остварити, с обзиром на непоколебљиву принципијелност тројице страначких вођа и њихово одсуство амбиције за стицањем власти по сваку цену. Тако су политичка амбиција и жеља за влашћу одлучујуће утицале на Драгомира Иконића да напусти Републиканску странку, који је потом у редовима Демократске странке покушао да себи прокрчи пут до власти.¹⁵⁵

Суочен са забраном рада политичких партија, Јаша Продановић је са Главним одбором распустио Републиканску странку све док се не буду стекли демократски услови за слободан политички живот у југословенској држави. Ни када је диктатура ослабила после Октроисаног устава краља Александра 1931. и његове смрти октобра 1934, Јаша Продановић није хтео да се Републиканска странка активира у политичком животу Краљевине у оној мери у којој би пружила легитимитет шестојануар-

155 Марко Радовановић, „Југословенска републиканска странка (1944–1948)“, (мастер рад, Филозофски факултет у Београду, Катедра за историју Југославије, 2012), 30.

ском режиму.¹⁵⁶ Међутим, компликована и опасна спољнополитичка ситуација после доласка нациста на власт у Немачкој 1933. приморала га је на излазак из политичке апстиненције, нарочито када су се немачке спољнополитичке амбиције након аншлуса Аустрије 1938. убрзано приближиле границама Краљевине Југославије.

После Марсељског атентата 1934. и формирања намесничког режима на челу са кнезом Павлом Карађорђевићем, постепено су попуштале стеге режима, оживљавао страначки рад и обнављао се парламентарни живот у Краљевини Југославији. Иако је Републиканска странка била далеко од могућности да буде близу власти и тиме оствари значајнији утицај на политичкој сцени Краљевине Југославије, Јаша Продановић и његови најближи сарадници, политички и идеолошки пријатељи и истомишљеници ипак нису били пасивни посматрачи. Пратили су пажљиво актуелна политичка догађања, користили све могуће начине да се огласе, да се чује њихов критички став о најактуелнијим и најважнијим политичким питањима која су обележила политички и друштвени живот Југославије до 1941. године.¹⁵⁷

156 Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/6, „Споразум Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције“. О политичкој опозицији у време шестојануарске диктатуре: Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, (Београд: Prosveta, 1969); о Удруженој опозицији и њеној улози у политичком животу Краљевине Југославије: Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, (Београд: Институт за савремену историју, 1996).

157 Aleksandar Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s „Desničinih susreta 2012“*, (Zagreb: Filozofski fakultet, 2013), 380–381.

Након Седмог конгреса Коминтерне 1935. комунистичке партије у Европи су прихватиле да раде на популарисању и реализовању идеје о формирању једног „широког, народног и демократског фронта“, који је требало да окупи „све напредне демократске елементе“ у једном превентивном циљу одбране од нарастајуће моћи фашистичког покрета, који се ширио Европом из нацистичке Немачке и фашистичке Италије.¹⁵⁸ Слична идеолошка струјања могу се уочити у одређеним деловима политичког и друштвеног живота Краљевине Југославије. У периоду од 1935. до 1939. постојале су иницијативе и покушаји да се створи један народни фронт, за који су се, поред припадника комунистичког покрета, посебно интересовали поједини млађи припадници Републиканске странке, затим представници левичарских струја унутар Демократске странке (Иван Рибар, Драгослав Смиљанић) и Земљорадничке странке (Драгољуб Јовановић).¹⁵⁹

У страначким комбинацијама око образовања народног фронта у Краљевини Југославији Јаша Продановић се нигде не спомиње, те изгледа да је остао при свом ранијем гледишту да не улази ни у какве комбинације са монархистичким партијама. Иван Рибар пише да су на састанцима и саветовањима о формирању блока демократске опозиције суделовали поједини републиканци, представници из Демократске и Земљорадничке странке, као и још неки ванстраначки левичари: „Нама

158 Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, (Beograd, 1978), 16–27.

159 Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, 71–97.

су се у том раду придружили професор Михаило Илић са својим републиканским крилом, од којег су још данас живи и активни Љубомир Радовановић, наш амбасадор у Анкари, и др. Јован Ђорђевић, професор Универзитета.¹⁶⁰ Српске републиканце који су учествовали на илегалним састанцима у току 1937. поводом покушаја стварања Народног фронта потврђује Никола Станаревић, те спомиње да су поред горенаведених учествовали још и Владимир Симић, Војислав Вујанац и Алекса Томић.¹⁶¹

Осим старих идеја о потреби републиканског облика владавине и федеративног уређења, од којих нису одустајали, републиканце је у овом периоду приближавало комунистима заједничко противљење режиму и критиковање недемократских метода, као и блискост у социјалним питањима и захтевима за решавањем економских и социјалних проблема. Иако је Републиканска странка нескривено показивала симпатије и спремност на деловање у правцу организовања Народног фронта, она тој акцији није приступала наивно, без опрезности и сумњичавости у искреност намера Комунистичке партије. Владимир Симић, генерални секретар Републиканске странке, покушавајући да рационално сагледа и објасни нову тактику југословенских комуниста, указивао је на постојање „двојног“ комунистичког схватања: „Може бити да желе да прикрију револуционарни карактер своје по-

160 Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. IV, (Beograd, 1952), 58.

161 Лукић, *Југословенска републиканска странка у италијанском животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 383.

литике, да би затим у погодном часу, користећи власт, извршили револуционарни преврат, успоставили режим диктатуре пролетаријата и поништили све демократске вредности у друштву. Друго, може бити реч о једној промени која је објективно условљена, које је дело промењених друштвених околности, а не последица партијског волунтаризма. И треће, могла би бити реч о једној чисто борбеној тактици коју је условљавала непосредна опасност од фашизма“.¹⁶² Напори Комунистичке партије, главног иницијатора за стварање Народног фронта, нису, међутим, били успешни, с обзиром на то да није обезбедила поверење и сарадњу са већим и значајнијим странкама у Краљевини Југославији. Након споразума Рибентроп–Молотов из 1939. између Немачке и Совјетског Савеза, у југословенском политичком животу коначно се одустало од идеје стварања народног фронта.

Антифашистички расположени и окренути сарадњи са Француском и Великом Британијом, српски републиканци су јавно иступили против Протокола о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту, који је влада Цветковић–Мачек закључила са Немачком 25. марта 1941. у Бечу. Стари републиканац Јован Ђоновић је још од половине 1940. предлагао британским обавештајцима рушење намесничког режима у Београду, а марта 1941. био је један од заговорника, планера и организатора пуча. Републиканци су величали и славили

162 Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam: obnova i zatiranje posleratne opozicije*, (Београд: Привредно-правни прѹручник, 1990), 16.

мартовске демонстрације из 1941, и касније су писали да је то био „празник народне револуције“, „дан рађања слободе“, „дан опште народне славе“, „дан покрета за достојанство човека, за бољи и срећнији живот“.¹⁶³ Описујући дешавања око 27. марта 1941, Младен Жујовић у мемоарима бележи да је одбио учешће у власти, које му је нуђено у влади Душана Симовића: „Када ми је после 27. марта Срђан Будисављевић понудио положај управника града и ја исцрпео разлоге да понуду одбијем па најзад истакао да сам републиканац, он ми је одмах одговорио, да би моје скрупуле умирио: ‘И ја сам; то Божин Симић најбоље зна’. Он је дакле од оних који ће се открити када победи идеја коју не смеју отворено да заступају.“¹⁶⁴ Залажући се за образовање широког фронта против сила Осовине, српски републиканци потенцирали су где год су могли успостављање дипломатских односа Краљевине Југославије са Совјетским Савезом, до чега је дошло тек у јуну 1940, када је у Анкари постигнут споразум о размени дипломатских представника.¹⁶⁵

163 „Празник народне револуције – 27. март 1941“, *Република*, 30. III 1948, 1; Лукић, *Југословенска републиканска сѝранка у ѱолиѝичком живоѝу Краљевине Јуѝославије (1920–1941)*, 412.

164 Младен Жујовић, *Раѝни дневник 3. Јуѝославија у Друѝом свеѝском раѝу*, (Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004), 214.

165 Лукић, *Југословенска републиканска сѝранка у ѱолиѝичком живоѝу Краљевине Јуѝославије (1920–1941)*, 412.

ЉУБОМИР ЉУБА СТОЈАНОВИЋ

Љубомир Љуба Стојановић (1860–1930), Ужичанин пореклом „из невесињске“ и „ратничке“ Херцеговине, син Васе пушкара и мајке Саре, школовао се у Ужицу, Шапцу и Београду.¹⁶⁶ У Београду је на Великој

166 У српској историографији нема политичке биографије Љубомира Стојановића. Постоји велики број списа о његовом животу и раду, које је сам написао или су написали његови савременици, као и више белешки у енциклопедијама, на основу чега је у историографији и објављено неколико радова. Сећања савременика су: Јован М. Жујовић, „О Љубомиру Стојановићу“, *Српски књижевни Гласник*, књ. XXX, бр. 5, 1. јули 1930, 342–345; Љубомир М. Давидовић, „Сећања на Љубу Стојановића“, исто, 345–349; Војислав С. Вељковић, „Љуба Стојановић као јавни радник“, исто, 355–357; Јаша М. Продановић, „Љубомир Стојановић“, исто, 358–361; Александар Белић, „Љубомир Стојановић човек и научник“, исто, 349–355; Александар Белић, „Љубомир Стојановић“, *Јужнословенски филолоџ*, књ. IX, Београд 1930, 297–316; Владимир Ћоровић, „Љубомир Стојановић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и филозофију*, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, 1–29; Павле Поповић, „Сећања на Љубомира Стојановића“, исто, 30–44; Милан Решетар, „Из писама пок. Љуб. Стојановића“, исто, 45–53; Милан Грол, *Из њреградске Србије. Ујисци и сећања о времену и људима*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1939), 107–122; Урош Џонић, „Љубомир Стојановић“, *Годишњица Николе Чуйића*, књ. XI, Београд 1931, 170–185; Милан Јовановић-Стојимировић, *Порирети њрема живим моделима*, (Нови Сад – Сремски Карловци: Матица српска, 1998), 83–86. Историографски радови о деловању Љубомира Стојановића: Dragovan Šepić, „О misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, knj. 3, Zagreb 1960, 449–497; Александар

Младеновић, „Запис о Љубомиру Стојановићу“, *Ужички зборник*, књ. IX (1980), 21–27; Драгоје Тодоровић, „Љубомир Стојановић на професорском испиту“, исто, 29–78; Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године“, *Годишњак рада Београда*, књ. XXXVII, Београд 1990, 193–205; М. Радојевић, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 9–29; зборник радова *Љубомир Стојановић – животи и дело*, Ужице 2002; Љубинка Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, *Глас Српске академије наука и уметности*, CDXV (2010) књ. 26, 81–93; Александар Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, *Зборник Матице српске за историју* 86/2012, 33–50; Исти, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, *Токови историје*, 3/2013, 267–289; Мира Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, у: *Србија 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 627–647; Иста, „Љуба Стојановић у полемици с *Новом Европом*“, *Ужички зборник*, 40/2016, 23–56; Александар Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, *Српски историјски часопис* 7/2024. У Ужицу је 2002. у оквиру Учитељског факултета одржан научни скуп о Љубомиру Стојановићу, на основу чега је објављен зборник радова *Љубомир Стојановић – животи и дело*, у коме је стављен нагласак на његово филолошко и књижевно стваралаштво, а у само два чланка је приказано политичко деловање. Богумил Храбак је уопштено приказао и анализирао политичку делатност Љубомира Стојановића (Богумил Храбак, *Љубомир Стојановић – историјичар*, зборник радова *Љубомир Стојановић – животи и дело*, 365–389). Митар Миљановић је само на основу појединих делова политичких списа и без ширег контекста, тенденциозно закључио да се „Љубомир Стојановић у потпуности уздржава од тога да укаже на несумњиву чињеницу да су Срби на челу са династијом Карађорђевића увелико криви за оно што их је своједобно снашло у односима са Хрватима, али у становитом смислу и за оно што их

школи завршио Историјско-филолошки факултет, да би потом наставио да се усавршава као државни питомац у Бечу, Петрограду, Берлину и Лајпцигу, где је стекао велико филолошко и лингвистичко знање. Припадао је генерацији која је, помогнута млађим нараштајима и заједно са њима „осуђена на политичку и националну борбу“, са великим успехом настављала започето дело ослобођења српског народа.¹⁶⁷ Напокон, напор је био крунисан победама у балканским и Првом светском рату остварењем идеје ослобођења и уједињења највећег дела српског народа у новоствореној југословенској држави.

Са јаким осећајем за правду и морал, за које су му савременици увек одавали признање и које му ни велики политички противници нису спорили, Љуба Стојановић није могао, као ни генерације блиске његовој, да остане изван политике у коју су га увеле жеље за остварењем већих друштвених слобода и права српског народа.¹⁶⁸ Савременик и поштовалац Милан Грол сећао се

у тим односима сналази у последњем десетљећу 20. столећа“, те да је „повијесна истина, да се Стојановић у појединим ставовима у овој књижици [Љубомир Стојановић, *Срби и Хрвати* – прим. А. Лукић] опасно приближава хрватским (шовинистичким) ставовима Стјепана Радића и антисрпским ставовима и одређењима Коминтерне и КПЈ као секције у њеном саставу“ (Митар Миљановић, *Политички сјиси Љубомира Стојановића*, зборник радова *Љубомир Стојановић – живиој и дело*, 389–399).

167 Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 11.

168 Као пример политичког морала и принципијелности Љубе Стојановића савременици су често наводили чињеницу да је, као председник српске краљевске владе на челу самосталског

да је он „орловским стремљењем, високо и право био рођен само за политику широких замаха, националну и моралну. Две побуде, национална и морална, биле су му главне. У демократизму Стојановићевом морални моменат“ био је „изнад социјалног, у идејама о слободи битнија заштита достојанства човековог него његових интереса“. ¹⁶⁹ Александар Белић, један од ученика Љубе Стојановића, приметио је да је „његова љубав према народу и његово схватање дужности према земљи одлучивало о правцу који ће дати и своме животу и раду“. ¹⁷⁰ Иако га је од политике одбијала „безобзирна и несавесна демагогија“ Радикалне странке у политичком животу обреновићевске Србије, Љубомир Стојановић је први пут у политику ступио у време „владановштине“ 1897, гласајући управо за радикалске кандидате, пошто је Радикална странка, „каква је да је, тада била боља од осталих“. ¹⁷¹ Од Ивањданског атентата на краља Милана Обреновића 1899. и прогона радикала Љубомир Стојановић се, између осталог, посветио и политици. У друштву са Јашом Продановићем, Јованом Жујовићем, Љубомиром Живковићем, Љубомиром Давидовићем, Радојем Домановићем и другим незадовољницима опортунистичком политиком Радикалне странке и њених вођа (у првом реду Николе Пашића), одвојио се по-

кабинета 1905–1906. године, он „први у нашој историји спровео тако слободне изборе да је влада остала у мањини“ (Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 87).

169 Грол, *Из њредрајине Србије. Ујшисци и сећања о времену и људима*, 115–117.

170 Белић, „Љубомир Стојановић“, 312–313.

171 Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 12.

сле Мајског преврата 1903. од партије и основао Самосталну радикалну странку. Већином језгро српске интелектуалне елите, самостални радикали су се прогласили „моралном жандармеријом“, захтевајући чишћење јавног живота од корупције, непоштења, неначелности. У страначки програм унели су, између осталог, остварење идеје југословенства, коју је прихватио и Љубомир Стојановић. Услед ретко виђене принципијелности, доследности и политичког поштења био је међу најужим партијским вођством од њеног оснивања па све до јануара 1912,¹⁷² када је, незадовољан што је у клупској већини све више „вејао опортунистички дух“, а странка „почела губити своју начелну основицу“, дао „са треском и увредом“ оставку на све партијске функције.¹⁷³

Иако се удаљио од страначког вођства, Љубомир Стојановић није престао да се интересује за политичке и националне послове. У балканским ратовима је учествовао као добровољац у Ибарској војсци, док је у Првом светском рату неко време био у важним иностраним мисијама српске краљевске владе. После војног по-

172 Мира Радојевић, „Љуба Стојановић у полемици с *Новом Европом*“, *Ужички зборник* 40/2016, 24–26. Бављење политиком Љубомир Стојановић је крунисао теоријским приказом и анализом система државне управе у Краљевини Србији. Оштроумно је уочио и указао на главне недостатке парламентарне владавине, у првом реду на створено и неконтролисано партијско чиновништво које је својим радом штетило и странкама из којих је потицало. Љубомир Стојановић, *О државним чиновницима*, (Београд: „Давидовић“, 1911); Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 36.

173 Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 13–15.

раза Србије у јесен и зиму 1915. године и изгнанства српске политичке елите и највећег дела војске, није се безусловно укључивао у нове задатке које му је предлагала влада. У фебруару 1916. је одбио да иде у мисију у Шведску, а у априлу исте године поново у Русију.¹⁷⁴ Ратни пораз, дотадашња политика Николе Пашића и коначно Солунски процес 1917. године убрзали су његово опредељење да јавно иступа као републиканац.¹⁷⁵ Уверен, као и Јаша Продановић, његов пријатељ и будући колега у Републиканској странци, да је Солунски процес била „унапред смишљена завера да се невиним људима одузму главе“, Љубомир Стојановић се више није двоумио око питања монархије или републике.¹⁷⁶ Од Солунског процеса 1917. недвосмислено је заговарао укидање монархије у Србији, и у том смислу, Драгољуб Јовановић је касније оштроумно оценио да је Љуба Стојановић „до те мере осудио Александров Солунски процес да је спровео још једно цепање некадашњих радикала (самосталних – прим А. Л.) и основао Републиканску странку“.¹⁷⁷

Пошто се у августу и септембру 1918. назирало окончање четворогодишњег крвавог ратовања у корист сила Антанте и њихових савезника, остварење југословенског уједињења више није изгледало немогуће, посебно од лета 1918, кад су се Сједињене Америчке Др-

174 Šepić, „О misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, 449–497.

175 Радојевић, „Љуба Стојановић у полемици с *Новом Европом*“, 28.

176 *Споменица Јаше М. Продановића*, 184.

177 Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 87.

жаве одрекле очувања Аустроугарске у Европи. Понесен повољним вестима о успешном напредовању српске и савезничких војски на Солунском фронту, ни Љубомир Стојановић више није сумњао у могућност настанка самосталне југословенске државе. Октобра 1918. године је самоуверено писао Јовану Цвијићу да се нада „да ће за то [остварење југословенске републике – прим. А. Лукић] придобити и *госџа* и *уїледних* људи, и да ће се врло брзо доћи до успеха“, не би ли се олакшао „порођај Југославије“, будући да „наше две династије [Карађорђевићи и Петровић-Његоши – прим. А. Лукић] никако то не могу извршити“. Образлагао је да „политику не може водити један човек у свом кабинету“ и да у демократским државама „политичар мора за собом имати групу људи – партију“. Будући да није могао да остане у Самосталној радикалној странци, с којим се радом после 1912. није слагао, одлучио је да ће, уколико се у Србији после ослобођења „образује једна политичка група“, с којим би се програмом слагао, „приступити јој, и радити“ колико може „на остварењу њеног програма“.¹⁷⁸ Јовану Цвијићу је писао да је „Југославија ту“, и предлагао да се тадашња српска опозиција и научна елита „концентрише“ и изађе спремна пред наступајуће велике догађаје.¹⁷⁹ Међутим, питање ко све

178 Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 91.

179 Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године; Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 88. Богдан Поповић је такође писао Слободану Јовановићу о потреби добре организа-

то да изведе и „оживи“, које је поставио себи и свом пријатељу такође у октобру 1918. поводом блиског југословенског уједињења, у стварности је ускоро потврдило извесну неверицу у способност српске интелектуалне и политичке елите да не само успешно оснује нову југословенску државу као републику већ и да је за дужи временски период постави на здраве државне основе.

У новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. Љубомир Стојановић је, са њему својственом енергијом, у политичком животу проповедао републиканске идеје и борио се за њихово остварење. „Цензор јавних нарави“, Љуба Стојановић је, „с у неку руку тоталитарним схватањем демократије, на лењир изведене, савршене у поретку и људима, у процењивању свега полазио од онога што у далекој будућности једног дана треба да буде“, због чега је „свој суд о свему секао као на пању“. „Несавитљив у свом моралном аскетизму, независан од свега и свакога и готов на свако лично самопрегорење, прескачући први степен демократских степеница – ‘обрађивање маса’ – Љуба Стојановић у својим разлагањима о демократији прешао је одмах на други и трећи, на питање представништва тих маса и питање државног поглавара.“¹⁸⁰

Преком у општењу с људима на терену политичке борбе, републиканци су му, с обзиром на то да је имао огроман ауторитет, препустили да теоријски образла-

ције и „јаке акције“ српске интелектуалне елите и опозиције у новонасталим околностима у Лондону (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 1.235/4, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/5. IX 1918. године).

180 Грол, *Искушења демократије*, 84.

же своје мишљење и погледе на политичке прилике у југословенској краљевини, а што је опет изазивало пажњу јавности међуратне југословенске државе. Поред јавних предавања која је држао по Србији у првој половини двадесетих година током изборних борби, Љуба Стојановић је у свом страначком деловању оставио знатно дубљи траг као теоретичар политичке идеологије Републиканске странке. У оквиру републиканске идеје разматрао је проблеме демократије, парламентаризма, државности и национализма у оквирима Краљевине Југославије, трагао за њиховим решењима и отворио нека суштинска питања. У време оснивања Републиканске странке почетком 1920. већ је био изградио основу својих републиканских погледа и начела, која је касније током политичког рада у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца унеколико мењао руковођен стеченим искуством на политичком терену нове државе, али од најважнијих – идеја демократије, образовања федеративне републике југословенских народа – није одустао.¹⁸¹

181 Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*. Међутим, Слободан Јовановић је много година касније у писму Александру Белићу, помињући између осталих политичке ставове и опредељења не само Љубе Стојановића него и Јована Жујовића, приметио да прваци српских републиканаца нису одувек били демократски и републикански оријентисан. Сећајући се политичких односа из времена краља Милана Обреновића, Слободан Јовановић је у касну зиму 1938. године писао Александру Белићу: „Претурајући хартије мог оца нашао сам и једну забелешку о Жујовићу, која Вас може занимати. Пошто је Академија већ била образована, мој отац поднео јој је свој рукопис ‘Политичког речника’ (од кога је прве свеске била

Као што је поменуто, већ у време стварања Самосталне радикалне странке Љубомир Стојановић је прихватио идеју југословенства као оквир у којем би се најпотпуније извршило и српско национално уједињење. И ту не би требало да буде забуне, ни он, нити највећи део српских генерација које су прихватиле југословенску идеју нису били национално несвесни Срби. Националност српских елита због доказивања правоверног југословенства је дошла касније. Љубомир Стојановић није гајио илузије у погледу лакоће остваривања српског и југословенског уједињења. Био је свестан различитих културних утицаја међу југословенским народима који су допринели да су једни другима били потпуно туђи у једном од најважнијих елемената потребних за успешно национално уједињење: у духов-

издала Српска Уједињена Омладина). Жујовић је био противан да се тај речник уврсти у издања Академије, јер би се тиме Академија могла замерити краљу Милану. За доказ навео је из већ објављених свезака чланак о Апанажи, где се каже да демократија осуђује апанаже које се дају члановима владарског дома. Случај је донео да је писмо којим је Академија известила мог оца о одбијању потписао као њен секретар Љуба Стојановић. Као и Жујовић, тако је и он у то доба био далеко од демократске идеологије!“ (Архив САНУ, Заоставштина А. Белића 14.386–IV–851, Писмо Слободана Јовановића Александру Белићу од 2. марта 1938. године). Тврдња Слободана Јовановића, узета с извесном резервом, углавном стоји, када се узму у обзир предлози Љубе Стојановића о уређењу Старе Србије и Македоније после Првог балканског рата. Предлагао је да се у тим областима заведе режим на челу са гувернером који би имао апсолутну власт на десет година, са задатком да међу тамошњим народом учврсти српску националну идеју (Радојевић, *Научник и йолишика*, 127).

ном елементу.¹⁸² Руковођен различитим историјским искуством југословенских народа, њиховим међусобним непознавањем и врло ниском политичком свешћу о условима постојања и потребом одржања грађанске демократске државе, Љуба Стојановић је сматрао да је тип председничке „американске“ федеративне републике и демократије најбољи за југословенске политичке прилике.¹⁸³ Међутим, искуство швајцарске федеративне републике и идеје и пракса француског политичког живота били су ближи размишљањима и схватањима већини првака Републиканске странке, због чега су у партијском програму будућу југословенску републику предвидели изграђену на принципима швајцарске и француске државности и републиканске демократије. Као председник Републиканске странке Љуба Стојановић је прихватио одлуку већине Главног одбора, али се није одрекао својих погледа и поред страначког програма углавном је приликом јавних предавања и говора образлагао своје политичке идеје. Како је временом због неслагања српских политичких партија и ХРСС Стјепана Радића око облика државног уређења политички живот југословенске монархије улазио у озбиљну кризу, и Љуба Стојановић се у политичким наступима средином двадесетих година озбиљно бавио проблемом српско-хрватских односа уопште. Будући да су Хрвати предвођени Стјепаном Радићем одбијали да до 1925. признају легитимност нових југословенских вла-

182 Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 37.

183 *Истио*.

сти, а с друге стране нису јасно исказивали шта желе, Љуба Стојановић се питао колико су искрено 1918. ступили у нову југословенску државну заједницу. Био је један од ретких Срба који је отворено критиковао недостатак свести Хрвата о потреби одржања јаке југословенске државе и поручио им да, уколико нису задовољни суживотом са Србима и желе своју државу, слободно то и кажу, али и сносе последице такве одлуке.

И у време стварања југословенске државе 1918/19, а поготово касније у југословенској монархији, Љубомир Стојановић је испред расправе о облику и форми државног уређења, увек истицао да би требало да су сви „начисто са главним питањем: желе ли Срби, Хрвати и Словенци да живе у једној заједници, у једној држави“.¹⁸⁴ „Ја држим“, био је уверен дуго времена, „да [је] сваки разуман Србин, Хрват и Словенац ‘жели’ ако ни због чег другог, а оно из природног нагона за самоодржањем“. По његовом мишљењу, само уједињени југословенски народи могли су да очувају „задобивену

184 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 8–9; Исти, *Републикански њоїледи на неколико савремених њишања*, 10–11; Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, *Републикански њоїледи на српско-хрвајско њишање*, Београд 1922, 2–5. Међутим, већ од средине 1923. Љубомир Стојановић је, не одустајући од идеје републиканизма, све више сумњао у искреност жеље Хрвата и Словенаца да живе у заједничкој држави са Србима, и то јавно и образлагао (Ljubomir Stojanović, „Još o ulozī Srba“, *Nova Evropa*, knj. X, br. 15, 21. novembar 1924, 457–463; Љубомир Стојановић, „Joш о ‘Српском питању’“, *isto*, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925, 413–427; Ljubomir Stojanović, „Još jednom о ‘srpskom pitanju’“, *isto*, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, 137–139; Стојановић, *Срби и Хрвајши*).

слободу“ и не падну опет у „ропство“, у ком су дуго времена били.¹⁸⁵

Залагање за образовање федеративне републике југословенских народа Љубомир Стојановић је образлагао чињеницом да је „културни ниво“ три југословенска народа „врло неједнак у разним крајевима“.¹⁸⁶ Срби, Хрвати и Словенци од свог насељавања у „ове крајеве не само да никад нису били сви у једној држави, него ни сами Срби нису никад сви били уједињени у

185 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 9–10. Љубомир Стојановић је често наглашавао, као и већина српских државника и политичара, да су Југословени и „сви скупа још врло малобројни према неким појединим суседима, а шта би тек представљали да се поцепа[ју]“, али је за разлику од осталих српских водећих политичких чинилаца био први који је отворено примећивао да су „најновији појави“ показивали како „тамо [у Хрватској и Словенији – прим. А. Лукић] није баш све тако једнодушно за заједницу“, те предлагао да, уколико би се „преко сваког очекивања за 10 до 15 година показало да Хрвати и Словенци нису у пракци задовољни, и да је то за њих незгодно“, саветовао „нека се издвоје“, и да „останемо у миру и љубави, као што [су] се раздвојили Шведска и Норвешка“ (*Република*, 30. III 1920, 1). Милош Ковић је у својим истраживањима утицаја западноевропских политичких идеја на српску интелектуалну елиту окупљену око часописа *Српски књижевни гласник* 1901–1914. посебно нагласио утицај идеје о потреби што бројније и веће нације зарад успешног одржања државе у светском поретку и супротстављања завојевачким тежњама великих сила, у случају Србије и Срба супротстављања Аустроугарској (Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у 'Српском књижевном гласнику' 1901–1914*, магистарска теза у рукопису, одбрањена 2003. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду).

186 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918. године.

једну државу“. Дуг временски период током којег су три народа живела или независно једни од других, или су били „подјармљени“, под влашћу несловенских народа, је условило, „под утицајем разних вера и разних култура различан народни менталитет“. Стога се приликом полагања основа новог државног уређења није смело пренебрегавати да се у тренутку уједињења код једног народа већ била стекла „свест о његовој индивидуалности, посебној култури, књижевности“, те посебна интелигенција, што се све „лако не заборавља и не напушта“. ¹⁸⁷ Није губио из вида ни верске поделе сродних југословенских народа, које су такође утицале на образовање „различитог менталитета између православних Срба с једне и католичких Срба и Хрвата са Словенцима с друге стране“, и са „Мухамеданцима“, који су 1918. за њега представљали „нешто треће“. Касније је тврдио да је Срба било „од три вере, православних, мухамеданаца и католика“, ¹⁸⁸ не издвајајући „мухамеданце“ посебно, јер је сматрао да вера не може бити обележје народности. ¹⁸⁹ Није порицао да је требало подстицати оно што је југословенске народе спајало, али је упозоравао да је било пуно ствари које су их раз-

187 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 12. „Ко погледа на нашу прошлост – а садашњица је резултат прошлости – пре се чудити како би се показала једнодушност за заједницу“ (Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе“, *Рејублика*, 27. III 1920, 1).

188 Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе“, 1.

189 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 14; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 40.

двајале и чиниле непознатим једне другима. Политичко уједињење Југословена дошло је пре духовног, које се није могло остварити „напречац, једном одлуком, једним законом“, већ дуготрајним и напорним радом.¹⁹⁰

Међутим, ако је за свест о духовном јединству било потребно време, свест о државном јединству се могла „постићи врло брзо“. „Кад могу у Швајцарској“, писао је Љубомир Стојановић, „да живе у заједници три народа, са три различита језика и који имају сваки иза леђа крупне и напредне државне јединице свога рода и језика, па опет не теже да к њима приљубе (а све захваљујући својој федеративном систему), како не би могли“ југословенски народи „са готово истим језиком, а без икаквих спољних центара којима би могли гравитирати“.¹⁹¹ Закључивао је да је тадашњим југословенским приликама више одговарала децентрализована државна заједница уређена на федеративном принципу. „Треба само“, писао је, „смислити државно уређење у којем ваља озбиљно водити рачуна о осећајима“ и менталитету Срба, Хрвата и Словенаца, „практично“ избећи све што је ту осетљивост могло да увреди, и тако „постићи да у њему буду потпуно задовољни и Срби и Хрвати и Словенци“.¹⁹² У новој државној заједници са Србијом, Хрвати и Словенци требало је да „осете да су заиста своји господари, а не да су једну управу заменили другом“. За разлику од ве-

190 Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе“, 1.

191 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484; писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918. године.

192 „Анкета о српско-хрватским односима (VI). Љубомир Стојановић“, СКГ, књ. VI, бр. 4, 16. јун 1922, 287.

ћине осталих политичких првака Краљевине СХС, Љубомир Стојановић није поистовећивао државно јединство и народно јединство. Схватао их је као „две ствари, а не једну“ и више пута тврдио да је прво требало решити државно јединство, „ону која је главна“, и коју је било „могуће одмах решити“, док је народно јединство требало „оставити времену да га оно решава“.¹⁹³

Између концепта „једноставне државе са једним законодавним парламентом и широким обласним аутономијама“, односно унитарне државе и „чисте федерације“, Љуба Стојановић се определио за другу варијанту могућег југословенског државног уређења.¹⁹⁴ Полазећи од чињенице да је држава „само онда јака и стабилна ако почива на стварности“, дао је предност републиканском федеративном наспрам монархијског унитаристичког облика државног уређења. Залажући се за образовање федеративне југословенске републике, Љубомир Стојановић је полазио и од негативног искуства других великих монархија, попут Аустрије, Немачке и Русије, којима је узрок пропасти налазио „баш у основним уређењима тих држава, а не у оваким или онаким законима, или у политичким партијама“. Страховао је да се нешто слично не догоди и југословенским народима ако буду „на неприродним и нерационалним основама“ формирали своју „младу државу“.¹⁹⁵

193 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 13.

194 Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

195 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 9.

Љубомира Стојановића је стварност на терену упућивала на образовање једноставне децентрализоване државе на демократској основи, у којој би сви Срби, Хрвати и Словенци били равноправни грађани, заједно са „свима туђим народностима, које се затекну на државној територији“. Како је било немогуће „географски оделити“ Србе и Хрвате, поготово Хрвате и Словенце да би се створиле три савезне државе, предлагао је да се у почетку од тадашњих историјских области (Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Далмације, Истре, Хрватске са Славонијом и Сремом, Бачке и Баната)¹⁹⁶ образују федеративне јединице савезне државе („самоуправне покрајине“).¹⁹⁷ Заједнички државни послови требало је да буду војска, спољна политика, финансије,

196 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и сиварање југословенске државе 1914–1920*, 262; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

197 Критикујући недостатке централизоване државе, Љубомир Стојановић је и октобра 1918. и касније, увек чврсто стајао на становишту да је у новој заједници Србија морала бити уређена на демократској основи. Међутим, уређена на демократском принципу у једноставној држави, ризиковала је да нови крајеви преузму државну управу, што није желео из разлога што није веровао у њихову државотворну свест и способност. Такође, централизовано уређена једноставна држава носила је опасност да сви Срби мајоризирају Хрвате и Словенце, чиме би им „натурили своју вољу, што би њих вређало, и не би“ уживали „праву слободу“. Предвиђао је раздоре и протесте, место јединства расцеп и одвајање, односно била би створена „нова Аустрија“ (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године).

саобраћајнице, јединство у економским односима према другим државама, царина и „закон још који према потреби“.¹⁹⁸

Према замисли Љубомира Стојановића, поступак образовања нових самоуправних покрајина могао је да се покрене на основу захтева одређеног броја посланика у централној Народној скупштини.¹⁹⁹ У том случају Скупштина је требало да спроведе изборе у срезовима (котарима) из којих су поменути посланици потицали, а према одлуци већине пуноправних бирача основала би се нова самоуправна покрајина (са више од пола милиона становника). Такође, предлагао је могућност одвајања појединих суседних срезова, или њихових делова од једне области и прикључивање другој, поделу области на две („ако имају одређени број становника“) или њихово спајање у једну.²⁰⁰ Самоуправним покраји-

198 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 13–14; Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 262–263; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

199 Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

200 Поборници централистичког државног уређења истицали су као највећу сметњу федерализацији државе њено унутрашње разграничење, будући да су Срби и Хрвати били „јако измешани“. Све до политичког сукоба Републиканске странке са Хрватском републиканском сељачком странком 1922/3, и све изразитијег отвореног претварања ХРСС у хрватски национални покрет под вођством Стјепана Радића, Љуба Стојановић одговарао је да је питање разграничења „најлакше решити плебисцитом“, држећи да граница „при том не би била ‘стратегичка’, јер не би била државна, већ унутрашња аутономна граница“. Односно не разграничава се „српска држава од хрватске држа-

нама остављао је да саме бирају „своје гувернере и своју скупштину“, која би доносила законе за регулисање послова у оквиру своје области, разрезивала на становнике „дажбине ради покрића“ трошкова обласне администрације и издржавања обласних установа. Како донети закони у једној области не би штетили другој, њихову контролу требало је да врши нарочити државни суд, чије би одлуке биле извршне.²⁰¹ Овако децентрализована држава требало је да ослободи централну управу великог броја ситних покрајинских послова који су је могли оптеретити у новоствореној држави, уклони могуће и већ тада изгледно стварање великог и скупог бирократског апарата, иначе неопходног за функционисање строго централизоване државе.²⁰²

Образлажући недостатке централизоване државе Љуба Стојановић је указивао, између осталог, да у њој једно место постаје центар свих дешавања, док сва друга остају „паланке“. С друге стране, предвиђао је да ће у федеративној децентрализованој југословенској репу-

ве, већ српска аутономија од хрватске, нема засебних држава, већ једна заједничка“ („Анкета о српско-хрватским односима (VI). Љубомир Стојановић“, 288). Међутим, од 1924. и све већег национализма хрватских политичких првака окупљених око ХРСС и њихових захтева за јасним омеђивањем и издвајањем у посебну државну формацију дела југословенске територије коју су сматрали хрватском (линија од Земуна до Котора), упозоравао их је да су „врло нетактични“, јер су онда Срби могли рећи да је хрватска граница на реци Купи (Стојановић, *Срби и Хрватии*, 15).

201 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 16–17.

202 Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 42.

блици међусобна утакмица појединих чланица федерације у просвети, агркултури, индустрији и политичким слободама позитивно утицати на културни развитак, напредак и изједначавање југословенских народа са другим „напредним народима“ у Европи.²⁰³ Коначно, специјалан српско-хрватски разлог налагао је образовање децентрализоване државе: „Нећемо се“, писао је Љубомир Стојановић, „један другом наметати, свађати и један другом пребацити да једни другог експлоатишемо, нећемо један другом бројити залогаје. Чист рачун, дуга љубав.“²⁰⁴

Монархија је, уставна или уставно-парламентарна, представљала „свуда више мање прикривен апсолутизам

203 „Ако се брзо не просветлимо“, упозоравао је Љубомир Стојановић, „нећемо моћи издржати у конкуренцији са осталим напредним западним суседима“. Посебан српски разлог који га је 1918. године упућивао на потребу устројства децентрализоване државе било је питање Вардарске Македоније, за коју је страховао да је велике силе не доделе Бугарској на конгресу мира. Будући да Србија у децентрализованој држави „ништа не добија“, није очекивао да било која велика сила „донесе на конгресу мира одлуку, по којој би намучена, опустошена, обезљужена и савезу верна Србија изишла из рата окрњена на рачун Бугара, отворених непријатеља Ентанта“ (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године). По завршетку Првог светског рата и укључивању целе Вардарске Македоније као дела територије предратне Краљевине Србије у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, овај страх шефа српских републиканаца више није био актуелан.

204 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 20; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 42.

са извесним ограничењима“,²⁰⁵ што је све с демократске тачке гледишта представљало празан разговор као и теорија о „божанском праву владалаца“. У суштини, била је „[по]среди само борба између народа (демократије) за слободу и самоопредељење с једне, и апсолутизма владаоца с друге стране“. Уставност је била „врло провидно покривен апсолутизам“, док је парламентарност, цитирајући Вука Стефановића Караџића, Љубомир Стојановић оценио као „то исто само мало другачије“. Однос између народа и владаоца у оба система приказао је народном пословицом: „О Турчине, за невољу куме! – А ти, Влаше, силом побратиме.“²⁰⁶ Присталицама парламентарних и уставних система који су тврдили да су се за време рата политички кабинети Француске и Енглеске показали „много више дорасли“ ситуацији него чиновничке владе Немачке и Аустрије одговарао је одрично. Једино је француска војска била на висини задатка, док су парламентарне владе Француске и Енглеске починиле „толико погрешака“ да се човек управо морао чудити њиховој победи у рату. Насупрот њима је стручна немачка влада, радећи пола века на припреми освајачког рата, показала савршенство од организације.²⁰⁷

205 Иступајући против парламентаризма и уставне парламентарне монархије, између осталог је у прилог својих ставова наводио речи руског цара Николаја I Романова: „Знам шта је република – ено је у Америци; знам и шта је апсолутизам – држим га ево у руци, али шта је уставна монархија, то не знам, ако не буде лаж“ (Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 19).

206 Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, *СКГ*, књ. III, бр. 8, 16. август 1921, 621.

207 *Истио*, 623; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 43.

Поредећи начелно право народа на власт са правом монарха, Љуба Стојановић је закључио да је монархија супротна једном од основних демократских принципа: праву народа да на одређено време бира „државног поглавара за управну и извршну власт, и своје представнике за законодавну, да би могао њихов рад контролисати, и од времена на време у тој их дужности или утврђивати, или другим замењивати“.²⁰⁸ Навео је и неколико општих разлога због којих је био противник монархије: старосно ограничење краља – на највишем државном положају требало је да буде „човек у зрелом добу“, кад је физички и ментално најспособнији; затим, да је један од „најспособнијих и најчеститијих људи“, што је у монархијама било ретко, због чега су постојали добри владари, али не и добре монархије. Европско и српско искуство показивало је да су се у уставној парламентарној монархији владари у већини случајева борили да прошире учешће у власти, у чему су били „ненасити“, и чим би им се у једној ствари попустило, сутра су тражили још овлашћења. Невоља се огледала и у чињеници што је већина владара мислила, због образовања и васпитања, да су народи били „створени зато да их слушају“, те да су „они рођени са мамузама, а остали свет са самарима“.²⁰⁹ У таквим условима Љубомира Стојановића није чудило што политичке партије, без обзира на то колико напредне демократске програме имале, нису могле да их остваре приликом вршења вла-

208 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 18–19.

209 Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 44.

сти. Закључио је да ниједна демократска странка није могла остварити свој програм у монархији, већ само у републици.²¹⁰ Идеализујући републику, шеф српских републиканаца се помало и заносио, те исувише оштро судио о монархији, занемарујући притом несумњиве и очигледне недостатке републиканских система о којима је сведочио светско историјско искуство.

Поред општих разлога за републику, а против монархије, издвојио је и посебне, који су важили за Србе, Хрвате и Словенце. Функционално децентрализовану државу за коју се залагао (с обзиром на различити историјски развитак три југословенска конститутивна народа) сматрао је успешно остварљивом једино уколико би био успостављен републикански облик државне управе.²¹¹ Федерализација државе водила је ка парадоксу, пошто би самоуправне покрајине биле по овлашћењима стварно републике у оквиру монархије. Централизованом држави монархијског типа супротставио је државну форму у облику федеративне републике „американског типа“, за коју је веровао да је једина у стању да одржи и утврди југословенску и „иначе врло слабу заједницу. Разуме се да овако уређење искључује монархиски режим, већ ‘Уједињене Југословенске државе’ треба да буду Република са председничким (Америчким) системом“.²¹² У Краљевини Срба, Хрвата и Слове-

210 Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, 44–45.

211 *Исто*, 30.

212 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године; Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*,

наца развијала се током двадесетих година озбиљна криза парламентаризма, и „једини лек“ против ње вођа српских републиканаца је налазио у јачању извршне власти.²¹³ У монархији јачање извршне власти лако је могло да се претвори у диктатуру, али је био убеђен да се исто није могло десити у председничкој републици, где је шеф државе био биран на одређени период.²¹⁴

Модел америчке републиканске демократије очигледно је био ближи схватањима демократије Љубомира Стојановића, утичући на његове републиканске погледе.²¹⁵ Залажући се за републикански облик државне

263; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 88.

213 Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 44.

214 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 21–22. Главни одбор Републиканске странке, на чијем се челу налазио, није, међутим, у партијском програму усвојио његову идеју да југословенска држава буде председничка република, већ се определили за тип парламентарне републике са обележјима републиканског уређења Француске и Швајцарске. Југословенску републику требало је уредити „на федеративној основи“, у којој би заједничким ресорима управљали министри који „одговарају за свој рад једном народном представништву за целу земљу“, а не председнику републике (*Начела, програма и стаиљуи Југословенске републиканске странке од 26/1 1920. г. с изменама и допунaма од 9/1 1924 г.*, Београд 1924, 10–11). Свесни недостатака парламентарног уређења, српски републиканци су трагали за системом у којем би парламент био свемоћан у односу на владајуће факторе, а потпуно зависан у односу на народ, који би га контролисао кроз право законодавне иницијативе и референдума (Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 13–14).

215 Иако се Љубомир Стојановић у политичком животу Краљевине Србије и потом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југо-

управе, шеф српских републиканаца је беседе готово по правилу почињао цитирајући одредбу америчке Декларације о независности, по којој су „сви људи створени једнаки“, којима је као таквима „творац дао извесна права, која су од њих нераздвојна; међу тим правима су право на живот, на слободу и на старање о свом благостању. Владе су међу људима установљене да обезбеде ова права“, а „права њихова моћ проистиче из престанка оних над којима се влада“.²¹⁶ Образложивши да је република у основи облик државне управе где је народ суверену власт преко избора непосредно преносио на одређено време ономе кога сматра за „најдостојнијег“, разматрао је потом два могућа републиканска система (председнички као у Америци, и парламентарни као у Француској), њиховим недостацима и предностима.²¹⁷

Љуба Стојановић је у срањивању два републиканска система предност дао америчком, где је пред-

славије у начелу борио за што већу демократизацију политичких система ових држава, његово схватање успостављања добрих предуслова за успешно функционисање демократије у српским и југословенским приликама добијало је у одређеним моментима (поготово у време српских победа 1912–1914) изразиту аутократску црту, на шта је у науци скренула пажњу Мира Радојевић (Радојевић, *Научник и њолиџика*, 127–128). Овим се у извесној мери објашњава његово одушевљење политичким системом САД, где је председник државе имао велику политичку моћ, ограничен једино периодом свога мандата.

216 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 21. О америчкој декларацији независности: Fransa Šatle, Olivije Dijamel, Elvin Pizije, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993, 232–238.

217 Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 45.

седника бирао народ исто онако као и посланике за Скупштину. Народ је на четири године поверавао председнику управну, извршну и законодавну власт, коју је он вршио преко државних секретара или министра, које је сам постављао или смењивао. Министри су били чиновници председника републике и обављали су државне послове с његовим пристанком и одобравањем. Нису били „политички људи“, нису могли у исто време бити и посланици у Скупштини.²¹⁸ Право законодавне иницијативе имали су председник и Скупштина, а да би један закон био пуноважан, морао је да има пристанак обе стране. Буџет прихода и расхода састављала је Скупштина према подацима поднетим од стране министра.²¹⁹

У Француској, председник је биран од стране Сената и Скупштине у заједничкој седници, није имао никакве власти, и „само је споља“ представљао државу и потписивао законе и указе.²²⁰ Владало се као у уставној и парламентарној монархији, с разликом што „шеф државни“ није био доживотан и наследан, него се бирао на сваких седам година. Љубомир Стојановић је уочио неколико недостатака парламентарне владавине, од којих је на првом месту истакао „незгоду“ што су управна и законодавна власт биле усредсређене у рукама скупштинске већине. Министри, зависни од скупштине,

218 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 26.

219 *Истио*. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 14–15; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 45.

220 Поповић Обрадовић, *н. г.*, 17–46.

морали су да раде према њеним наредбама и „нису ништа друго до извршиоци воље скупштинске већине“ за коју није било законске одговорности. Бирачима су одговарали само морално, министарска одговорност је била „на хартији“, док је њихове поступке увек штитила скупштинска већина чији су органи били.²²¹ Парламентарна република је тако била држава са два шефа, једним правим – председником владе, и другим „само по имену“ – председником републике.²²²

Парламентарну владавину је Љубомир Стојановић означио као партијску владавину, и њено постојање је подразумевао у држави где су постојале само две партије, тако да је она коју је народ већински изгласао, имала право „партиски управљати“, пошто је већина народа била на њеној страни. Међутим, скренуо је пажњу да овакав случај више није постојао ни у Енглеској, „колеџи парламентаризма“. Присуство више партија у политичком животу једне државе подразумевало је да се оне после избора и уласка у Скупштину међусобно погађају због учествовања у власти, приликом чега, поред начелних разлика, „играју исто толику ако не и већу улогу партиски интереси, и лични и материјални интереси и амбиције“, услед чега често највише трпе државни послови.²²³ У југословенском слу-

221 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 27.

222 Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, 623; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 46.

223 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 27.

чају министри су, услед несређене државне администрације, морали да „вуку послове“, а „како ће их они радити“, питао се Љуба Стојановић, „ако су нестручни или неспособни“. Незгода је била и што „парламентарни министри стварају и преко воље партиско чиновништво зато што је чиновнички апарат згодно средство за ширење партије и њено одржавање, што их на то нагоне њихови партиски посланици, који се заузимају за своје штићенике, или што ради својих партиских интереса хоће у својој околини да имају ‘своје људе’ као чиновнике“.²²⁴ Тако су се чиновници кварили, будући да су остатак на радном месту и напредовање у служби обезбеђивали више „својим партизанством, а не способношћу и вредношћу“.²²⁵

Скупштинске већине су због великог броја партија и различитих интереса биле несталне, што је доводило до њиховог распада и пада владе, те дисконтинуитета у државним пословима. Вођа српских републиканаца је посебно наглашавао да је успех парламентарног режима у стварности зависио од политичког образовања народа. „Ако појединци сматрају да су испунили своју грађанску дужност што су се уписали у какву партију, и употребили своје грађанско право ако за њу гласају не водећи рачуна о томе шта и како она ради“, онда је на делу била „само парламентарна комедија“. Ако пак „сваки грађанин задржи према партиским штабовима своју независност“ и на основу

224 *Истио*, 27–28.

225 *Истио*, 28; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 46.

њихових постигнућа се одлучује да ли ће да гласа за њих или не, онда је то „права демократска управа“. Напоследку, „каква је политичка зрелост и свест једног народа, таква му је и управа, па ма какав систем био, или, што рекао покојни министар Туцаковић посланицима: ‘Какви сте ви Енглези, такав сам вам и ја Гледстон’.²²⁶ Љубомир Стојановић је показивао већи страх од партијске разузданости која би се у скупштини могла појавити, него од опасности да изабрани председник републике спроведе лични режим.²²⁷

Поред свих „махна и рђавих страна“, вођа српских републиканаца је признавао да је парламентаризам био једини начин да се ограничи власт владара.²²⁸ Није, ме-

226 Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, 624.

227 Gligoriјевић, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 15. „Ако се хоће да води имало рачуна о демократији, о народном праву“, онда је требало „у монархиском облику владавине што јаче загарантовати права и прерогативе парламента“, јер је само право владара да је „доживотан и наследан“ било довољно да је „у многим које чему“ могао „практиковати лични режим“, и оно му је више вредело него парламенту „сва његова права“. У републици, где председник и парламент имају обавезу „периодички излазити пред народ да им потврди или одузме власт“, за Љубомира Стојановића је било пожељно да се уведе уставни систем, „да се председнику да већа власт него наследном монарху, или да се председникова власт изједначи са влашћу парламента како би се могли узајамно ограничавати и контролисати“ (Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, 623; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 47).

228 У ствари, нагласио је шеф републиканаца, „у уставним државама без парламентаризма само је прикривен апсолутизам. Такве су државе биле Немачка и Аустрија, и у последње време Русија,

ђутим, видео разлог да се систем преноси, са свим својим недостацима, и у републику, посебно југословенску, где „шеф управне власти“ није требало да буде биран доживотно, већ на кратко време. Није требало страховати да би се председничка власт могла „изметнути у диктатуру“, пошто би је Устав ограничио на кратко време, са нагласком да једна личност није смела више пута бити бирана узастопце, „а у сваком случају не више од два пута једном иза другог“. ²²⁹ Да би „државни послови“ имали „правилан ток“ предлагао је да, поред Скупштине, која је у борби за власт „могла поћи и странпутицом и штетити целини“, буде образован још један „орган државни који ће с њом имати исту власт и бити од ње независан“. ²³⁰

Када је државни живот југословенске краљевине у другој половини двадесетих година XX века увелико патио од трзавица и међусобног оптуживања Срба, Хрвата и Словенаца, првих због сепаратизма друга два народа, а ових опет због „српске хегемоније“, Љубомир Стојановић је са жаљењем приметио да су се његове претпоставке потврдиле, са тежњом да добију још гори облик и несрећан крај. Хрватским представницима окупљеним око Хрватске сељачке странке без околишања је поручио да су сами били одговорни за настало стање, пошто су више пута одбили сарадњу са, иако малобројном, али значајном скупином српских републи-

и видели смо како су прошле“ (Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 30).

229 Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 31.

230 *Исто*, 32.

канаца окупљених око Републиканске странке. Уместо републиканске концентрације на широј југословенској основи, Хрватске сељачка странка је 1925. напустила републиканизам, признала монархију Карађорђевића и прихватила централизам.²³¹

Хрватски и словеначки представници централистичког државног уређења ишли су, више него српски, „можда несвесно, на руку стварању српске хегемоније“ и „докле је год у централисаном парламенту већина Срба, Хрвати и Словенци неће престати бојати се за своју народну индивидуалност, и опираће се Србима; а Срби ће њихово опирање сматрати као тежњу за сепаратизмом, и све се више уверавати о њиховој нелојалности према држави као целини. Мира и узајамног поверења међу нама, на такав начин, не може бити“, тврдио је Љубомир Стојановић. Понављао је, по ко зна који пут, да ових невоља не би било да је држава била уређена на федеративној основи, где је заједничких ресурса, под контролом заједничког Парламента, требало да буде свега неколико. Ако би у врховној државној управи сви ресурси били у српским рукама, то не би било на штету Хрвата и Словенаца, јер њихов круг рада обухватао би целу државу, и што би било штетно по Хрвате и Словенце било би исто тако штетно и по Србе. Нестало би било чије хегемоније и страха од губитка индивидуалности. Свака од три федералне области уређивала би самостално и начином који за најбоље налази унутра-

231 Стојановић, „Још о Српском питању“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925, 413–427; Исти, „Још једном о српском питању“, исто, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 137–139; Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 48.

шњу администрацију сопственим финансијским средствима. „Напредак једне области имао би несумњива утицаја на друге, јер“, питао се Љуба Стојановић, „ко се не би угледао и примао оно што је боље“, чиме се у ствари „утирао пут ка једној југословенској народности у будућности“. Шеф српских републиканаца је у ово време био на становишту о три федералне јединице заједничке југословенске републике, за разлику од идеје коју је заступао у време стварања заједничке државе о седам или осам федералних јединица, образованих од постојећих историјских покрајини.²³²

Због неделотворности и кризе парламентарног система у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца чули су се у југословенској јавности многобројни предлози током друге половине двадесетих година да „такво парламентарисање“ престане. Љуба Стојановић није порицао важност постојања парламента, будући да је и поред многобројних недостатака, ипак представљао „начин управе који је у уставној монархији могао заштити демократију од владалачког апсолутизма“. На тврдње да је парламент у једној „младој држави“ имао да буде законодавно тело или да се „растури“, одговарао је без задршке да скупштина треба да постоји не у једној, него у свакој држави, и да би, пошто се „растури“, требало поново нова да се изабере. „Југославија је још увек само једна принудна заједница од десетак посебних провинција. Држава хоће да постане правна за-

232 Стојановић, „Још о Српском *уишању*“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925, 413–427; Исти, „Још једном о српском *уишању*“, *isto*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 137–139. Лукић, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, 48.

једница, са изједначеним законима. Ако то народни оци не могу држави дати, нека узму капу и пођу кући“, закључио је, између осталих, Веселин Вукићевић, јагодински судија и један од заступника распуштања парламента у условима велике унутрашње политичке кризе државе.²³³ „Па шта онда“, запитао се Љуба Стојановић, а пошто Веселин Вукићевић није завршио своју мисао, Љуба Стојановић није хтео да погађа да не би погрешило. „Али никако не смем претпоставити да је хтео рећи: и да се више не врате“, пошто је вођа српских републиканаца распуштање скупштине на неодређено време сматрао врло опасним за ионако крхку парламентарну демократију југословенске краљевине.²³⁴

Временом се показало да је држава која је створена децембра 1918. имала врло мало заједничког са идејама Љубомира Стојановића о државној заједници југословенских народа. Историјска реалност утицала је на то да је полако мењао схватања. Отпор Хрвата на националној основи, са све већом опструкцијом државних послова, ставио је Љубу Стојановића у позицију да је сматрао да је по Србе било боље да напусте југословенску државу уколико је представљала терет који је превазилазио српске снаге. Због опструкције државне заједнице од стране Хрвата полазио је од становишта да се југословенска идеја није могла извести до краја успешно ако за њено остварење нису била сва три југословенска „племена“. Савременик Драгољуб Јовановић приметио је да је Љуб-

233 Вес. М. Вукићевић, „Модерна држава и њено уређење (на адресу Г. Љ. Стојановића)“, *Nova Evropa*, књ. XVI, br. 8, 26. октобар 1927, 251.

234 Стојановић, „Још о уређењу наше државе“, 380.

бомир Стојановић, сагледавајући дотадашње искуство заједничког државног живота са Хрватима, не без основа написао: „Искапало око које заплакало ако они (Хрвати) оду из наше заједнице. Ни за Бугаре се не смео сувише загревати: није то добар свет кад су напали Србе на Брегалници, кад су разбили балканску слогу.“²³⁵ Поучен дотадашњим историјским искуством односа Срба са Хрватима и Словенцима у заједничкој држави, Љуба Стојановић је отворио расправу са онима који су у часопису *Нова Евроја*, својим писањем, за политичку кризу у држави оптуживали србијанске политичаре.²³⁶

Нова Евроја припадала је међуратној југословенској периодици и излазила је у Загребу под уредништвом Милана Ђурчина, Србина из Панчева. Часопис је основао по угледу на истоимени који је излазио у Великој Британији, будући да је током Првог светског рата боравио у Лондону, где се упознао са енглеским јавним радницима, Робертом Ситон-Вотсоном и Викемом Стидом.²³⁷ Окривљујући србијанске политичаре и по-

235 Јовановић, *Медаљони*, књ. IV, 145.

236 Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 42.

237 Југословенска *Нова Евроја* заступала је реорганизацију европских држава на принципима демократије и национализма. Часопис је почео са излажењем у септембру 1920. године. У погледу уређења Југославије *Нова Евроја* је била условно монархистичка. Најближа од политичких партија била им је Југословенска демократска странка (али не све време постојања међуратне југословенске монархије Карађорђевића). Подржали су Илићанску конференцију 1922. и њене закључке о децентрализацији земље и ревизији устава. Неуспех покрета утицао је на каснију политичку уздржаност *Нове Евроје*. У југословенској јавно-

зивајући их на одговорност због унутрашње државне кризе, сарадници *Нове Европје* (Лазар Поповић, Никола Стојановић, Милан Ђурчин) заправо нису били свесни да су отварали српско питање у Југославији, пошто већина Срба није живела на једној јасно омеђеној територији, већ свугде измешана са другим народима, нарочито Хрватима. Милан Ђурчин и његови сарадници полазили су од става да су били створени Југословени, те да је требало стварати Југославију. Критикујући одговорне због политичке кризе у држави, српске политичаре су оптуживали да им је „квалитет“ био „далеко испод стварности“.²³⁸ Љуба Стојановић им је, разложно и

сти је са више страна оптуживана да промовише комунизам, што су њени чланови одбацивали као нетачно, али истовремено тврдили да и није „грех или срамота бити комунист“. У часопису су сарађивали левичари попут Асима Бехмена, Моше Пијаде, Божидара Адије. У оквиру унутрашње политике СХС, *Нова Европа* је тражила аутономију на локалном и среском нивоу и давање већих административних слобода општинама и градовима. Југословенство је било идеолошка полазна тачка, под чиме је подразумевано јединство Срба и Хрвата и блиске везе са Словенцима. У ту сврху водило се рачуна о равномерној заступљености ћирилице и латинице у издањима часописа, као део идеолошког правца. Често су објављивани чланци хрватских сарадника ћирилицом и српских латиницом. Услед југословенске оријентације покрет је био суочен са низом оптужби — од ХСС је доживљаван као конкурент радићевске штампе, у Београду су сматрали да је *Нова Европа* антисрпски оријентисана, а левичари су их оптуживали да су повезани са масонима (Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периоду* (Београд: Институт за савремену историју, 2000), 7–13, 41–49, 54).

238 Лазар Поповић, „Улога Срба“, *Nova Europa*, књ. X, бр. 10, 1. X 1924, 281–288.

аргументовано, доказивао да је југословенска држава већ била створена (1918) и да је тек требало „стварати“ Југословене.²³⁹

Расправу у *Новој Европи* изазвао је чланак Лазара Поповића „О улози Срба“, објављен у јесен 1924. Професор рендгенологије на Медицинском факултету у Загребу у чланку је тврдио да је постојао примарни племенски проблем, да су се створили „племенски стројеви“, хрватски и словеначки, те да су изазвани догађајима од ослобођења.²⁴⁰ „Кривица је“, сматрао је, „на српској страни: у Хрватској и Словенији ‘српска акција’ да је повода реакцији.“²⁴¹ Повод организовању Хрвата и Словенаца на националној основи Лазар Поповић је налазио у предоминантном положају Срба у државној власти после Првог светског рата. Иако је провокација са српске стране престала, није реакција са хрватске, пошто идеје хрватске слободе и државности нису биле нове, већ напротив, беху доста старије.²⁴² Од будућег понашања Срба зависила је будућност Јужних Словена. Опасно је било ако Срби буду реаговали великосрпством, те се искрено надао да до великосрпске акције неће доћи. Резимирајући, Лазар Поповић је нагласио да „Срби морају по сваку цену одржати заједницу и јединство целине“, истичући да је одржање југословенске државне творевине била српска „историјска улога“.²⁴³

239 Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 44.

240 *Истио*.

241 *Истио*.

242 *Истио*.

243 *Истио*.

Љубомир Стојановић није дозволио да прозивке у *Новој Европи* на рачун српског народа и србијанских политичара остану без одговора са српске стране, због чега је послао у загребачки часопис чланак „Још о улози Срба“, који је уредништво објавило крајем јесени исте године. Пре него што је почео одговарати Лазару Поповићу на изнете тврдње, Милану Ђурчину је упутио следеће реченице: „Господине уредниче, чланак ‘Улога Срба’ који сте донели у 10. броју *Нове Европе*, по моме мишљењу од толике је важности, да би томе питању вредно било посветити и једну или две целе свеске *Нове Европе*, али тако да се ту обухвати и улога Хрвата и Словенаца, те да се нарочито изведе ко је за Југославију, а ко није, и зашто ми ево за шест година још нисмо своју државу на здраве ноге поставили.“²⁴⁴ Одговарајући на тврдње Лазара Поповића, Љуба Стојановић је указивао да је југословенство, као идеја, лежало у будућности, те да је југословенска држава била реалност која је постојала и чија се судбина већ решавала. Југословенство није могло бити остварено пре остварења Југославије, са државним уређењем којим је требало да буду задовољна сва три југословенска „племена“.²⁴⁵ За остварење југословенског државног јединства била је потребна воља сва три народа, а ако од њих троје само једно није хтело, онда ни јединства није могло бити.²⁴⁶ Истицао је да је још раније указивао на потребу градње нове држа-

244 Љубомир Стојановић, „Још о улози Срба“, *Nova Europa*, књ. X, бр. 15, 21. XI 1924, 457; Исти, „Још о улози Срба“, *Република*, 27. XI 1924, 1.

245 Стојановић, „Још о улози Срба“, 457–458.

246 *Исто*.

ве на стварности, али га нису слушали србијански политичари, већ су поверовали Хрватима и Словенцима „који су широм целог света трубили да су једно са Србима“ и да желе да живе заједно са њима, прокламовали су народно јединство и успоставили централизовану државу као монархију.²⁴⁷ Србијанским политичарима се наивност осветила, Хрвати под Радићем побунили су се врло брзо и против једног и против другог.²⁴⁸

На тврдње о појави племенских организација Љуба Стојановић је одговорио да су хрватска и словеначка већ постојале, али да је Срби нису имали. Од Лазара Поповића очекивао је да му докаже шта су Хрвати и Словенци учинили да подигну свеукупан квалитет народа у држави, кад је већ пребацивао Србима да су га умањили. Хрватска племенска организација била је узрокована понашањем Хрвата и Стјепана Радића, они су хтели „хрватску миротворну, сељачку републику у границама међународно признате територије државе Срба, Хрвата и Словенаца“, себе су називали „хрватским народним заступством“ и доносили разноразне, у најмању руку чудне одлуке.²⁴⁹ Чињеница је да је Радић веровао и своје људе уверио да ће до хрватске самосталне државе доћи уз помоћ из иностранства, због чега се и дописивао са Лојдом Џорџом и неким Американцима, путовао у Париз и Лондон, а „што је ишао у Москву то само он

247 *Истио*, 459.

248 *Истио*; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 45.

249 Стојановић, „Још о улози Срба“, 460–461.

зна“.²⁵⁰ „Српског питања уопште нема“, тврдио је Љуба Стојановић, иначе су се, у противном, Срби знали организовати у јединствени фронт. Али ако није било отворено српско питање, несумњиво је било доведено у искушење „државно питање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и остаће отворено“, писао је републикански вођа, „све дотле докле се према држави овако буду држали Хрвати и Словенци“.²⁵¹ У погледу регионализама код Срба није одрицао Лазару Поповићу да постоје, али је устврдио да су се Срби ипак осећали као једна целина према другим народима.²⁵²

Љуба Стојановић је одбацио и тврдњу да је историјска улога Срба било одржање југословенске монархије Карађорђевића. Срби су морали, могли и хтели да одржавају своју нову, велику и уједињену Србију, и учиниће то као што су учинили и са онако малом, пре балканских ратова.²⁵³ Поводом „српског проблема“ одговорио је да није постојао, нити је постојала некаква великосрпска идеја, и да је „то било док је српство било раскомадано на неколико делова, и у ропству; сада када је оно ослобођено и уједињено у једну државу, њих више нема“, не без поноса је закључио.²⁵⁴ Словенцима и Хрватима оставио је да одлуче хоће ли или неће са Србима, а Лазару Поповићу напоменуо да није говорио о једном заиста великом проблему који се, међутим, по-

250 Стојановић, „Још о улози Срба“, 461.

251 *Истио*.

252 Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 46.

253 Стојановић, „Још о улози Срба“, 462.

254 *Истио*.

јавио за Србе – проблему Југославије, и српској улози у њој. Резимирајући однос са Хрватима, закључио је: „Ја бих Хрватима пустио све, ама апсолутно све, што год желе. Само бих повукао што праведнију границу и рекао им: ако хоћете с нама, добро, примамо вас радо и весело; ако нећете, ето вам слободне, независне, самосталне Хрватске, и срећна вам и дуговечна била. Ми смо били и остајемо вама браћа и пријатељи до века. Са Словенцима се разграничите какогод знате.“²⁵⁵

Милан Ђурчин је у истом броју *Нове Европе* нагласио да се не слаже са погледима Љубомира Стојановића. За Ђурчина је југословенство већ било остварено у пракси, али се Југославија тек морала изграђивати, чиме је у суштини преузео ставове Лазара Поповића.²⁵⁶

У расправу се 1925. укључио Јован Зубовић, шумарски инжењер и потоњи универзитетски професор у Београду, чланком „Српско питање“. Одбацио је тврдње Светозара Прибићевића и Николе Пашића да је сарадња са Радићем била једнака издаји, а нарочито се окомио на став Љубомира Стојановића о јасном разграничавању између Срба и Хрвата.²⁵⁷ Сматрао је да су Срби били „нарочито дужни одржавати заједницу и јединство“, те да је одговорност лежала на Србијанцима, будући да су преузели на себе улогу чувара државе. Позивао је на ревизију Видовданског устава, у циљу

255 *Истио*, 462–463; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 46.

256 Стојановић, „Још о улози Срба“, 463–464.

257 Јован Зубовић, „Српско питање“, *Нова Европа*, књ. XII, бр. 4, 1. август 1925, 97–102.

исправљања погрешки које су, сматрао је, нарушавале народно јединство.²⁵⁸ Лазар Поповић је у чланку „Суштина српског питања“ поново нагласио да је „српско племе“ преузело вођство и „примаријат“, а Никола Стојановић је тврдио да Срби нису имали државника каквог су изискивали време и прилике, те да су тежили од Србије начинити нову Пруску.²⁵⁹

Љубомир Стојановић није одмах реаговао и поред више захтева Милана Ђурчина да о расправи поводом „српског питања“ у *Новој Евроји* изнесе своје погледе. Коначно, огласио се чланком „Још о Српском питању“, у којем је као разлог дугог ћутања навео да је изгубио вољу да о тим стварима пише, пошто је све што је претходно написао „пало као камен у блато“.²⁶⁰ На ћутање Љубомира Стојановића утицали су и догађаји произведени великим међунационалним тензијама, као и однос југословенских „племена“ према заједничкој држави. Разматрајући постојеће проблеме у држави, није мимоишао ни Србе, ни Хрвате, ни Словенце, па ни „Муслимане“,²⁶¹ да би политичаре који су их водили у политичкој борби, окарактерисао народном пословицом „благо мајци слаби су узданци“.²⁶²

258 *Истио*, 97–98.

259 Л. Поповић, „Суштина српског питања“, *Нова Евроја*, књ. XII, бр. 4, 1. август 1925, 102–113; Никола Стојановић, „Још о улози Срба: Срби и држава“, *Нова Евроја*, књ. X, бр. 18, 21. децембра 1924, 553.

260 Стојановић, „Још о Српском питању“, *Нова Евроја*, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925, 413–427.

261 *Истио*, 413–420.

262 Стојановић, „Још о Српском питању“, 414; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 47–48.

„У Словенаца је најјача клерикална странка, чисто сталешка (као и беговска)“, а за клерикалце је Љубомир Стојановић, анализирајући словеначко понашање у политичком животу југословенске монархије, утврдио да су били „сепаратисти на своју руку“. Главни циљ био је да за своју „бедну Словенију откину што више од државне заједнице“, будући да су економске интересе истицали испред интереса заједничке државе. Љубомир Стојановић навео је као пример да су у влади Љубомира Давидовића израдили министарско решење којим су за превоз хране у „пасивну“ Словенију спуштене железничке тарифе, као и да се ослободе царине црквени предмети који су се из иностранства поклањали римокатоличким црквама. Сnižеним тарифама у првом реду користили су се, међутим, словеначки трговци за пренос робе а не жита, док се поклати римокатоличким црквама нису могли на одговарајући начин контролисати да ли су били купљени или поклати. У оба случаја штетила је заједничка држава, „а на корист само једног дела становника“.²⁶³

Вођа српских републиканаца је Хрвате назвао „народом своје врсте“, будући су предали једном човеку „тапију од главе“, те се он прозвао „диктатором“. Веровао је да је Стјепан Радић био републиканац, али је на основу путовања шефа ХСС по Европи и у Москву, као и према Радићевом преокрету у политици 1925, закључио да је у питању „само један демагошки дрбљивац, веома сличан Пашићу“. Радићев програм о миротворној хрватској сељачкој републици окарактерисао је речи-

263 *Исто*.

ма: „То је нешто округло на ћоше, црвен барјак од зелене свиле.“²⁶⁴

Љубомир Стојановић истакао је да се сва политичка акција босанскохерцеговачких муслимана у југословенској скупштини сводила на тежњу да очувају беглуке, или их што скупље продају. Шеф српских републиканаца је одбацио стављање религије изнад националности, имајући у виду чињеницу да су и остали муслимани у свету припадали одређеним нацијама (Египћани, Ирачани, Персијанци), при чему им религија није сметала да имају засебне националне државе. На тврдње Нури-бега Фирдуса изнете у *Новој Европи* о муслиманима као наднационалним чиниоцима у југословенској монархији, Љубомир Стојановић је логички расуђивао и уједно питао: „А која вера, молићу, није изнад народности? Зар Конфучије, Буда, и Христос, нису своју науку проповедали за цело човечанство? И зар је морал који су они проповедали мање узвишен од Мухамедова?“²⁶⁵ Очекивао је да Нури-бег Фирдус објасни „како то да Мухамедова вера не смета да Арбанаси, Турци, Арабљани, Перзијанци, и други, имају своје особено национално име иако су сви Муслимани, већ то не допушта само муслиманима у Босни и Херцеговини“. Љуби Стојановићу није било познато да ли је Коран заповедао да се „пет пута на дан узима авдес и иде у џамију на клањање“ или је „то само практиком уведено“, али је упућивало на закључак да муслимани нису могли живети без раје у таквом ста-

264 Стојановић, „Још о *Српском ишићању*“, 414–415; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 48.

265 Стојановић, „Још о *Српском ишићању*“, 415.

њу ствари, „јер ко ће их хранити кад они од толиких молитава“ нису имали кад да раде?! Упозоравао је муслимане да о свему поведу „мало рачуна“.²⁶⁶

Код Срба је Љубомир Стојановић највећу ману видео у партијској подељености и немању пређашњег идејног јединства. „Услед притиска под којим су били пре ослобођења, они су првенствено Срби – ако хоћете Великосрби – а Српство су великом већином идентификовали с Радикалном странком и с Пашићем, и зато су великом већином к њима и пришли. Код свих њих осећа се врло слабо политичко васпитање, и још већа оскудица убеђења у начелима и програмима партијским.“²⁶⁷ Поново је истакао да су Срби могли одржати своју државу и без Хрвата и Словенаца, те да се није радило о глави Србима, већ „о глави Југославије“. Деоба о којој су расправљали је била велика несрећа и за Србе и за Хрвате, али у датом моменту несумњиво већа за Хрвате. „Сепаратизам“ се код Љубомира Стојановића јавио „од невоље“, пошто је имао у виду петогодишње бојкотовање државе од стране Хрвата. „Ми морамо једанпут имати мира у својој кући, а Хрвати и Словенци нека у својој кући раде шта хоће.“ Код ревизије устава остао је на тријалистичком становишту, „на бази аутономија – српске, хрватске и словеначке“. На тврдње Лазара Поповића да су Срби морали да напусте национално име и свест у корист ју-

266 *Истио*, 415–416; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 49.

267 Стојановић, „Још о *Српском њишњању*“, 417–420; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 49–50.

гословенства, Љубомир Стојановић је одговарао да је то немогуће: да су интелектуалци и учинили, народне масе засигурно не би пристале на губитак националних посебности.²⁶⁸ Две националне свести, српску и хрватску, темељне стубове на којима се уздизала југословенска свест, није требало уништавати. Српство и хрватство нису искључивали југословенство. Форсирано стварање југословенске свести није било могућно, а ни потребно; чак је могло бити и контрапродуктивно. Противницима у расправи одговарао је: „Као што видите, и ја сам Југословенин, иако нисам престао бити Србин; нити мислим да Српство и Хрватство искључују југословенство, и да је само онај Југословенин који није ни Србин ни Хрват. Ја држим да се Југословенство као шира национална свест може међу нама само на овој основи ширити и напредовати; да формално стварање те свести није могуће, а није ни потребно, јер, по моме мишљењу, она није за Србе и Хрвате најбитније питање опстанка и живота.“²⁶⁹ Срби су, поврх свега, имали одраније и једну вишу идеју – идеју словенства.²⁷⁰

Пошто је Милан Ђурчин замерао Љубомиру Стојановићу као „крваву неправду“ писање о „аустријанштини“ пречанских Срба,²⁷¹ вођа Републиканске стран-

268 Стојановић, „Још о *Српском њишњању*“, 421, 423–424; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 50.

269 Стојановић, „Још о *Српском њишњању*“, 423–424.

270 Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 50.

271 Милан Ђурчин, „Још о улози Срба“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 15, 21. новембар 1925, 468.

ке је навео и конкретне чињенице због којих им је на-
денту такав придев.²⁷² Нагласио је да је зверства по Ма-
чви 1914. починио XIII аустријски корпус, састављен од
„самих Срба и Хрвата“. Навео је као чињеницу и случај
групе опкољених Срба који су, позвани на предају, уз-
викнули „Србин се не предаје“, и сви изгинули. Није
порицао да је било светлих примера, али је чињеница
да Срби, а поготову Хрвати, нису дезертирели у оноли-
ком броју у којем су из аустроугарске војске бежали Че-
си. Чињеницу да је Ђурчинов нећак у Танкосићевој че-
ти оставио своју главу негде на Дрини и да му се ни гро-
ба није знало, Љубомир Стојановић није спорио и пот-
цењивао, већ је нагласио да су такви примери заиста
чинили основу „нашег незнаног јунака“. Ипак, није
требало уопштавати да је цео српски народ ван граница
предратне Србије био попут Ђурчиновог рођака. „Ви
јамачно не знате“, писао је Љубомир Стојановић, „да је
у десну руку рањени војвода Вук, кад је издвојивши је-
дан део заробљених Срба и позвавши их да уђу у његову
чету, левом руком очупао уво једном од њих што су се
устезали да позив приме“.²⁷³ Закључујући полемику, са-
мокритички се осврнуо на постојеће проблеме: „Ми
морамо бити објективни према себи. Не треба да само
певамо химне врлинама на које требамо да се угледамо,
него и да критикујемо мане којих треба да се клонимо.
Ако друкче урадимо, нећемо се никад излечити од ма-
на. Ако уобразимо да смо сви чиста врлина без мана,
можемо пасти у погрешке које би по нас биле фаталне.

272 Стојановић, „Још о Српском ишћању“, 425–426.

273 Стојановић, „Још о Српском ишћању“, 426.

Мислим да би требало да и ви о томе водите рачуна, ако будете што о томе писали“.²⁷⁴

Расправа око „српског питања“ није била завршена. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца политичка ситуација постајала је све оштрија сукобима присталица Хрватске сељачке странке и србијанских политичких партија. Појединци у јавности тврдили су да је и Љубомир Стојановић био међу присталицама хегемонијалне улоге Срба у југословенској монархији. Опет позван да у *Новој Европи* представи своје ставове, вођа српских републиканаца је нагласио да му је нарочито стало да га нико погрешно не схвати: „Један угледан Хрват у своме путопису по јужној Србији назвао ме чак највећим хрватождером.“ Одбацио је оптужбе да је заступао „хегемонију Срба у држави“.²⁷⁵ Поново је истакао је да је од почетка заступао федеративно уређење југословенске државе, пошто је сматрао да је равноправност међу југословенским народима једино кроз федеративну републику могла бити остварена.²⁷⁶

Политичка и парламентарна криза у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца кулминирала је у Народној скупштини 20. јуна 1928, када је Пуниша Рачић револвером поубијао посланике ХСС Ђуру Басаричека и Па-

274 Стојановић, „Још о *Српском питању*“, 425–426; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 51.

275 Стојановић, „Још једном о *Српском питању*“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 137–139.

276 Стојановић, „Још једном о *Српском питању*“, 138–139; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 52.

вла Радића, а смртно ранио Стјепана Радића, који је касније од последица рањавања издахнуо у Загребу. Хрватски посланици напустили су Народну скупштину, између српског и хрватског народа створен је, чинило се, непремостив јаз.²⁷⁷ У насталој ситуацији, када су Хрвати изјављивали да настављају политичку идеју Стјепана Радића, Љубомир Стојановић је истицао да су и Срби имали право да се „чују у питању државног уређења“. Од Хрвата је очекивао да пре будућих избора за Народну скупштину иступе са јасним захтевима, поготово што су се хрватске амбиције тичале целог српског народа.²⁷⁸ У новонасталим околностима Хрвати су могли жеље остваривати или отцепљењем или у државној заједници, а лично се надао да су Хрвати желели државно јединство. Хрвати су покренули и питање међусобног разграничења Срба и Хрвата, а један првак Хрватске сељачке странке је у „неком пештанском листу“ изјавио да су Хрвати подразумевали као свој неоспоран териториј „Хрватску са Међумурјем, Славонију са Сремом и Далмацијом до Котора, о чему није могло бити нагађања“. Љубомир Стојановић поручио је да је изјава била врло нетактична према српском народу, јер је код Срба могла изазвати одговор да је хрватска граница „на Купи“.²⁷⁹ У ствари, шеф српских републиканаца је не

277 Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарској акци до Мајској референдума*, 130–131.

278 Љубомир Стојановић, „У чему је ствар“, *Нова Европа*, књ. XVIII, бр. 6, 26. септембар 1928, 170–173.

279 *Истио*, 172; Стојановић, „Десетогодишњи биланс“, *Политика*, 6. август 1928, 15; Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 53.

без основа истакао да су мегаломанске територијалне претензије појединих првака ХСС биле штетне по националне односе у Краљевини СХС/Југославији, те да су осим стварања унутрашње политичке нестабилности, имале негативне реперкусије и на међународни положај југословенске монархије.

Протеком времена показало се да је тешко одржив опстанак југословенске заједнице, те се Љуба Стојановић све више почео померати од опште југословенске идеје ка српском питању у држави. Требало је усмерити пажњу српског народа на заштиту сопствених националних интереса у држави чија је снага слабила услед међунационалних распри и сукоба. Љубомир Стојановић није одустајао од југословенства, али није био спреман да жртвује идентитет српског народа и његову снагу зарад очувања идеала, који му се чинио све мање остварљивим.²⁸⁰

Неумољив у одбрани српског националног интереса пред Хрватима, Љуба Стојановић исти је био и према Србима који су након завођења шестојануарског режима заступали идеју интегралног југословенства, и несвесно, на штету српског идентитета у оквирима југословенске државе. Иако је цензура била јака после 6. јануара 1929, шеф републиканаца није хтео да оћути, између осталог, на то што је чувени песник Јован Дучић одобравао лични режим краља Александра. Обојица су били пореклом из Херцеговине, чувени међу својим, српским родом. Јован Дучић, рођени Херцеговац из

280 Лукић, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, 53.

Требиња, као успешан дипломата и још већи песник и књижевник, био је чувен и међу Србима и међу другим европским народима. Други, Љуба Стојановић, иако је коренима припадао Херцеговини, био је већ у другом колону рођени Србијанац Ужичанин, ништа мање чувен као велики научник, принципијелан и честит човек. Први је био један од највећих српских песника, други један од највећих српских и југословенских научника.²⁸¹

У српској историографији је већ уочено да је крај XIX и почетак XX века био време у којем мало који Србин није узимао учешћа у националној и државној политици, вољно или невољно у односу на околности у којима се у одређеном тренутку нашао.²⁸² Иста судбина није заобишла ни песника Јована Дучића и научника Љубу Стојановића, с разликом што је први, као поданик Аустроугарске монархије, углавном делао у политици националног ослобођења српског и југословенских народа, док је други, као држављанин слободне Србије, поред рада на националном ослобођењу Срба, учествовао и у унутрашњој политици српске државе. Током борбе за ослобођење и уједињење Срба и, од 1914. југословенских народа, као ни после стварања заједничке југословенске државе 1918, ни један ни други нису долазили у ближи додир у свом политичком раду. Иако су били свесни различитог историјског развоја југословенских народа и брзине оствареног југословен-

281 Лукић, Александар, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, *Токови историје* 3/2013, 267.

282 Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 11.

ског уједињења 1918, после образовања југословенске државе нашли су се на супротним политичким гледиштима. Јован Дучић је прихватио унитаризам и монархију, док се Љуба Стојановић залагао за републиканско федеративно уређење државе.

Образовање југословенске државе као унитарне монархије Карађорђевића са политичком превлашћу српске политичке елите изазвало је противљење заговорника децентрализоване федеративне државне форме, у првом реду Хрвата, против нове југословенске заједнице. Временом се проблем државног уређења није решавао, него је уз себе везао и друге проблеме, у суштини сложене и разнородне југословенске државе. Политичка напетост и српско-хрватски сукоб око облика државног уређења доживели су врхунац и делимичан расплет јуна 1928. погибљијом првака Хрватске сељачке странке у Народној скупштини. Краљ Александар је излаз из државне кризе видео у успостављању личног режима и 6. јануара 1929, после краћих консултација са првацима највећих политичких странака у земљи, исти и завео.²⁸³ Намеран да створи у пракси једну југословенску нацију, краљ је раскидао са старим традицијама, насупрот чињеници да се у стварности свест његових разнородних поданика споро мењала.²⁸⁴

Краљевој политици интегралног југословенства Јован Дучић је пружио пуну подршку у дневном листу *Полиџика* одмах после доношења закона о преимено-

283 Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature (1929–1935)*, 9–23, 63–72.

284 Лукић, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, 275.

вању и подели државе на бановине. Међутим, ово није био први песников иступ на пољу унутрашње политике и покушај да писаном речју утиче на побољшање унутрашњих прилика југословенске монархије. Двадесетих година XX века неколико пута се оглашавао тим поводом,²⁸⁵ а његови погледи на југословенску идеју и њено остварење сежу у прошлост пре Првог светског рата, када је чинио прве кораке као један од бораца за национално ослобођење и уједињење српског народа.²⁸⁶

Крајем XIX века Јован Дучић је сматрао да је требало да југословенски народи најпре сарађују у књижевности и култури, да се кроз њих упознају и по могућству приближе, те да после духовног уједињења поступно остваре политичку сарадњу и јединство. Нагло и преурањено југословенско политичко уједињење могло је бити опасно, будући да је требало времена да се пажљиво отклоне бројне препреке политичкој сарадњи неретко „закрвављене браће“. Идејну основу југословенства није налазио у „млаком словенству“, нити у „одвратном илирству“ или у „таштом југословенству“. Негујући у првом реду културно зближавање Срба и Хрвата пре политичког, није показивао занимање

285 Јован Дучић, „Два Рибникара“, *Полиџика*, 6, 7, 8. I 1924, 1–2; Исти, „Кнез Иво Војновић“, *Полиџика*, 31. VIII 1929, 1; Исти „За вечни спомен Змају“, *Српски књижевни гласник*, 1. X 1929, 420–421.

286 Слободан Витановић, *Јован Дучић у знаку Ајџене. Песникова размишљања о нацији, историји, држави и полиџици*, (Београд: Српска академија наука и уметности; Балканолошки институт, 1997), 79–122; Лукић, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, 275.

ни за Задарску, односно Ријечку резолуцију, нити за потом успостављену Хрватско-српску коалицију, као ни за рад Југословенског одбора током Првог светског рата. Држао се правца којим је ишла Краљевина Србија, и када је тај правац резултирао стварањем југословенске државне заједнице, био је спреман, као и већина Срба, да је искрено прихвати.²⁸⁷

У новонасталим околностима после 1918. Јовану Дучићу је у схватању сродне етничке скупине Срба и Хрвата најприхватљивије било словенство, оно још неиздиференцирано осећање етничке припадности у крајевима који су се могли сматрати зонама прожимања Срба и Хрвата, православаца и католика. Извесно време Јован Дучић је сматрао да је словенство могло да послужи као, иако историјски превазиђена, ипак идејно употребљива основа југословенства у оквирима заједничког живљења у новој држави. Ако је држава хтела да постоји, морала је прво да постане сродно друштво, односно „људска гомила“ повезана културним везама, заједничким менталитетом, сличним наравима и истоветним укусима. У овом суштински унитаристичком схватању веровао је да је држава само оквир у којем је требало да се врши процес прожимања и стапања југословенских народа. Међутим, баш у том погледу ствари нису биле идеалне.²⁸⁸

Унутрашњи политички проблеми и размирице око облика државног уређења временом су све више оптерећивали и кочили развитак југословенске монархије. Поводом предстојеће десетогодишњице смрти браће Риб-

287 Витановић, *Јован Дучић у знаку Ајене*, 141–142.

288 *Истио*, 144–145.

никар 1924, Јован Дучић је у листу *Полиџика* (чији су оснивачи 1904. била поменута браћа) писао о нагомила-ним унутрашњим проблемима са великом огорченошћу. Упрощавајући проблеме, тврдио је да за њега Југосла-вија није производ разнородних, међусобно противреч-них сила, тежњи, циљева, истовремено тријумф и ком-промис. Она је једна и јединствена, док је све остало ан-ти-Југославија.²⁸⁹ Према мишљењу Слободана Витано-вића, уверење да се „Југославија родила у кациги Србије“ показује двосмисленост његовог југословенства – искре-но је желео да се српство не утопи у југословенству, док је југословенство схватао као проширено српство.²⁹⁰

Скупштински догађаји из јуна 1928. још више су усложнили ионако замршену политичку ситуацију југо-словенске државе. Док је писао некролог познатом ду-бровачком књижевнику Иви Војновићу у позно лето 1929, Јован Дучић је, као и многи интелектуалци, био уверен да су унутарполитички сукоби „родбински, пле-менски“, никако међунационални.²⁹¹ Када је краљ Алек-сандар октобра исте године променио назив државе у Југославија и поделио је на девет бановина, Јован Дучић је крајем истог месеца чланком „Реч Југославија“ у ли-сту *Полиџика* одушевљено поздравио краљев чин.²⁹²

289 Дучић, „Два Рибникара“, 1–2; Витановић, *Јован Дучић у знаку Ајшене*, 145.

290 Лукић, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, 277.

291 Витановић, *Јован Дучић у знаку Ајшене. Песникова размишљања о нацији, историји, држави и полиџици*, 147.

292 Лукић, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, 277.

Јован Дучић је нагласио да су се Југословени октобарским указом краља Александра о новом административном уређењу земље нашли на новој страни историје. За српског песника једно је било јасно: никакав догађај није могао више повратити ствари тамо где су биле „прошлог месеца“. Односно, није био решен само један проблем материјалног живота него је завршена једна „духовна периода“, која је била изграђена „на заблудама“, замршеним традицијама, неповерењу или „личним сујетама“, стварима које су становнике Краљевине Југославије доводиле до очајања и до сумње у себе саме.²⁹³

Анализирајући стање пре краљеве диктатуре, поделу земље на бановине и прокламовање новог имена државе, Јован Дучић је нагласио да нико није могао успети да озакони вештачке границе, насупрот „везама крви и духа“. Југословени нису „браћа“ него исто „биће“. Све речи којима су давале вредности биле су само интриге судбине која је често била јача од њих самих и њиховог „разума“. Развијајући даље мисао интегралног југословенства, закључио је да нису говорили ни српски ни хрватски него „нашки“, онако како су увек називали свој језик „умни Дубровчани“. „Словинско“ у Далмацији, национално инспирирано, било је претеча новоствореног интегралног југословенства. Као ни краљ Александар, наглашавао је Јован Дучић, ни Гундулић ни Качић нису имали у погледу јединствене југословенске нације „ни најмање двоумице“. О заједници крви и идентичности југословенског језика, „који је свагда су-

293 Јован Дучић, „Реч Југославија“, *Полиџика*, 30. X 1929, 1.

ма свих појмова“, нису могли сумњати „ни Немањићи ни стари хрватски владари и хероји“. Песник је сматрао да су утрошене „вековне енергије витештва и поезије“ ишле неминовно ка решењу израженом у краљевој политици интегралног југословенства, сажетој у формули „једна историја и једна држава“. ²⁹⁴

Као и увек, истакао је Дучић, Србија је „имала храбрости да почне од себе“. Никад њене жртве нису биле ни веће ни више. Она се није одрекла прошлости и њене славе, већ је своје државно име променила у име које је тачније одговарало „развитку историје и идеала“. Слично краљу Александру радили су и Немањићи. Државно име мењало се увек према границама државе: од Зете и Дукље створио је Немања Рашку, а његови наследници нису више своју државу звали ни Рашком него „Српске земље и Приморске“. Реч Србија није поникла у највећа времена историје, него много доцније. Тумачећи историју мало слободније, Јован Дучић је тврдио да ни кнез Лазар није погинуо на Косову као господар Србије. ²⁹⁵

Држава и идеја постале су у југословенском оквиру већи фактор него што су биле „предрасуде и сујете, трагови насиља историје“. Слика земље у којој су сви њени делови били повезани према „свима законима живота“, била је доказ „расне снаге и расне мудрости“ југословенског народа. Када су европски народи хтели да остваре „Паневропу“, прелазећи преко свих традиција међусобне борбе, није било могуће да у југосло-

294 Јован Дучић, „Реч Југославија“, *Политика*, 30. X 1929, 1.

295 *Исто*.

венском народу буде дозвољено „ма какво цепање место груписања“, нити раздвајање место кохезије. Није било могуће не брисати међу Југословенима границе које су их раздвајале, када су у „дане идеје о Паневропи, толики разнокрвни и тешко завађени народи“ сматрали за једино спасење рушење свих традиција које су ометале заједницу и изазивале сукобе. Због тога је прокламовање имена Југославије био „савремен принцип у вези са логиком свог доба“. Закључујући похвалу политике интегралног југословенства краља Александра, Јован Дучић је нагласио да је реч Југославија имала лепоту „узвишеног израза о љубави“ и „триумфа над заблудима“, те је постала религиозном већ „самим тим фактом“.²⁹⁶

Песниково тумачење српске историје у прилог интегралног југословенства, па и оне старије, није прошло без реакција међу ученим Србима. На ставове Јована Дучића врло брзо уследио је одговор из српске научне јавности. Љуба Стојановић је био научно и политички подстакнут да одговори на његове увелико ненаучне тврдње, будући да се радило о погледима једног од највећих српских песника, чији написи нису могли проћи без утицаја првенствено у српском народу. Пошто је Јован Дучић у чланку, између осталог, очигледно подржао краљев лични режим, Љуба Стојановић је у свом реаговању у *Полиџици* анализирао постојеће политичко стање и указао на корене његове нестабилности. У условима оштре цензуре штампе и управљања јавним животом грађана чланак „Југославија“ Љубе Стојано-

296 Јован Дучић, „Реч Југославија“, *Полиџика*, 30. X 1929, 1.

вића није у потпуности објављен у јавности, већ његов мањи део.²⁹⁷

Љуба Стојановић је најпре указао на чињеницу да после Првог светског рата у југословенској заједници нису била решена питања државног и народног јединства. Државници Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца су од почетка ишли погрешним путем: државно јединство хтели су да учврсте јаким централизмом и бирократијом, док су народно јединство наметали силом. Српски филолог упозоравао их је да су и државно и народно јединство два различита проблема, које није требало засебно решавати на различите начине. „Друго је државно, а друго народно јединство“, тврдио је не једном, и одмах им давао примере из најближе српске и европске историје.²⁹⁸ До Првог светског рата Срби су живели раштркани у неколико различитих држава. Иако су живели у две своје државе, Србији и Црној Гори, код Срба је постојало народно јединство. Обрнуто, државно јединство је постојало и без народног, за што је као пример наводио Аустроугарску. Према мишљењу Љубе Стојановића, подунавска монархија није пропала због недостатка народног јединства, већ због лошег државног уређења које није водило рачуна о народностима. С друге стране, у Швајцарској су постојала три различита народа – Немци, Французи и Италијани, али је

297 Лукић, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, 277. Захваљујући неуморној делатности Војислава Јовановића Марамбоа око скупљања докумената, у његовом фонду у Архиву Југославије пронашли смо цео текст одговора Љубе Стојановића на чланак Јована Дучића.

298 АЈ, фонд Војислав Јовановић Марамбо, 335–107.

државно јединство било чврсто и утемељено. Проблем југословенског државног јединства, уосталом лакши од проблема државног јединства Швајцарске и бивше Аустроугарске, био је решен оног дана када су државне границе биле међународно признате. И после крвавих догађаја у Народној скупштини 1928. био је уверен да нема ниједног Србина, Хрвата и Словенца „просечне памети“ који је хтео да се опире државном јединству, и то не из „сентименталних разлога, већ из чистог егоизма“. Сваки посебно, југословенски народи су у суштини мали, и разједињени су лако могли да постану плен „грабљивих суседа“.²⁹⁹

Насупрот стварном државном јединству одржавано је, међутим, непостојеће народно јединство, пошто се при стварању државе погрешно сматрало да је народно јединство „већ свршена ствар“. Љуба Стојановић је уочио да је искуство заједничког живота потврдило супротно, углавном због чињенице да се државно јединство остварило пре духовног, народног уједињења. Немачка и Италија биле су добар пример духовног уједињења народа пре државног, па опет ни код њих се државно уједињење није остварило „без трзавица“. Будући да у југословенској држави није постојало народно јединство, није се чудило тешкоћама које су постојале у југословенском политичком животу. Истина је да је међу југословенским народима било људи пре уједињења који су веровали и проповедали народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца, и за време илирског покрета се по новинама потписивали као „Илир из Београда“.

299 АЈ, фонд Војислав Јовановић Марамбо, 335–107.

„Илир из Далмације“. Народно јединство прихватила је и „неколицина Словенаца“, који су писали „нашким језиком“. Није порицао да међу његовим савременицима постоје људи који заговарају народно јединство под именом југословенства, али је указао да „зла политичка судбина“ југословенске заједнице „није дала да идеја народног јединства продре у душу народних маса“. Разлике међу југословенским народима биле су последица подвојеног политичког живота у прошлости и утицаја разних вера и култура. Љуба Стојановић је веровао да ово не смета државном јединству, да се све наведено могло изједначити, само је требало времена, будући да је „дуго време те разлике и створило“. Успешно решење народног јединства видео је у добром државном уређењу, и слободи коју је у њему требало да осећају и уживају и Срби, и Хрвати, и Словенци.³⁰⁰

Љуба Стојановић се потом посветио анализи узрока појаве чланка „Реч Југославија“. Чињеница је да је Јован Дучић „песник стихом и песник прозом“, да су му стихови савршени обликом, да се лако, а често и са уживањем читају „због складности метрума и слика“, али „о стварности, о искрености, о дубини осећања“, писао је Љуба Стојановић, „дало би се већ повише говорити“. За српског научника ни проза Јована Дучића, писана лепим стилем, није имала никакве везе са југословенском прошлошћу или садашњошћу. Закључио је да је песник велики обожавалац речи, те се није чудило што га је и реч „Југославија“ занела и одушевила.³⁰¹

300 *Исјео*.

301 АЈ, фонд Војислав Јовановић Марамбо, 335–107.

Дучићево тумачење српске историје Љуба Стојановић је означио као „песничке фантазије“. ³⁰² Песнику је одржао малу лекцију из историје. Зета и Дукља су „обоје исто“, те указао да су Немањићи носили титулу „краљ све српске земље и приморске“, чиме је било јасно наглашено двојство између Рашке – „Загорја“, и „Приморја“, које је Стефан Немања ујединио у једну државу. У титулама су Немањићи понекад набрајали поменице и приморске области као што су Диоклитија, Травунија, Захумље, „па и Далмација“, што ништа није штетило јединству немањићке државе. Такође, име Србија је било старо – Грци су Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава називали краљевима „све Србије и Диоклеје“. У XIV веку Немањићи су носили титулу „краљ аутократ све Србије и Приморја“, а кнез Лазар се називао „ва Христа Бога благоверни и самодржавни господин всем Србљем и Подунавју Стефан кнез Лазар“. ³⁰³

Љуби Стојановићу није било ни најјасније шта је Јован Дучић хтео да каже тврдњама да је променом имена државе „завршена једна периода изграђена на заблудама, на замршеним традицијама, на неповерењу или личним сујетама“. Стекао је утисак да је песник мислио да „трзавица“ не би било да је већ 1918. Уставотворна скупштина назвала државу Југославијом („што би свакако било боље него краљевина СХС“) и поделила је на девет бановина уместо на „тридесет и неколико области“. Сумњао је да „трзавица“ не би ни тада било и

302 *Исио*.

303 Љубомир Стојановић, „Југославија“, *Политика*, 5. XI 1929, 4.

питао се да ли ће заиста само нови назив државе уништити „заблуде“, „замршене традиције“, „неповерење“ и „личне сујете“, односно да се то могло учинити једним декретом и законом. Питао се да ли је реч „Југославија“ могла да створи „један народ и једно име, један језик и једну националну културу“. Признајући да је песницима допуштено да „пишу и говоре много штошта што обичним смртнима није“, питао се да ли је одиста и Јован Дучић веровао да је „та мађиска реч“ све наведено и створила. Јован Дучић је помињао само Србе и Хрвате, док о „Словенцима не вели ништа, као и да их и нема“, опазио је Љуба Стојановић. Није спорио тврдње Јована Дучића да су Срби и Хрвати имали један књижевни језик, али су и Словенци имали свој посебан језик. Истовремено се питао колико је језик мерило народности и истицао да Белгијанци и Французи говоре истим језиком, „али нити хоће Французи да буду Белгијанци, ни Белгијанци да буду Французи. Тако и Данци и Норвежани“. Желео је да песникови погледи постану стварност, „али само временом“, и није сумњао у њихово остварење уколико југословенски политичари буду ишли „другим путем“. Након подробне анализе, српски републиканац је утврдио да је Јован Дучић у новом државном имену видео све, само не стварност.³⁰⁴ У интересу садашњости и будућности „историју не треба фалсификовати“, закључио је Љуба Стојановић.³⁰⁵

После цензурисаног чланка Љубе Стојановића у новинама, Јован Дучић се огласио једним кратким на-

304 АЈ, фонд В. Јовановић Марамбо, 335–107.

305 Стојановић, „Југославија“, 4.

писом у покушају да поништи ставове српског филолога. Не без извесне заједљивости приметио је да његове наводе није „пожурио да исправи ни један наш историчар него граматичар г. Љуба Стојановић“.³⁰⁶ Није признао да је погрешно у историјским чињеницама. Међутим, контрааргументи су му били слаби, а савременик полемике Коста Ст. Павловић сећао се да је у јавности „академик Љубомир Стојановић непобитним доказима побио Дучићево тврђење“.³⁰⁷ Неколико дана потом окупали су се код Војислава Вељковића на вечери Слободан Јовановић, Бранислав Нушић, Тихомир Ђорђевић, Лазар Бајкић, Љубомир Стојановић, Живан Живановић, Коста Симић и Јован Дучић. „Последњи је стигао Живановић и, издалека, је довикнуо Стојановићу: ‘Ех! Баш добро улупасте нашег Дуку!’ . Дучић је ћутао правехи се као да ништа није чуо.“³⁰⁸

306 Јован Дучић, „Реч Југославија. Одговор г. Љуби Стојановићу“, *Политика*, 6. XI 1929, 4. Савременици Јована Дучића су сагласни да песник није подносио „Србијанце“. Коста Павловић је забележио да „Дучић и иначе није имао добро мишљење о Србијанцима“, а једном приликом је „с таквим ниподаштавањем говорио о свему што је србијанско, да је, кад је истресао сву врећу и кад више није знао шта да каже, рекао: ‘Ви Србијанци, само врећате. Под изговором искрености, сваком у лице речете све што мислите. Џаба вам те ваше искрености!’ . Подучавајући тон великог професора још више га је изазвао и раздражио. Ипак, како се радило о супарнику чија су честитост и поштење били на гласу, свој бес је претворио у заједљиве примедбе, које, да је хтео, Љуба Стојановић је могао сваку побити“ (Павловић, *Јован Дучић*, 72, 162).

307 Павловић, *Јован Дучић*, стр. 162.

308 *Истио*.

Љуба Стојановић је јасно и без околишења, и у цензурисаном чланку, указао на заблуде и погрешке у Дучићевом поимању и тумачењу југословенске идеје и њеног порекла. Упозоравао је да је политика заснована на илузијама и митовима опасна и по државу и по њене становнике, те да се нација не може створити декретом диктатора, већ дуготрајним демократским процесом. Међутим, његове опаске и нису биле упућене лично и једино песнику, већ, као и у случају Јована Дучића, широј јавности, али и главним заговорницима и спроводницима идеје интегралног југословенства. Два различита гледишта двојице српских интелектуалаца привукла су пажњу оновремене српске научне јавности, која је прећутно одобрила изнете погледе на порекло и значај југословенске идеје, али не Јована Дучића, већ Љубе Стојановића.³⁰⁹

Полемика Љубе Стојановића са Јованом Дучићем била је последње јавно иступање шефа српских републиканаца по питањима дневне политике и државних ствари. Током прве половине 1930. вођа српских републиканаца се разболео, лекари су проценили да треба да иде у Чехословачку на лечење и он их је послушао. Отпутовао је у Праг, где су му предложена два начина лечења – спорији и дуготрајнији, али са већим шансама за излечење, и краћи, али опаснији, који је подразумевао моменталну операцију. Ужичанин се није много двоумио, већ је, својствено његовом карактеру, кратко пресекао двоумљење присутних речима: „Под нож.“ После операције поживео је неколико дана, те преми-

309 Лукић, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, 278.

нуо 18. августа 1930. Његов аманет био је да га не сахрањују у отаџбини, све док не буде постала република, нити да му држе посмртне говоре, односно захтевао је „венаца да не буде, нити каквога говора“.³¹⁰ Остао је и у смрти веран народној пословици да „дела зборе, уста ћуте“, коју је не једанпут цитирао у расправама са политичким неистомишљеницима.

Љубомир Љуба Стојановић (1860–1930)
(САНУ – Ф 280)

310 Грол, *Из иредрајне Србије. Ујисци и сећања о времену и људима*, 120–122.

ЈАКОВ ЈАША ПРОДАНОВИЋ

Јаков Јаша Продановић рођен је у Чачку 1867, завршио је у родном граду основну и средњу школу. Филозофски факултет свршио је у Београду на Великој школи. Већ као гимназијалац ступио је у социјалистички покрет и упознао се са списима Живојина Жујовића, Драгише Станојевића и Светозара Марковића. Као студент активно је учествовао у дружини *Подбраћимство* и био један од најважнијих редактора 1888. приликом објављивања сабраних списа Светозара Марковића.³¹¹

Почетком последње деценије XIX века Јаша Продановић је покренуо лист *Српска мисао* из области књижевности, науке и друштвеног живота. Лист је излазио као орган једне социјалистичке групе на Великој школи, у којој су поред Јаше Продановића били Настас Петровић, Милорад Митровић и други студенти левицарски оријентисани. Лист је изашао у свега четири броја. Јаша Продановић је потом покренуо *Народну мисао*, која је била нешто дужег века. Након завршеног факултета 1890. радио је као наставник гимназије по разним местима у Србији, те често био премештан или отпуштан по казни због опозиционарства режиму последњег краља из династије Обреновића. У време Ивањданског атентата отпуштен је из службе наставника, на коју се за кратко вратио током министровања Па-

311 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 44.

вла Маринковића. Коначно је дао оставку на положај наставника 1902, када је постао главни уредник *Одјека*, органа Самосталне радикалне странке.

У време Мајског преврата 1903. Јаша Продановић је, с обзиром на то да је питање о облику владавине у Краљевини Србији било, барем у теорији отворено, покушао са још неколико самосталаца републиканаца неке кораке у корист проглашења републике у Србији. У науку нису успели, због непостојања дубље републиканске традиције у земљи, и неповољних спољнополитичких околности – у оно време Европа је била углавном континент великих монархија.³¹² У једном разгово-

312 Сутрадан по атентату једна група млађих самосталних радикала објавила је у *Дневном листу* чланак у којем је захтевала успостављање републике. Чланак је написао Јован Скерлић и био је већ сложен, када су, после појаве првих бројева новина српски војници, предвођени једним подофициром, упали у штампарију *Дневног листа* и запленили све остале бројеве. Јован Скерлић, Божидар Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић, Јаша Продановић и други присутни републиканци отишли су у официрски дом „где је заседао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана пресечен је“. Када је војска прогласила и скупштина изгласала монархију и династију, није им остало ништа друго до да се примире до повољнијег момента. Монархију нису унели у програм Самосталне радикалне странке. У ствари „народ, кршен и ломљен обреновићевским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, закључили су самосталски републиканци (Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 13; Грол, „Републиканска демократија“, 969; Радојевић, *Научник и њолишка*, 65–67).

ру са краљем Петром I Карађорђевићем недуго после Мајског преврата, Јаша Продановић је, на краљево питање о републиканству Самосталне радикалне странке, као републиканце навео Љубомира Стојановића, Никољу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубомира Живковића, Михаила Полићевића, Пантелију Туцаковића, Љубомира Давидовића, Радомира Путника, Будимира Буду Раденковића и Мику Банковића. Републиканци су такође били Милан Грол и Божидар Марковић.³¹³

Јаша Продановић је наредних десет година водио главну реч у органу самосталних радикала, те се посебно прочуо због вођења „бескрајне“ полемике око питања политичких и грађанских слобода са Стојаном Протићем, идеологом Радикалне странке. Током периода 1903–1912. редовно је биран за народног посланика Самосталне радикалне странке. Попут свог пријатеља и сарадника Љубе Стојановића, и Јаша Продановић се у то време нерадо „примао“ за министра – није учествовао у самосталској влади 1905–1906. Постао је министар народне привреде тек у коалиционој влади 1909–1911, када је окончан Царински рат са Аустроугарском. Савременици су запамтили да се постарао да се уговорени извоз 100.000 српских свиња преко београдске кланице што правичније распореди на све извознике. Међутим, највише је остао упамћен као министар на-

313 Грол, „Републиканска демократија“, 969; Јаша М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, књ. VII, бр 10, Загреб 1923, 288; Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, (Београд: БИГЗ, 1988), 88; Радојевић, *Научник и волијика*, 67–69.

родне привреде када је спровео социјалистички Закон о радњама 1911, којим је увео осмочасовни радни дан, прописао затварање радњи недељом и великим празницима, социјално обезбеђење радника на послу, заштиту жена и деце од тешких физичких радова, право на штрајк. Први пут у Србији су основане коморе привредника и коморе радника. Током гласања у Народној скупштини против је гласао, парадоксално, представник Социјалдемократске странке Трифун Кацлеровић, незадовољан што нису били унети у закон сви захтеви Социјалдемократске странке.³¹⁴

Почетком Првог светског рата Јаша Продановић претрпео је велики губитак у личном животу. У борбама на Сави средином септембра 1914. погинуо му је син Зоран, резервни потпоручник.³¹⁵ Када је тројна офанзива Централних сила на Србију 1915. приморала српску војску, политичко и војно руководство и део народа на повлачење из земље преко Албаније, повукао се и Јаша Продановић. Није познато колико је чланова Самосталне радикалне странке напустило Србију повлачећи се 1915–1916. пред најездом Централних сила – подаци којима се располаже односе се на страначко вођство и посланике из партијских редова. Међу њима налазио се и Јаша Продановић. Већина их се налазила у Ници, у Француској, где су 11. и 18. марта 1916. одржали седнице клуба, одређујући се том приликом према питању осигурања рада Народне Скупштине и њеном уставном

314 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 45–46.

315 „†Зоран Ј. Продановић“, *Политика*, 12. IX 1914, 2.

положају, затим према влади, Радикалној странци, улози Самосталне радикалне странке у околностима избеглиштва и појавама проистеклим из такве ситуације. Окупљени самосталци захтевали су од својих представника одговорно понашање у питањима државности, одбране демократије и уставности и партијских начела у односима са старим радикалима у влади. Осетили су се поново сложено и одлучно, као у време оснивања Самосталне радикалне странке. Међутим, ако је доиста и постојала, „самосталска идила кратко је трајала“ и убрзо су испољене све слабости, поготово међусобне нетрпељивости и разлике у погледима самосталских првака на одређена суштинска питања, попут оног о опредељивању за монархијски или републикански облик владавине будуће државе.³¹⁶

Током заседања посланичког клуба Самосталне радикалне странке на Крфу с јесени 1916. показало се колико је партијско јединство слабо. Отворен сукоб је избио између Љубе Давидовића и Милорада Драшковића с једне стране, а Јаше Продановића и Велисава Вуловића с друге. Иако начелног карактера, у њему је било и неких личних нетрпељивости и обнављања старих расправа. Приликом разговора о чувању уставности, продужењу скупштинског мандата, међународним односима, стању војске, избеглица и омладине, ситуацији у окупираној Србији, показало се опет неслагање између Јаше Продановића и Милорада Драшковића. Јаша Продановић је тражио да се Народној скупштини дају указом уставне и законске форме најдуже до истицања посланичких

316 Радојевић, *Научник и њолиџика*, 213–216.

мандата 8. септембра 1916. Предложио је, такође, да се спроведе принцип коалиције у скупштинском председништву, иначе сачињеном од самих радикала. Његове предлоге подржали су Велисав Вуловић, Михаило Радивојевић, Драгољуб Јоксимовић, Ива Павићевић, Милан Марковић, Давид Симић, Благоје Илић и Милован Лазаревић. Међутим, Милорад Драшковић је сматрао да питање о продужењу мандата народним посланицима није требало покретати, с обзиром на то да је Народна скупштина постојала „по сили околности“. Питање продужења скупштинских мандата је остало нерешено у клубу самосталаца, али је Јаша Продановић на седници Народне скупштине дао изјаву у духу својих погледа, што је потом било тумачено као мишљење самосталског клуба и изазвало је забуну. Због тога су Љуба Давидовић и Милорад Драшковић тражили да он и Велисав Вуловић буду искључени из партије.³¹⁷

Милорад Драшковић је захтев свој и Љубе Давидовића образлагао чињеницом да је Јаша Продановић изјавом у Скупштини непосредно дискредитовао њих двојицу, да је својим поступцима истерао из странке Љубомира Живковића и Љубу Стојановића, и да је напослетку наставио и у изгнанству да гони партијске шефове. Јаша Продановић је, бранећи се од оптужби, такође продужавао старе спорове. Сматрао је да су Љуба Давидовић и Милорад Драшковић у политику уносили личне симпатије, те да је Милорад Драшковић још био одговоран за злоупотребе у пословању партије („банкократија“). У жучној расправи која је настала странци је запре-

317 *Истио*, 216–217.

тио расцеп, али је превагом помирљивијих међу завађењима „ствар заглађена, али није била сасвим свршена“.³¹⁸ Неизбежан раздор само је био одгођен. Пишући средином 1917. о самосталским првацима, Милан Грол, самосталац на задатку у Женеву при Српском новинарском бироу, опажао је да најбоље међу њима, попут Јаше Продановића, догађаји нису додиривали. Занимајући се скупштинским пословницима, нису видели да су много крупније ствари биле на дневном реду српске политике, те да догађаји у Европи нису најављивали ништа добро. За Милана Грола сам Јаша Продановић био је „начелан и исправан, али наиван, слабог критеријума о људима и узан у идејама“, а најгоре од свега, био је „сав заузет чисто партијском борбом, без ширег хоризонта у данашњој ситуацији општој, и нашој националној“.³¹⁹

*

Одраније познати републиканци међу самосталским политичарима и научницима нису прихватили закључак Крфске декларације у погледу облика државног уређења, као ни део студената републиканаца. Солунски процес против официра припадника тајне организације *Црна рука* и изражено недемократско понашање регента Александра Карађорђевића били су неки од кључних момената у јавном иступању и залагању српских републиканаца за идеју републиканизма и успостављања републиканског федеративног облика будуће државе југословенских народа.³²⁰

318 Радојевић, *Научник и политик*, 217.

319 *Исто*, 221.

320 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 19; Јанковић, *Југословенско питање и Крф-*

Док се Крфска конференција приводила крају јуна 1917, вође самосталаца Љуба Давидовић и Милорад Драшковић дали су оставку у влади, противећи се смртној пресуди пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису и његовим друговима од стране преког суда.³²¹ У историји је остала запамћена чувена аудијенција Љубе Давидовића и Милорада Драшковића код регента Александра поводом пресуда преког суда над окривљенима, приликом које је Драшковић лупио и песницом о сто, упозоравајући на „судско убиство“ осуђених.³²²

Поред Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, у аудијенцију је одвојено био примљен и Јаша Продановић. Већ од почетка разговора с регентом Александром, оштро се успротивио Солунском процесу и начину на који се регент разрачунавао са моћном *Црном руком*. Покушао је да га убеди у неправилност и неправедност смртне пресуде над осуђеним српским официрима. Регент Александар га је, између осталог, упитао и о републиканизму, који је Јаша Продановић отворено испољио током Солунског процеса и све извеснијег трагичног епилога главних вођа *Црне руке*.³²³ Не околишајући, самосталац му је рекао да републику у околностима које су се стварале Солунским процесом неће довести чиста теоријска пропаганда републиканских начела. Републике су се јављале онда када су монархије „до-

ска декларација 1917, 67–73; Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, 246–253; Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, 776–778.

321 Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, 253.

322 Радојевић, *Научник и политик*, 218.

323 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 379–380.

злогрђивале“ народима, а српска монархија, односно будућа југословенска била је, према мишљењу Јаше Продановића, на путу да својим поступцима омрзне свима – и српском и југословенским народима. „Народна маса може много да трпи“, говорио је републиканац, „али кад ‘пређе дара меру’, јављају се буне, револуције и завере“.³²⁴ Лекција светске историје налагала је да принц влада „како треба“, у супротном само је могао да ојача републикански покрет. После аудијенције Јаша Продановић више се никад није видео са Александром Карађорђевићем. Незадовољан и огорчен смртним пресудама и прогоном официра црнорукаца, постао је један од најупорнијих и најдоследнијих противника југословенске монархије Карађорђевића.³²⁵

Приликом последње аудијенције марта 1918, Јаша Продановић је изговорио много ствари, очигледно нелагодних за ухо српског регента. Између осталих, отворено му је рекао да је заверу и атентат црнорукаца на српског принца измислио Никола Пашић због тежње радикалског вође да остане на власти, те да их је круна искористила за покретање Солунског процеса и ликвидацију *Црне руке*.³²⁶ За Солунски „злочин“ политички и кривично одговарала је влада, али морално је одговарао регент Александар.³²⁷

Јаша Продановић приликом аудијенције није крио своје републиканско опредељење, при чему је регенту рекао да је са Јованом Жујовићем радио на успоставља-

324 *Сјоменица Јаше М. Продановића*, 185.

325 *Истио*.

326 *Сјоменица Јаше М. Продановића*, 184.

327 *Истио*.

њу републике већ у време Мајског преврата.³²⁸ Одустајање од републиканства 1903. је објаснио давањем првенства решавању српског националног питања, непостојањем републиканске идеје у народу и неповољним спољнополитичким околностима за успостављање српске републике.³²⁹

Последњих дана Великог рата догађаји око оснивања југословенске државе су се одигравали брзо. Између осталог, српска опозиција и део југословенских политичара из Југословенског одбора су захтевали другачије уређење будуће државе, што је касније добило облик у Женевској декларацији. Почетком новембра 1918. Јаша Продановић је тражио од Љубе Стојановића да заједно са Милованом Лазаревићем и Слободаном Јовановићем дођу у Париз, где је „ствар“ ишла путем који су желели. Продановић је истакао да се „још првих дана“ ових разговора изјаснио да је остао веран самосталском програму од 1902: *нација изнад свега и свакога*. Није полагао много наде у могућност да представници Југословенског одбора и српске опозиције постигну успех на нешто касније одржаној Женевској конференцији и приморају Николу Пашића и регента Александра да прихвате да општејугословенска Конституанта одлучује не само о политичком систему будуће југословенске државе, већ и о облику државног уређења. Љуби Стојановићу је писао да их чека борба, због чега је требало „радити и у Србији и на страни: најпре овде [у Ср-

328 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 47.

329 *Сјоменица Јаше М. Продановића*, 184–185.

бији – прим. А. Л.], па после тамо“. Јаша Продановић није сумњао у успех уколико би одмах радили „пуним паром“, те је долазак Љубе Стојановића прижељкивао сваког тренутка, будући да је сматрао да би његово држање „електрисало непоуздане елементе“. „Не остани неактиван“, писао му је, „него дођи одмах“.³³⁰

У великој журби и ништа мањој жељи да у новој држави започне борбу за ширење и остваривање републиканских идеја, Љубомир Стојановић је у Београд, као што је већ поменуто, отпутовао „аеропланом“. Почетком 1919. је за њим дошао у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца и Јаша Продановић, његов будући главни сарадник и један од оснивача Републиканске странке.³³¹ Ускоро су свим снагама обојица прионули да остваре зацртани циљ, и настајање нове странке највише је било резултат заједничког рада ове двојице истакнутих јавних радника и републиканаца у току 1919. године.

У новоствореној југословенској држави 1918. Јаша Продановић је заједно са Љубом Стојановићем радио на оснивању и учвршћивању Републиканске странке. И док су поједине мање групе српских републиканаца у Београду успели да повежу и организују, ствари се у по-

330 Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.957/2, писмо Ј. Продановића Љ. Стојановићу од 21. X/2. XI 1918.

331 Обавештавајући у Париз Драгомира Иконића о приликама у Србији непосредно по ослобођењу 1918, Јаша Продановић је, образлажући због чега није могао дуго да му се јави из Београда („нема где људски да се седне, а камоли да се пише“), написао да писмо саставља „у кући шефа републиканске странке г. Љ. Стојановића“. НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/146, писмо Ј. Продановића Драгомиру Иконићу од 30. I 1919. године.

гледу самосталних радикала нису одвијале онако како су желели. Самосталци су се на питању републике поделили и мањина је заједно са њима основала Југословенску републиканску странку, док се већина до пролећа 1920. декларативно изјаснила за монархију.³³²

Почетком маја 1919, док је трајало повезивање и окупљање републиканских група у Београду, Јаша Продановић је јавио Драгомиру Иконићу о образовању одбора републиканске демократске омладине у Београду и о њиховим намерама да ступе у везу са клубом републиканске демократске универзитетске омладине и са републиканском организацијом железничара.³³³ Клуб студентске омладине основали су још 1917. у Француској под називом „Југословенска републиканска демократија“ српски студенти републиканци (председник организације Теофило Ђуровић, секретар Михајло Ивеша) на школовању у овој држави и у Швајцарској.³³⁴ Центар им је прво био у Поатјеју, а потом у Паризу.³³⁵

332 Радојевић, *Научник и политиколог*, 323, 326–327.

333 НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151, писмо Д. Иконићу од 2. V 1919. године.

334 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/388, писмо Теофила Ђуровића и Михајла Ивеше Ј. Цвијићу од 23. XII 1918. године; Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 223, 362; Момчило Митровић, „Историјска грађа у Београду о теми: Југословенски студенти у Швајцарској 1916–1918“, *Годишњак трага Београда*, књ. XXIV, 1977, 242–243, 247–249; Исти, „Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године“, *Историјски часопис*, књ. XXVII, 1980, 220–231; Исти, „Југословенски студенти у Швајцарској и уједињење (1917–1918)“, *Историјски гласник*, бр. 1–2, 1981, 127–137; Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije“, 8–9.

335 *Исто*.

Јаша Продановић је са њима ступио у везу у Паризу и учествовао је у њиховој организацији и идеолошком усмеравању. У јануару 1919. ова студентска републиканска група издала је проглас *Јуџословенској омладини* у Поатјеу.³³⁶ Исти проглас је поновљен југословенској омладини почетком 1920, када је основана Републиканска странка, у њеном листу *Рејублика*.³³⁷

Да би странка српских републиканаца постигла већи политички утицај у држави, требало је да заживи у народу и добије ширу подршку, због чега је Јаша Продановић заједно са Љубом Стојановићем упознавао народ у Србији током 1919. са републиканским идејама и начелима. Републиканску пропаганду нарочито су појачали од септембра 1919, иступајући у јавности кроз предавања, брошуре и памфлете.³³⁸ Републикански збо-

336 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића 14.706/29, Општа Студентска Организација Југословенске Републиканске Демократије, *Јуџословенској Омладини*.

337 *Рејублика*, 15, 19, 22, 29. I 1920.

338 Поред пропагандног рада у земљи, упознавали су путем личних и научничких веза бројну југословенску исељеничку популацију у Европи и свету са републиканским идејама за које су се у домовини борили. Љубомир Стојановић је о републиканским акцијама у Београду често обавештавао своје колеге и пријатеље у земљи и иностранству, истовремено се интересујући за политичка дешавања везана за републиканске покрете у Европи и свету (на пример Ватрослава Јагића и Милана Решетара у Бечу, истакнуте југословенске филологе, или немачког филолога Герхарда Геземана у Минхену). Ватрослав Јагић није имао ништа против републике, али се бојао да би се у републиканском уређењу југословенски народи „још горе цепали“. Међутим, уочио је да ни централизам Придићевићев „не води к циљу“ (Архив САНУ, Заоставштина Љубомира

рови, скупови и јавна предавања држани су у београдским кафанама и хотелима, а детаљно су их пратиле полицијске власти југословенске монархије. Српски републиканци су на зборовима агитовали за републику, расправљали о питањима организације будуће републиканске странке и могућег удруживања других републиканских група у југословенској држави у једну партију, у првом реду оних из Хрватске. У том смислу је 7/20. октобра 1919. на збору у кафани „Орач“ у Београду, Миодраг Ристић говорио окупљенима о планираном конгресу омладине у Загребу, међу којом је, према његовим сазнањима, било и републикански расположених омладинаца. Зато је очекивао да српски републиканци ступе у везу са свима онима који су, као и они, мислили „републикански“.³³⁹

На истом збору Јаша Продановић је приметио да је у Хрватској и Словенији било људи који су хтели републику, али само „с тога“ што нису хтели „нашега Србијанскога Краља“, што је сматрао за погрешку. Такви хрватски политичари су у ствари мрзели Србе и гледали су само своју корист. Били су „и монархисте и републиканци и бољшевици“ зависно од прилика у којима су се налазили, да би се, закључио је, са освајањем власти сигурно одвојили од „онога програма помоћу кога су власт добили“. Неколико присутних грађана пре-

Стојановића, писма Ватрослава Јагића Љубомиру Стојановићу, 7015–7039).

339 АЈ, ф. Војислава Јовановића Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 121.

дложило је да будућа републиканска партија буде названа „Демократска републиканска странка“.³⁴⁰ Јаша Продановић је након збора, а током парламентарног живота југословенске монархије, путем прогласа позивао бираче бивше Самосталне радикалне странке да приступе новонастајућој „Републиканско-Демократској странци“. Осуђујући у прогласима држање Народне радикалне странке после Ивањданског атентата и њену фузију са „напредњацима“, посебно оштро је окарактерисао поступке и политичко опредељење новообразоване Југословенске демократске странке Љубомира Давидовића и Светозара Прибићевића, у првом реду критикујући начин на који је већина бивших самосталских првака основала Демократску странку 1919, када су поступили као „прваци старих радикала 1903“, који су ради власти одбацили начела и створили једну властољубиву „а послушну групу разнородних елемената“. Програм демократа окарактерисао је као „монархичан, династичан и шарен“, те да је више личио на „вашарске објаве“, него на озбиљан партијски програмски спис. Јаша Продановић је, као некада са радикалским саборцима у Краљевини Србији, и у новој југословенској мо-

340 АЈ, ф. В. Ј. Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године. Време одржавања републиканског збора упућује на закључак да републиканци ни до тог датума нису у јавности иступали са својим идејама. У ствари, чекали су на објављивање брошуре свог будућег шефа Љубе Стојановића о републиканизму, која се ускоро и појавила. После тога, републиканци су раширили акцију на простору Србије, Старе Србије, Македоније, Црне Горе и дела Босне и Херцеговине.

нархији оштро раскидао у политици са бившим самосталским колегама и пријатељима.³⁴¹

Одговарајући на примедбе да су републиканци били слабо заступљени у Привременом народном представништву, Јаша Продановић је указао на потребу доношења заједничког јасног републиканског програма и постављања једног циља, ради придобијања већег броја присталица. Истицање политичког програма републиканаца у јавности је било нужно због опредељивања присталица бивше Самосталне радикалне странке, пошто су у међувремену поједини самосталски прваци из Србије долазили у Београд и распитивали се због чега Продановић није излазио јавно са програмом. Вођа српских републиканаца је одговорио да се са републиканском декларацијом и прогласом каснило због цензуре, која је један ранији сличан покушај штампања прогласа већ била осујетила.³⁴²

Оснивање Републиканске странке у јануару 1920. није прошло неопажено у Београду, али ни ван земље. Јаша Продановић је сматрао да је формирање партије „електрификовао Београд“, те да је републикански проглас био „лепо примљен, те сарадњу обећаваху многи“, а штампа је „без мало изузетака симпатично пропратила појаву и проглас странке“.³⁴³ Оснивање није промакло ни званичним властима. Према каснијим сазнањима

341 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 121–122.

342 АЈ, ф. Војислава Јовановића Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године.

343 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 32.

ма Јаше Продановића од Љубомира Нешића, сам регент Александар је страховао неко време да се цела Самостална радикална странка не изјасни за републикански облик владавине.³⁴⁴

Већина самосталаца пришла је, међутим, Демократској странци. Уочи оснивања Републиканске странке демократи Милан Грол, Божидар Марковић и Коста Кумануди предлагали су да на изборе изађу као самосталци, „па после избора да се изјасне за Републику“, што су републиканци одбили.³⁴⁵ Јован Жујовић такође је имао резерви и помало је и замерао Љуби Стојановићу и Јаши Продановићу што су га потписали на проглас, а да га претходно нису обавестили о својој намери.³⁴⁶ Трећи републикански вођа је уздржавање правдао спољнополитичким разлозима у којима се нова држава налазила, али и истицао да хоће „Републику кад је народ схвати и заволи, са владом републиканаца који је воле, а не са онима који се ишчауре после њене победе“.³⁴⁷ Ипак, сведели су му се проглас и програм и поручивао је да, иако није веровао „у скори тријумф“, има стрпљења чекати, као и наду да ће „и дочекати ма да“ је већ био „стар политичар“.³⁴⁸

Мада је Јован Жујовић био незадовољан што су га без питања потписали на проглас, он ипак није одрекао подршку Републиканској странци. За разлику од Жујо-

344 Радојевић, *Научник и политиколог*, 322.

345 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 33.

346 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 32; Радојевић, *Научник и политиколог*, 323.

347 *Истио*; НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/153, писмо из Париза од 9. II 1920. године.

348 *Истио*.

вића, друга двојица потписаних – Атанасије Шарковић и Крста Марковић – бивши самостални радикали, и јавно су повукли своје потписе почетком фебруара и иступили из Републиканске странке. Јаша Продановић је саопштио да су он и Живојин Златић претходну двојицу потписали на републикански програм и проглас будући да су имали у виду њихово активно учествовање у републиканском покрету целе 1919. и присуствовање заједничким седницама посланика републиканаца и београдског републиканско-демократског клуба. Јаша Продановић није знао „каква је чаробна палица претворила ова два љута републиканца у кротке монархисте“. Иако се у Србији раније дешавало политичко проверавање, будући да нису сви борци били једне снаге и издржљивости, тако брзо повлачење помало је ипак изненадило Јашу Продановића. Објашњавајући цео поступак читаоцима *Рејублике*, истакао је да је често био „довољан један моћан стисак руке, један благонаклон осмех, један свечан дочек и парадан ручак па да од понеког републиканца створи монархисту“.³⁴⁹ Нагласио је да „ово и није написано због ова два господина, него због неколико крипто-републиканаца“ који су „и приватно и у ужим круговима“ изјављивали да су републиканци, а у ствари се спремали да „ускоче у листе монархистичких странака“. Ако је „простим људима“ и могло бити допуштено да се колебају у погледу политичких опредељења, исто није било дозвољено онима који су претендовали да воде народ.³⁵⁰

349 *Рејублика*, 29. I 1920, 1–2.

350 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 137.

Победа комуниста на општинским изборима 1920. узнемирила је режим, поготово што је за председника београдске општине изабран Филип Филиповић, главни секретар Комунистичке партије Југославије. Суочен са комунистичким освајањем власти и у престоници, министар унутрашњих дела Милорад Драшковић поништио је Филиповићево именовање. Реакција српских републиканаца на самовољно поступање Милорада Драшковића није изостала, а најгласнији у критици био је Јаша Продановић, који је оштро осудио поступак министра унутрашњих дела према комунистичкој управи у Београду. Имајући у виду да је комунистичка управа срушена зато што није положила заклетву, Јаша Продановић у чуду се питао да ли се на „столици министра унутрашњих дела“ налазио Риста Бадемлић³⁵¹ или Милорад Драшковић. Одобравајући одлуку комуниста да не положи заклетву, вођа српских републиканаца се позвао на постојећи сличан случај у Привременом народном представништву, када су непуну годину дана раније представници Народног клуба и социјалисти донели извесне „ограде и мотивације“, много простране и оштрије у погледу заклетве од оних „ограда“ комунистичке управе у београдској општини. Надао се да

351 Риста Бадемлић (1839–1902) био је управник Града Београда (1896–1900) у време владавине краља Александра Обреновића, озлоглашен због необзирног поступања са противницима краљевог апсолутизма. Док је био на челу Управе Града Београда много је учинио за јавну сигурност, ред и мир. Београдску полицију је уздигао на ранг модерне полицијске префектуре, а њеним чиновницима подигао углед. Важио је за строгог, тачног и правичног полицијског службеника (<https://srpskaenciklopedija.rs/books/slovo-b/page/bademlic-rista-n>).

Државни савет неће поћи путем министра полиције, који је водио „преко насиља ка револуцији“.³⁵² Не без злурадости Јаша Продановић је расуђивао: „Ако није историја научила ничему будале, могла је бар поучити људе интелекта г. Драшковића, ако им партијско осећање није помутило и загушило глас здравог разума.“³⁵³ У целој мучној ситуацији за утеху је било што влада није могла да се у свом поступку према комунистима позове на „теоретичаре правнике са Универзитета, ни практичаре правнике, судије највиших судова у земљи“. „Кад се не може бити потпуно савестан, добро је бар бити постидан“, закључио је републикански првак.³⁵⁴

После општинских избора, на ред су долазили избори за Уставотворну скупштину, са којом се прилично каснило – држава је формирана 1918. и већ две године је трајао државни провизоријум. Један од најважнијих задатака Привременог народног представништва, у којем су се налазили и посланици Републиканске странке, било је доношење закона на основу којих је требало да се организују и спроведу избори за Уставотворну скупштину. Очигледно, Привремено народно представништво је дуго радило без неких опипљивијих резултата за спровођење избора за Уставотворну скупштину, а узимајући њега и владе југословенске монархије за одговорне, Јаша Продановић је наглашавао више пута да

352 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 157.

353 Јаша М. Продановић, „Напад на општину“, *Рејублика*, 28. VIII 1920, 1.

354 Јаша М. Продановић, „Браниоцима насиља (II)“, *Рејублика*, 4. IX 1920, 1.

„овај Парламент за петнаест месеци ништа није урадио, а Влада хоће од њега да начини нешто налик на онај дуги парламент у Енглеској“. „Земља и народ не могу да чекају“, категорично је тврдио српски републиканац, „док се у Влади не створи споразум за Устав“. ³⁵⁵ Мада је влада говорила о „Уставу за Краљевину СХС“, њен исказ није имао тежину, пошто је, кад се изабере од народа и сазове, Уставотворна скупштина била суверена и могла је одлучивати не само о организацији, већ и о облику власти, односно могла је „усвојити републикански облик владавине“. Конституанта је имала право да одлучује о облику државне управе, будући да се народ преко својих изабраних представника није изјаснио за монархију, него је принц регент Александар Карађорђевић прогласио јединствено „Краљевство“, што није спречавало „суверено право Конституанте“ да одлучује о облику државног уређења. Јаша Продановић је инсистирао на томе да је народ, који је „прескупим жртвама пропатио и страдао у рату“, имао неограничено право да преко Конституанте решава о „јединству и темељима и димензијама и облицима“ у којима је требало све то остварити. Требало је да се жртвује све што је сметало јединству, сваки лични, породични, класни или династички интерес уколико је то захтевала идеја о уједињењу, односно „ради једне престареле форме, или ради интереса једне породице није се смело кварити ни јединство нити сједињавати насиљем“. ³⁵⁶

355 „Говор Јаше М. Продановића поводом владине декларације (извод)“, *Република*, 30. V 1920, 1.

356 Александар Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, *Токови историје* 2/2023, 97–98.

Узимајући у обзир изборно законодавство и парламентарну праксу Краљевине Србије, која је предњачила у овоме у односу на друге области нове државе, Привремено народно представништво је 3. септембра 1920. донело Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину. У дебати приликом доношења изборног закона представници режима хвалили су га као узор „демократске либералности“, док су га опозиционе групе критиковале као израз „крајње реакције“.³⁵⁷

Јаша Продановић је у критици изборног закона истакао и његове позитивне стране – увођење општег права гласа и боље уређење представништва мањина. Сматрао је да није добро што је предвиђен мали број посланика за Уставотворну скупштину, пошто „треба да је много већа и да је свечанија форма у којој се она појављује“. Лоше решење било је и мешање Уставотворне са обичном законодавном скупштином, односно „без потребе и без прелаза, без разлога и без мотива напуштена је једна србијанска традиција која се ничим није показала штетна“. Није био за институцију квалификованих посланика, пошто је „у нас народ нерадо прима[о] школоване људе, јер их [је] сматра[о] као наметнуте“. Народним посланицима требало је забранити да од владе примају разне награде, синекуре, скупо плаћене комисије или да обављају с државом трговачке и предузимачке послове или лифериције. Јаша Продановић се посебно осврнуо на чињеницу да закон није предвидео „право гласа за женске“, иако су жене у рату

357 Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, 58–59.

показале много моралне снаге, уздржљивости и пожртвовања: „Једна мати која је дала своју децу на жртвеник Отаџбини има прече право да каже своју реч о уређењу земље којој је жртвовала свој пород, него један самац егоист ма како он био учен.“³⁵⁸ Напослетку је поново истакао сувереност Уставотворне скупштине и утврдио да није било ниједне странке која је смела да овај принцип оспори – решењу Конституанте не треба никаквих санкција. Ако би била изгласана монархија владар је „морао“ или да прихвати Устав или се одрекне престола, а у случају изгласавања републике „садашњи привремени владалац“, изричито је нагласио Јаша Продановић, „има да иде с престола као што се пре 60 година његов дед уклонио пред решењем Св. Андрејске Скупштине“.³⁵⁹

У изради изборног закона за Конституанту Привремено народно представништво као образац је користило изборни закон Краљевине Србије, који је већ знатно био одступио од пропорционалног система: количник није давао одједном сав број посланика, а број

358 „Говор Јаше М. Продановића, народног посланика, о изборном закону“, *Рејублика*, 16. VI 1920, 1. – Републиканска странка се начелно залагала за пуно изборно право жена, али се за почетак задовољавала давањем женама могућности да гласају само у великим градовима, те да се изборно право протегне и на слободне жене, оне које нису биле удате. У том смислу Јаша Продановић је указао да се његова странка залагала за женско право гласа, иако је унапред била свесна да је жена противница републике и да је имала већу склоност ка монархији. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 69–70.

359 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 98–99.

гласова кандидатских листа оних политичких странака које нису достигле количник придавао се листи са највећим бројем гласова.³⁶⁰ Јаша Продановић је Демократску странку означио као једног од главних криваца за нарушавање основних принципа парламентарне демократије приликом доношења пословника за Конституанту. Демократе су, тако, слушале три власти: круну, белорукце и старије радикале. Стога су, супротно свом ранијем мишљењу, гласали за чл. 15 изборног закона, „уништили“ велику народну скупштину, усвојили члан о могућности краља да распусти Конституанту, „примили“ принцип преношења законодавне власти са народне скупштине на владу.³⁶¹ Изнад свега, пристали су на једну „јединствену наказност, да пословник Конституанте, дакле закон с којим у другим земљама владе немају никаква посла, који је унутрашња ствар самих Скупштина, те не подлеже ни санкцији круне, да тај закон влада ради“.³⁶²

Уочи избора за Конституанту није изостао ни притисак државних власти на партије које су због својих програма биле обележене штетним по династију, и државни и друштвени систем. Почетком новембра 1920. наложено је полицијским органима спречавање сваке агитације усмерене на ширење револуционарних идеја путем промене државног и друштвеног система. Одредбе су биле уперене против Комунистичке партије

360 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 71–72.

361 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 101.

362 Јаша М. Продановић, „Пропаст демократије“, *Рејублика*, 8. X 1920, 1.

и републиканских партија сличних странци Љубомира Стојановића и Јаше Продановића. Републиканска странка је истакла кандидатску листу и за лесковачки крај, чији је носилац био Јаша Продановић. Током септембра је био у неколико посета овом подручју, приликом којих је држао предавања о републиканским идејама.³⁶³ Пратећи предизборна дешавања у лесковачком крају, начелник округа врањског известио је Министарство унутрашњих дела последњих дана изборне пропаганде да је изборна борба била сталожена и са великом умереношћу, те да се „изборна агитација“ свела на одржавање среских и окружних зборова, углавном завршених у миру и реду. Обавестио је да је постојало пет „опредељених политичких струја и то: демократска, радикална, комунистичка, републиканска и земљорадничка“, те закључио да три последње нису биле од велике важности, тј. да су наилазиле на врло слаб пријем код самог народа.³⁶⁴

Избори за Конституанту одржани су 28. новембра 1920, а од укупно 419 изабраних посланика верификационом одбору су предала своја пуномоћја 342 посланика.³⁶⁵ У Конституанту нису дошли посланици Хрватске републиканске сељачке странке, два из Хрватске странке права и десет изабраних на територијама које су окупирали Италијани.³⁶⁶ Највећи број мандата осво-

363 „Конференција у Лесковцу“, *Рејублика*, 18. IX 1920, 2.

364 Павловић, Ниношевић, Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, 75, 77.

365 Митриновић, Брашић, *Југословенске народне скујишћине и сабори*, 353.

366 *Истѿо*, 364.

јиле су Радикална и Демократска странка, али им је било јасно да су победу на изборима однеле „антицентралистичке“ снаге, чиме је угрожена установа монархије, односно власт ових двеју најјачих грађанских странака које су установу монархије прихватиле као неупитну у својем деловању.³⁶⁷

Већ на почетку рада Конституанте дошло је до оштрих сукоба између представника владе и опозиције.³⁶⁸ Опозиција, која није била сва републиканска, али у којој су се свеједно налазила и три посланика Републиканске странке (Јован Ђонових, Милован Лазаревић и Крсто Пејовић), протестовала је против владиног привременог пословника од 8. децембра, по којем је Конституанта отпочела рад, а који није био израз њене воље. Организацијом рада представништва одређивао се поступак за доношење устава. Од начина доношења устава зависило је успостављање друштвеног и политичког система у југословенској држави, због чега је пословник добио искључиво политички карактер. Унапред је био доведен у питање суверенитет Конституанте и умањен њен положај у кључним питањима организације и уређења државе. Против права владе да прописује пословник једино је у септембру у Привременом народном представништву протествовао Јаша Продановић, истичући да је одредба била противна општим парламентарним обичајима и пракси, будући да је влада могла да „уде-

367 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 92.

368 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 68.

си“ такав пословник којим је искључивала опозицију из Скупштине.³⁶⁹

Док је расправа око новог пословника била у пуном жеку, влада Миленка Веснића донела је Обзнану 29. децембра 1920, пропис усмерен против ширења револуционарне комунистичке акције у народу. Непосредан повод за доношење антикомунистичког акта био је рударски штрајк, подстакнут великим успехом Комунистичке партије на изборима.³⁷⁰ Од свих политичких странака једино су републиканци оштро протестовали против Обзнане. Вођа српских републиканаца Љуба Стојановић је за недељу 2. јануара 1921. заказао протестни збор код хотела „Славија“. На збору су Обзнану означили као државни удар којим је насилно спречавана политичка слобода грађана и угрожавана њихова политичка свест.³⁷¹

Одзив је био велики, а главни говорник је био Јаша Продановић, који је истакао да је прокламовано спаса-

369 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 101–102. Овлашћење да пропише пословник влада је изнудила једним чланом Закона о изборима за Конституанту 1. септембра 1920. године, који су подржале Радикална, Демократска и Словенска људска странка, те Хрватска заједница. Међутим, кад се Конституанта састала у децембру те године, против најважнијих одредби пословника су иступили Словенска људска странка и Хрватска заједница. (Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 89–90, 356–357).

370 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 69; Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, 111.

371 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 69.

вање државе у Обзнани било само изговор, док је суштина била у спречавању исказивања народне воље. Док се грађани југословенске државе, говорио је вођа републиканаца, још нису ослободили „мучног“ утиска „Солунског злочина“, влада је Обзном учинила један „гори“, истоветан са солунским по томе што је био „недоказан“. Закупљене сужавањем политичких слобода грађана, владајуће странке, међутим, ништа нису учиниле да, за две године од стварања државе реше инвалидско и аграрно питање, отклоне скупоћу, регулишу ратну одштету пострадалима.³⁷² Збор српских републиканаца је у међувремену опколила полиција и наредила да се окупљени народ разиђе у миру. Никола Станаревић, републиканац и један од учесника, сећао се да су кроз кордон жандара напред „достојанствено корачала три вођа странке: Ј. Жујовић, Љ. Стојановић и Ј. Продановић“. Нико се није усудио од полицајаца и окупљених грађана да их дирне: њихова беспрекорна прошлост била је гаранција мира и реда на збору.³⁷³

У узаврелој политичкој клими често су одлагане седнице Конституанте, органа који је према мишљењу Јаше Продановића дошао „прилично доцкан“, и као таквак био више или мање „непотребан“, али их је српски републиканац помно пратио, анализирао и критички приказивао. Већ почетком фебруара 1920. године аналитичким чланцима у јавности протествовао је због положаја у који је деловањем већинских странака била до-

372 Исто, 70.

373 Исто; Лукић, Југословенска републиканска странка у политичком животију Краљевине Југославије (1920–1941), 186–188.

ведена Конституанта. Уместо да по теорији Конституанта буде извор свих власти, у „практици“ је била један „прост орган владе“, због чега јој је одузето право да самостално организује нову државу и остављено да прихвати организацију коју јој је други већ спремио. За такав положај Конституанте Јаша Продановић је оптужио две највеће „србијанске странке“, којима је народ, заморен и исцрпљен биолошки и ментално дугогодишњим ратовима, препустио управу земље.³⁷⁴ Тренутак малодушности и народне „анемије“ искористили су „велики политички трговци, шефови крупне буржоазије, вође банкократије, чиновнички ариристи и каријеристи, партијски агенти“ да у „хаосу и неодређености“, без опасности, без муке и без протеста, присвоје привилегије Конституанте.³⁷⁵

Јаша Продановић је нагласио да су неодговорни чиниоци Уставотворној скупштини забранили не само да ради него и да „говори“, што се најбоље видело у октроисаном пословнику – „мачу над главом Конституанте“. Пословник, срочен да спречава дискусију, вршио је притисак на савест народних посланика и обезбеђивао „вотум“ повољан за владу. Од форума за политичка мишљења, идеје и принципе Конституанта је постајала „прост механизам за гласање, удешен“ да влада с њим „лако рукује и да га по вољи навија“.³⁷⁶

374 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 102.

375 Јаша М. Продановић, „Конституанта пред гилотином“, *Мисао*, књ. V, св. 3, 1. II 1921, 207.

376 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 103.

Позивајући се на правне анализе државноправног положаја југословенске државе, Јаша Продановић је указао на низ неправилности у погледу организовања југословенске државе и Скупштине. Закон о изборима је дао „једном још непризнатом фактору“ унапред права да распусти Конституанту, законом о пословном реду приморавао ју је да положи заклетву чиниоцу који правно није ни постојао. Полазећи од чињенице да је нова држава могла бити република или монархија зависно једино од решења Конституанте (односно у том случају Конвента), српски републиканац је приметио да је влада „октроисаним Пословником“, у којем је тражила заклетву „Краљу“, вршила притисак на савест посланика и онемогућавала слободу њиховог рада, у ствари да је изиграла „право народа који их је бирао“. Заклетва краљу је нанела монархији више штете него користи, пошто је открила њену бојазан од победе републиканских идеја и показала велику журбу да се на брзу руку и препадом преломи питање о облику владавине у корист монархије. Принудном и неуставном мером влада је изазвала и негодовање самих монархиста, међу којима је случај Стојана Протића био карактеристичан – иако монархиста и први председник југословенске владе, он није положио заклетву, у чему није био усамљен.³⁷⁷

Отварање седница Конституанте престоном беседом шефа извршне власти био је „трећи атак“ на суверенитет представничког дома – пошто је његова власт,

377 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 103.

према мишљењу Јаше Продановића, зависила од одлука Скупштине, „а не обратно“. Никаква власт, осим председника Конституанте, у границама у којима она сама пословником одреди, није могла да утиче на скупштински рад и одлуке. Конституанта је представљала народ, који је преко ње требало да организује државу по својој вољи, тако да све институције и власти добију легитимитет из Устава који је доносила Уставотворна скупштина у име народа. Конституанта је могла дати или не дати шефу извршне власти право санкције закона, одлагања или распуштања Скупштине, склапања дипломатских савеза, оглашавања рата и закључивања мира.³⁷⁸

Али ако је регентова престола беседа била оштар напад, верификација мандата била је за Јашу Продановића „права парламентарна гилотина“. Начелна дискусија уопште није била дозвољена, нити се допуштало да одређен број посланика може издвојити неки неоспорен избор и тражити о њему дискусију, чиме су се „једним махом“ легализовали „најнезаконитији“ избори. Влада је насиљем и корупцијом могла да створи себи већину на изборима, а по пословнику она је добијала већину и у Верификационом одбору, који је опет могао да предложи да сви буду примљени као правилни. Будући да је било лако штампу „пригушити забранама“, а у Конституанти ниједан избор није могао да буде оспорен, Јаша Продановић је сматрао да је тако народ био остављен без заштите, рад власти без критика, земља без обавештења.³⁷⁹

378 *Истѿо*, 103–104.

379 *Истѿо*, 104.

Скупштински кворум за доношење одлука је такође био проблематичан. Према претходним србијанским уставима (1888, 1901. и 1903. године), који су се угледали на парламентарну праксу већине европских држава, кворум је чинило присуство више од половине изабраних посланика. Од тог правила је у Европи одударала једино Енглеска, али се „парламентарна практика Енглеске не да пресађивати“ нагласио је Јаша Продановић, пошто је резултат „расних одлика, читавих векова цивилизације, историјских догађаја и специјалног друштвеног уређења енглеског. За енглески парламентаризам потребни су Енглези и то на своме родном земљишту и у својој старој држави. У Америци и они сами створили су друге и друкчије системе“.³⁸⁰ Смањивањем кворума на једну трећину плус један више посланик, у земљи где осећање законитости није било „јако“, нити су се закони примењивали „правилно и лојално“, опасно је угрожавало основне принципе ионако крхке демократије. Све и да две трећине посланика није хтело да положи заклетву, према пословнику, за рад Конституанте била је довољна једна трећина плус један, што је представљало „парламентарну комедију“, која је према мишљењу српског републиканца већ била почела.³⁸¹ Пре 29. маја, сећао се Јаша Продановић, „употребио се државни удар; данас се радије оперише са парламентарним интригама. Оно је било часније, али се ово друго држи за пробитачније“.³⁸²

380 Јаша М. Продановић, „Конституанта пред гилотином, 210.

381 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 104.

382 Јаша М. Продановић, „Конституанта пред гилотином“, 210–211.

Пословник Народне скупштине Краљевине Србије предвиђао је да је двадесет посланика увек могло затражити поименично гласање, а из разлога да је сваки посланик могао примити на себе одговорност за свој глас и да би се дошло до тачног резултата приликом гласања, с обзиром на то да је гласање седењем или устајањем било непоуздано. Јаша Продановић је истакао да је октроисани пословник Конституанте онемогућио ову праксу, пошто је гласање пребацио искључиво у надлежност њеног председника. Председник је тако могао рећи да је већина ионако малог кворума гласала за неки предлог, и ма колико био сумњив исход гласања, према пословнику нико није имао право да затражи „верификацију тог мутавог гласања помоћу поименичног“. За младу југословенску државу оваква пракса била је врло опасна, пошто је већ у Привременом народном представништву, чији је члан био Јаша Продановић, било случајева лажног кворума, који самим тим није имао снагу ни да озакоњује предлоге који су били поднесени на гласање.³⁸³

Борба у Конституанти између „правих демократских елемената“ и удружених „псевдо-демократа“ и радикала зависила је највише од „земљорадничке странке, муслиманског клуба, и неколико бољих елемената демократских, залуталих у псевдо-демократску странку“. Њихову улогу је Јаша Продановић означио као „најпресуднију“, а одговорност пред народом као „највећу“. Уколико су страх, интерес, „индоленција или

383 Лукић, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, 105.

онај баук што се зове партијска дисциплина“ били јачи од савести, дужности, достојанства и општих интереса, Јаша Продановић је предвиђао да ће земља у политичком погледу „бити тешко погођена и њена будућност компромитована“.³⁸⁴

Након што је 28. јуна 1921. године Конституанта изгласала Видовдански устав, регент Александар је положио 29. јуна заклетву на исти. Док се регент враћао са скупштинске седнице комуниста Спасоје Стејић је извршио неуспели атентат на њега. Од Скупштине, која је из Конституанте претворена 2. јула у обичну законодавну, тражено је да преда истражним органима и три комунистичка посланика због сумње да су учествовали у организацији атентата, али су народни посланици одбили изручење. Ако атентат на регента није успео, супротно се десило са покушајем на Милорада Драшковића, кога је 21. јула у Делницама убио комуниста Алија Алијагић, што је пружило владајућим странкама оправдан разлог да донесу Закон о заштити државе, изгласан већ на седници Скупштине 1. августа 1921, са подршком од 190 гласова према 54.³⁸⁵

После нешто више од пола године, у фебруару 1922. судски процес против комуниста оптужених за атентат на регента Александра и Милорада Драшкови-

384 Јаша М. Продановић, „Конституанта пред гилотином“, 212–213.

385 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 114–116; Драги Маликовић, Александар Растовић, Урош Шуваковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС-Југославији*, књ. I, (Косовска Митровица: Филозофски факултет – Београд: Трећи миленијум, 2007), 55.

ћа приведен је крају, и тада су се у јавности огласили и српски републиканци, из чијих редова је Драгиша Васић био један од адвоката оптужених.³⁸⁶ У судском процесу комунистима Драгиша Васић је бранио оптуженог Спасоја Стејића, и упркос доброј одбрани, суд је Стејића осудио на смрт, а остале прваке Комунистичке партије на две године затвора.³⁸⁷

Није се још ни слегао утисак у југословенској јавности око пресуда изречених комунистима, а појавила су се два догађаја која су подстакла Јашу Продановића да оштро нападне југословенску монархију и владајући радикалски режим. У питању је био предлог владе Николе Пашића 9. марта 1922. о краљевој цивилној листи, којим се она повећала са 1,3 милиона на 24 милиона динара годишње. Влада је предлагала да цивил-листа буде исплаћивана у домаћој и иностраној валути: 18 милиона у динарима, шест у француским францима.³⁸⁸ Осуђујући краљево потраживање у иностраној монети, српски репу-

386 Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, (Београд: Институт за савремену историју, 1994), 102–103; Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, (Београд: Службени гласник, 2016), 238–239.

387 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 218–220.

388 Већ у фебруару 1920. регент је тражио од владе Љубомира Давидовића да му се цивилна листа исплаћује у француским францима. У аудијенцији код регента били су тада Љуба Давидовић и Војислав Вељковић, министар финансија. Министар финансија је одлучно одбио регентов захтев речима: „То значи, Височанство, да немате поверења у домаћу валуту“, те одмах без одлагања поднео оставку у кабинету. (Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 79).

бликанци су оштро критиковали и сервилност министра финансија Косте Куманудија према круни, пошто је у 1922, на вести о краљевој веридби, одобрио већу суму државног новца за куповину 36 луксузних дворских кола окованих „у злату и свили“.³⁸⁹

Критика Јаше Продановића по питању дарова круни није изостала. Огорчен расипништвом режима у време када се држава још увек опорављала од тешких последица Великог рата, прво се осврнуо на дарове које је давала не само влада, што је већ у јануару 1922. Републиканска странка оштро критиковала, него и на оне које су давала разна хуманитарна друштва и одређени појединци. Позвао се на поуке Вука Стефановића Караџића, који је, критикујући роман *Љубомир у Елисиуму* Милована Видаковића, негативно оценио поклон Светозара Соколовића царевићу Урошу.³⁹⁰ Цитирајући Вука, вођа српских републиканаца посебно је истакао: „Да је г. Сочинитељ био Светозар и Урош, он би то и дао и примио. Покојни је Вељко Петровић војвода крајински и командант Неготински, послао једанпут лијепу турску сабљу – оковану сребром и златом, и накићену камењем – фелдмаршалу Каменском у Букурест, па му је није ћео примити, него је вратио натраг, и послао му 200 дуката. Такови је дар могао примити Вељко од Каменскога и од Црнога Ђорђа, а Каменски од Александра [руског цара –

389 *Рејублика*, 15. 9. I 1922, 1; Лукић, *Јујословенска рејубликанска сйранка у йолийичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 221.

390 Лукић, *Јујословенска рејубликанска сйранка у йолийичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 221.

прим. А. Л.]: следователно и Светозар од Уроша, а не Урош од Светозара“.³⁹¹

Јаша Продановић је закључио да је Вук Караџић имао право – старији није требало да прима поклоне од млађег, па тако ни монарх као старији по звању у односу на грађане. Поклони млађих старијима су више знак „удвориштва“, неретко дати „по мигу старијих“, или се откупљивао „какав грех“, или пак очекивала „незаслужена милост“. Републикански вођа подсетио је да је нешто слично рађено у време краља Александра Обреновића, када су га приликом женидбе даривали као неког „источњачког владара“, што је изазвало осуду у „свем јавном мњењу“ обреновићевске Србије. Имајући у виду случај са Обреновићем, Јаша Продановић је негативно оценио и краља Александра Карађорђевића због примања поклона од људи и друштава за које монарх није знао да ли су били „достојни“ да их поклоне, особито што је међу дародавцима могло да буде и оних који су богатство стекли несавесним радом са државом. Тврдио је да су „морално ровашени“ даривали најскупоценије поклоне, док људи „високе части и поноса“, ма колико искрени монархисти, нису владоцу „трчали“ са даровима.³⁹²

Јаша Продановић је, ипак, најнегативније оценио поклоне хуманитарних друштава будућем краљевском пару. Чланови одбора ових друштава нису хтели из сопствених финансијских средстава куповати дарове,

391 Јаша М. Продановић, „Поклон краљу“, *Рейублика*, 2. III 1922, 1.

392 Лукић, *Југословенска републиканска сѝранка у ѿолийичком живоѿу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 221–222.

него су пронашли начин да се препоруче монарху без икаквог личног трошка – куповином поклона „из друштвених новаца“. Појави се није уопште зачудио, пошто су за три године југословенске државе највећи политички, црквени и војни великодостојници упропали велика материјална средства државе из „неспособности или несавесности“. Прекорно и истовремено заједљиво приметио је да се у општем „моралном расулу“ југословенског друштва сматрало „лудим“ вођење рачуна о државној имовини, наместо чега је наступило разумевање за потребом „сјајних екипажа, скупоцених гоблена, раскошног намештаја, источњачког луксуза“. Као и пре Мајског преврата, утркивали су се сви слојеви друштва у „понижности и сувишној лојалности“, славећи „Александра Великог“, да би после крвопролића исти се „прали у девет вода“, а последњег владара династије Обреновића одједном су бивши обожаваоци у јавним написима означили као „копилетовог потомка“.³⁹³

У блиској вези са свадбеним даровима краљу, али са још већом моралном тежином, било је питање краљеве цивил-листе. Републиканска странка је у два маха протестовала преко свог органа јануара 1922. поводом вести да се планира исплаћивање краљеве цивилне листе и у француским францима. Киван због дарова и цивил-листе, Јаша Продановић није штедео у критици монархију и режим. Предвођени Јашом српски републиканци су се, међутим, мало обазирали на слабљење монархије, дринући првенствено због повреде закона и подривања вере у вредност националне валуте. Краљ је

393 *Истио*, 222.

био највиши чиновник монархије, за кога су важили закони државе као и за друге чиновнике. Исплата у иностраној монети вршена је једино странцима који су у југословенској служби били под уговором. Јаша Продановић се питао по ком праву је влада Николе Пашића стављала владара у положај странаца и намеравала да цивилну листу исплаћује у францима. Тако је у јануару 1922. требало да круни буде исплаћено 1,5 милиона франака, што је по ондашњем курсу размене новца износило више од девет милиона југословенских динара.³⁹⁴ Драгомир Иконић, један од блиских сарадника Јаше Продановића, с правом је писао: „Шта има народ да мисли о свом Краљу који ово прима, о Влади која ово даје, о Парламенту који на ово ћути и о свом новцу који с крвљу и зноју тече.“³⁹⁵

Када је 9. марта 1922. влада Николе Пашића предложила знатно већу краљеву цивилну листу, са одредбом да се део исплаћује у иностраној монети (француским францима), Јаша Продановић је јаросно и без поштеде протествовао, истичући да је било управо скандалозно да је влада „из ропског удвориштва“ краљу одредила један део плате у туђој монети, и то у најгорем облику, „најштетнијем“ за јавни морал и државне финансије. Док је прокламовала да је због лоше међународне економско-финансијске ситуације динар морао да губи вредност на дужи период, Влада се истовремено обавезала да једним делом цивилну листу исплаћује у фран-

394 Лукић, *Југословенска републиканска сѣранка у јолиничком жи-воју Краљевине Југославије (1920–1941)*, 222–223.

395 Др. Драгомир Иконић, „Цивилна листа краљева“, *Рејублика*, 15. I 1922, 1.

цуским францима. Према важећем курсу део у францима био је упадљиво већи од оног исплаћеног у динарима на име цивилне листе, а чак више од педесет пута већи него пре рата, о чему је дискутовало цело јавно мњење. У односу на увећање цивилне листе, плате осталих државних чиновника биле су повећане свега четири пута.³⁹⁶ Предложени закон предвиђао је износ од 24 милиона динара у пројекцији да је динар једнак франку, али је због стварног односа франка према динару, сума износила 65–70 милиона динара.³⁹⁷

Исплаћивање цивил-листе слабило је углед државе не само на страни, већ и међу грађанима, али, да невоља буде већа, закон је омогућавао да поред краља и

396 Јаша М. Продановић, „Краљева цивилиста“, *Република*, 13. IV 1922, 1; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 223.

397 „Цивилна листа, говор Јована Ђоновића народног посланика“, *Република*, 13. IV 1922, 1. Смисао давања цивилне листе краљу у францима није био само да му се омогући знатно већа сума за непосредно издржавање. Страна монета омогућавала је „шпекулације“ на берзама у иностранству. Иако су се краљеви подухвати ван државе крили у југословенској јавности, ипак нису остали непримећени. *Република* је, оптужујући министра саобраћаја Велизара Јанковића за малверзације на Париској берзи, у ствари доказала умешаност Двора у исте. Велизар Јанковић тужио је суду Драгомира Иконића за клевету, који је осуђен на неколико месеци затвора због недовољно изнетих доказа који су директно теретили бившег министра. Међутим, током судског процеса се испоставило да је инкриминишуће писмо, иако се односило на Велизара Јанковића, директно теретило министра Двора Драгомира Јанковића, који није могао трговати на берзи хартијама од вредности без знања краља Александра. Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 85–86.

разни „дворски пријатељи“ набављају ствари из иностранства по десет пута мањој цени у односу на остале становнике југословенске монархије.³⁹⁸ Предложеном цивилном листом била је погођена домаћа валута и признато „јадно финансијско стање“ државе. Жалосно је било што се „одозго убијала вера у вредност динара“ – исплату цивилне листе у францима Јаша Продановић је оквалификовао као „законски атентат на динар“, који је био „утолико опаснији, уколико долази са већег места“.³⁹⁹

На тврдње Николе Пашића да је народ желео предложену цивилну листу, Јаша Продановић је тражио плебисцит, те да се на тајном гласању исказе мишљење бирача о предвиђеној исплати у страниј монети и висини краљевих прихода.⁴⁰⁰ И „оно мало искрених и поштених монархиста“, тврдио је вођа српских републиканаца, чудило се „Пашићеву држању“ по питању цивилне листе, краљеве свадбе и свадбених дарова. Јаша Продановић није сумњао да је идеја о висини и начину исплате цивилне листе потекла из кругова Беле руке, али су постојала и још два разлога, независно од намера белорукаца, због којих је Никола Пашић „распућкавао народно благо“. Председник владе хтео је, као и у случају династије Обреновић, да привеже двор уз себе, и друго, у питању је била „Пашићева грамзивост за новцем“. „Тврд на пари, наравно својој“, био је у стању да

398 Јаша М. Продановић, „Краљева цивилиста“, *Рейублика*, 13. IV 1922, 1.

399 „Цивилна листа, говор Јована Ђоновића народног посланика“, *Рейублика*, 13. IV 1922, 1.

400 Јаша М. Продановић, „Краљева цивилиста“, 1.

„не да ни Богу тамњана“.⁴⁰¹ Вођа радикала није се, међутим, устезао, да због веће милости круне „расипа државни новац“.⁴⁰²

Законски предлог о краљевој цивилној листи усвојен је на седници од 16. априла, када су за гласала 134 народна посланика, а против 41. Међутим, српски републиканци нису одустали да током 1922. неколико пута изнова критикују не само цивилну листу него и краљеву свадбу, у чему је предњачио Јаша Продановић. Аргументовано је оповргао наводе Савеза земљорадника да краљ није тражио повећање плате, већ да је то урадио Никола Пашић, који је хтео корумпирањем круне да се учврсти на власти. Шеф владе је, према мишљењу

401 Јаша М. Продановић, „Г. Пашић и цивилиста“, *Рејублика*, 23. IV 1922, 1.

402 Лукић, *Јујословенска рејубликанска сѝранка у љолићичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 225. Савременици су били сагласни да је Никола Пашић „увек био великодушан када се није радило о његовој кеси. Али је зато био злопамтило кад се њему учинило нажао... јако загрижљив човек, и није праштао до гроба онима који су му се ма у чему замерили или повредили његове интересе“. „Без обзира и сажалења одбацио је свога најприснијег и најоданијег сарадника Стојана Протића, само зато што се овај примио, 1918. г., председничког положаја, који је Пашићу био ускраћен“. Вођа радикала је „као папина мазга умео да трпи нанесене увреде, али није праштао“, те је и после десет година умео да се освети. Ништа боље од Стојана Протића није прошао Љуба Јовановић Патак, због чега је Раша Милошевић записао у време смрти радикалског шефа децембра 1926. године: „Пашић се не буни ни против оних који му не помажу, али тешко ономе ко се дрзне да изађе испред њега“. *Сећања Драјољуба С. Илића*, прир. Александар В. Савић и Миролуб Јовановић, (Ужице: Народна библиотека, 2013), 60, 82.

Савеза земљорадника, не желећи да регулише положај принца Ђорђа, дозволио да се о краљевом рођеном брату пише по новинама, чиме је отварао династичко питање. Јаша Продановић се питао да ли је Савез земљорадника заиста био убеђен да краљ није желео повећање плате, с обзиром на то да примање и давање претпостављају добру вољу, те „Пашић није могао дати краљу ништа, ако овај то није хтео“, пошто је супротан поступак могао да значи надмоћност Николе Пашића над краљем.⁴⁰³ Тврђење земљорадника било је врло чудно за Јашу Продановића – пре прогласа није знао да се некоме могло наметнути да прими више новаца него што жели. После прогласа сазнао је „да и то може да се збуде“, цитирајући згодно народну изреку када домаћин нуди госте издашно јелом и пићем: „свака сила проклета, а та благословена“.⁴⁰⁴

Јаши Продановићу нису били непознати и ранији покушаји Николе Пашића да подмићује владаре богатим даровима. За време Александра Обреновића радикалски шеф је предлагао да се монарху поклони велики комплекс земљишта близу двора, али није успео ни код двора, нити се у Скупштини уопште о предлогу расправљало. Исто се могло, да се хтело, извести и са цивилном краља Александра Карађорђевића. Приликом подношења указа о спровођењу законског пројекта о цивилној листи, краљ је могао да изјави шефу владе на колику је предложена сума пристајао, будући да се пре-

403 Лукић, *Југословенска републиканска сјеранка у јолийичком жи-воју Краљевине Југославије (1920–1941)*, 225–226.

404 Јаша М. Продановић, „Краљева цивилна листа“, *Република*, 10. IX 1922, 1.

длог закона није могао поднети Скупштини без претходног формалног одобрења владара.⁴⁰⁵ У току скупштинске дебате краљ је могао тражити да се предложи на сума умањи, или на крају да запрети да ће ускратити премапотпис на закон, чему се „Пашић не би противио, пошто се никада није противио ничему“ што је круна од њега тражила. Кад је краљ Александар, резонувао је Јаша Продановић, могао Николи Пашићу одбити да потпише разноразне указе, насупрот целе владе помиловати Спасоја Стејића, говорити с Масариком (Томашом Гаригом, председником Чехословачке Републике) о најважнијим политичким питањима без присуства иједног одговорног министра, одбити да потпише закон о подели земље на области, поднесен истовремено када и закон о цивилној листи, зашто није могао учинити исто и код закона о цивил-листи. Кад је могао да се уплиће у рад владе и Скупштине у другим питањима, и тако поступа непарламентарно, зар није могао, питао се Јаша Продановић, да се умеша и поводом цивилне листе, опет, истина, непарламентарно.⁴⁰⁶

Ако није желео да се меша у питање висине цивилне листе, писао је Јаша Продановић, краљ Александар је могао да је смањи посредним путем. Могао је, на пример, да шести део од француских франака одвоји и поклони старијем брату, а да остатак прима и даље, чиме се избегавала афера са принцем Ђорђем. Остварено је, међутим, „необично решење“, па тако, иако је краљу

405 Јаша М. Продановић, „Краљипашић“, *Република*, 15. XI 1922, 1.

406 Продановић, „Краљева цивилна листа“, 1; Лукић, *Јујословенска републиканска сйранка у йолишничком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 226–227.

Александру било много „шесет милиона годишње“, опет је допустио „да се узме који милион од народа за старијег брата краљева“, из чега је Јаша Продановић „научио и ово: мени је, истина, народ дао много, али кад је већ тако било, нек да и мојем брату! Кад иде јуне, нека иде и уже“.⁴⁰⁷ Цео посао свршен је „пријатељским“ споразумом између владе и монарха, као и за „разне дворце, коње и кола, за аутомобиле и свадбене трошкове, сав сјајни луксуз и превелики раскош, и за шпански церемонијал“.⁴⁰⁸

У закључним анализама предлога закона о цивилној листи и свадбеним издацима краља Александра, српски републиканци предвођени Јашом Продановићем су закључили да је врхунац људског неморала био „веселити се усред свеопште социјалне беде јавно, изазивачки“. Тако је „најнеморалнији карневал“ од свих држава спремала југословенска монархија, приређујући својеврстан „пир у време куте“. У „најстрашнијем“ часу руске историје, када су због оскудице умирале хиљаде становника највеће светске државе, у српско-хрватско-словеначкој краљевини су се дешавале „теревенке, гозбе, пирови, државне свадбе баш на руски Велики Петак“. И док су у Русији умирале милиони од глади и, на пример, Бугарска, коју су југословенске власти називале „неблагодарном“, приређивала свакодневно „руске дане“ за помоћ гладнима, дотле је југословенска монархија ометала рад на слању прикупљене до-

407 Јаша М. Продановић, „Краљипашић“, 1.

408 Лукић, *Југословенска републиканска сиранка у њолиничком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 428.

броволне помоћи. У време када Русија и „буквално умире“, у Југославији је приређивано „велико народно весеље“, Војводина је „вотирала милионе“, Босна оти-мала „од уста кукавних кметова“, а окружни одбори се утркивали „ко ће више да потроши на свадбу“. ⁴⁰⁹ Јаша Продановић је, међутим, намерно или случајно, преви-ђао да је југословенска држава била један од најогорче-нијих противника совјетске Русије, што је било узроко-вано крвавим обрачуном бољшевика са царском Руси-јом и погубљењем династије Романов, која је током Ве-ликог рата не једном пружила обилату помоћ и подр-шку Краљевини Србији и српском народу.

Осуђујући „пир“ југословенских власти „у време руске куге“, српски републиканци су се питали да ли је српски народ збиља био безосећајан на људске патње, те одмах одговорили одрично, сећајући се да су сви ко-ји су „ратовали с њим од Београда до Драча“ знали да није, да је способан не само за „крв и пијанку“, него још више за идеализам и самопрегор (и Срби јесу заи-ста помагали Русији и Русима, али не бољшевицима). Имао је несрећу да му се на челу државе налазила „нај-бестиднија“ и „најподрепашкија“ влада, која није мо-гла да „осети“ да народ није био исто што и „један коц-кар“, да је имао моралне циљеве и дужности уколико је хтео да живи и да заиста буде народ. Место да је учи-нила све да помогне Русији, југословенска краљевска влада је „правила маскенбал“, спремала званичне све-чаности дотле невиђене на Балкану, због чега су се у Републиканској странци запитали, да ли ће то „свад-

409 *Истѿо*, 227–228.

бено цвеће бити њен цинични поклон, њен венац благодарности на одар мртве Русије“.⁴¹⁰

*

Заоштравање српско-хрватских односа од 1919. до 1922. било је подстакнуто упорним залагањем Стјепана Радића за преобликовање југословенске државе на федералистичком принципу, при чему се у оквиру ХРСС вршила национална концентрација Хрвата, процес који је до краја двадесетих година увелико завршен.⁴¹¹ У циљу ублаживања заоштраених српско-хрватских односа, одржан је конгрес југословенских интелектуалаца у Загребу септембра 1922, на којем се расправљало о спорним питањима и начинима решавања, те постизању споразума између два конститутивна народа југословенске државе, али до договора није дошло.⁴¹² У исто време, спољнополитички положај Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца средином 1922. (победа Турске над Грчком и долазак Бенита Мусолинија на власт у Италији) утицао је на опозициони Хрватски блок да више није могао игнорисати спољнополитичке околности у којима су се доводиле у опасност и хрватске територије. Тако је октобра 1922. између представника Хрватског блока и левог крила Демократске странке (предвођеног Љубом Давидовићем) постигнута сагласност да се заједнички ради на рушењу режима и образовању изборне владе, у коју је било планирано да уђу и три хрватска представника. Преговоре Љубе Давидовића са хрватским представницима и Стје-

410 *Исџо*, 228.

411 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1919–1988*, knj. I, 142–146.

412 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 83.

паном Радићем у септембру и пре тога, његово учешће на Конгресу јавних радника на Илици код Сарајева априла 1922, где је критиковао владу и подржао захтеве за децентрализацију државе, те задовољење хрватских тежњи само дотле док се није угрожавала државна целина, изазвало је реаговања у самој влади.⁴¹³ Преговори су изазвали реакције код обеју супротстављених страна – због противљења сарадњи са Београдом, Хрватски блок је напустила Хрватска странка права, док је Прибићевићева група пречанских демократа осудила Давидовићеву акцију споразумевања са хрватском опозицијом, али је остављена могућност измене устава уз претходно доношење потребних закона.⁴¹⁴

Одлазак у Загреб Љубе Давидовића и дешавања око споразумевања са Хрватским блоком анализирао је и коментарисао и вођа српских републиканаца Јаша Продановић. Сматрао је да је учешћем на Загребачком конгресу Љуба Давидовић имао само политичке штете.

413 Павловић, Ниношевић, Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, 111.

414 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 124–125. Други шеф Демократске странке Светозар Прибићевић био је огорчен због покушаја договора Љубе Давидовића са хрватском опозицијом и одржавања илицанске конференције, на којој је првак пречанских демократа био означен као један од главних криваца за рђаве српско-хрватске односе у држави. На збору Крајишника демократа у Вргинмосту на Кордуну, Светозар Прибићевић је нарочито истакао да није намеравао прекинути политику „чврсте руке“ у државној управи, те да је и убудуће био вољан обрачунати се свим средствима са сепаратистима и државним непријатељима. Софија Божић, *Срби у Хрвајској 1918–1929*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 480–481.

Одласком у Загреб шеф демократа показао је неопре-зност и нетактичност, напуштајући особине због којих је уживао добар глас у Демократској странци и ван ње. Према мишљењу Јаше Продановића, првак Демократске странке није разумео тежње изнете на Загребачком конгресу и показао се slabим да радикално прекине са постојећом политиком своје партије. Продановић се питао зашто је Љуба Давидовић, ван одлуке Главног одбора и Клуба, отишао тамо где се осуђивао режим у којем је Демократска странка активно учествовала, те због чега је избегавао надлежна тела своје партије и обраћао се хетерогеној групи „случајних“ учесника конгреса. Било је јасно да се шеф демократа није слагао са радом своје странке, али се није ни борио да га промени у самој партији. Из несугласица са Светозаром Прибићевићем други шеф Демократске партије није постигао одређене резултате, а Прибићевићева политика је настављена у „још одлучнијем тону“.⁴¹⁵

Јаша Продановић је истакао да се учешћем на Загребачком конгресу и, још више, дотадашњом политиком, Љуба Давидовић морао уверити у истинитост народне изреке: „Ко је хтео свима да буде добар, није добар био никоме“. Светозар Прибићевић је одлучно напао Љубу Давидовића, задржао стари положај у странци и наставио исти правац своје политике, док је Стјепан Радић привремено прекинуо сваку везу са Демократском странком.⁴¹⁶

415 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 245.

416 Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 61–63.

Љуба Давидовић није задовољио ниједну страну: покушајем споразумевања са Хрватима није сачувао целину Демократске странке, пошто је јасно било да му се одлучно супротставио Прибићевић, коме Јаша Продановић није спорио да је „зна[о] куда иде“ и да је „при-ма[о] пуну одговорност за свој правац“. Насупрот Прибићевићу, међутим, Љуба Давидовић је био недоследан – прво је помогао да се „зацари срамни, насилничко-незаконити и коруптивно-анархистички режим“, пристао да се погази Крфски уговор, наметне монархија и заклетва, уништи суверенитет Конституанте и изгласа нови устав обичном, а не квалификованом већином. Затим се „наједаред тргао“ и нашао се са групом око *Недељној Гласника*, која је и сама „лутала по политичкој пустињи“, тражећи „оазе на којима ће се одморити“. Непостојаност и недоследност нису приличили шефу једне од највећих партија, а биле су последица чињенице да се определио за политичку групу руковођен не истинским убеђењима, него или из „сентименталних, или из опортунистичких разлога, или из индоленције, или из недостатка моралне енергије за борбу, или из страха да се не нађе у каквој малој групи“.⁴¹⁷ Оцене Јаше Продановића биле су оштре, политички осветољубиве, али, засноване на дугогодишњем политичком искуству, суштински врло проницљиве.⁴¹⁸

Криза у Демократској странци пренела се и на владу, пошто су радикали били незадовољни прегово-

417 Јаша М. Продановић, „Г. Давидовић и Загреб“, *Република*, 4. XI 1922, 1.

418 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 246.

рима Љубе Давидовића са Радићем.⁴¹⁹ Никола Пашић је од радикалског клуба тражио овлашћење да поднесе оставку 2. децембра 1922, што је 4. децембра и урадио, образлажући је постојањем парламентарне кризе, која је настала подвајањем Демократске странке у погледу вођења унутрашње државне политике. Краљ Александар је понудио мандат за састав нове владе поново Пашићу, који је инсистирао на томе да се Прибићевићева група одвоји из Демократске странке и уђе у нови кабинет. Нудећи мало уступака Прибићевићу, који није пристао на неповољне услове, Пашић је вратио мандат за састав владе.⁴²⁰ Насупрот парламентарним обичајима, краљ Александар је одбијао да консултује шефове политичких партија, упорно остајући при једном једином, Пашићевом мандату. Када је Никола Пашић вратио мандат, краљ Александар му га је онда поново поверио, али за састав изборне владе, па је тако краљевим указом формирана чисто радикалска влада од представника скупштинске мањине, распуштена Скупштина и расписани избори за 18. март 1923. године.⁴²¹

419 Незадовољни понашањем дела демократа, радикали су средином октобра 1922. сменили председника Скупштине Ивана Рибара. Републиканска странка је приметила да је радикалско-демократска коалиција била у „ропцу“, иако су се демократе „копрцале“. „Власт је страст. Избори ће им [демократима – прим. А. Л.] бити пропаст“, закључили су, не без основа, српски републиканци. *Република*, 21. X 1922, 1.

420 Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970), 312–334.

421 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 128.

Јаша Продановић је негативно коментарисао унеколико промашен одлазак Љубе Давидовића у Загреб, али се убрзо и сам обрео у хрватском граду са групом страначких пријатеља (Душан Божић, Милан Богдановић, Драгомир Иконић, Божа Павловић, Мића Трифунновић) на православно Божић 1923. Одлазак је мотивисан покушајем да се за предстојеће парламентарне изборе пренесе акција Републиканске странке у Загреб, одакле би се, надали су се српски републиканци, проширила и по осталој Хрватској.⁴²² Цео покушај прошао је горе него Давидовићев подухват септембра 1922, првенствено због суревњивости и противљења ХРСС. Као и целокупна дотадашња партијска борба српских републиканаца на подручју бивших краљевина Србије и Црне Горе, и ова у Загребу није обећавала много у пракси на предстојећим изборима. У таквим околностима, појединци су критиковали одобравајући став Јаше Продановића према могућности остваривања совјетске републике у југословенској држави. Одговарајући критикама, Продановић је приметио да совјетска република у Русији још није показала резултате изван револуције, те стога није било разлога да се према њој заузима изричито негативан или позитиван став. Ако су југословенски народи хтели и совјетску републику, нико им је није смео оспорити, будући да су као слободни грађани имали право да државу уређују како су налазили да је најбоље у одређеном моменту историјског развоја. Републикански вођа нагласио је да су се многи варали ако су мислили да су Југословени били монархисти – није се

422 „Са републиканског збора у Загребу“, *Република*, 10. I 1923, 1.

могло очекивати у постојећим политичким околности-ма да народ одмах пође путем за којим му је срце жудело, јер је „далеко и од купе до уста, а камоли од жеље до дела“.⁴²³

Неуморан у политичкој борби, Јаша Продановић сав се посветио агитацији уочи парламентарних избора расписаних за март 1923. Као носилац републиканске изборне листе за округ Врањски, када је средином фебруара изборна борба достигла „највишу тачку“, републикански вођа се у изборним прогласима и плакатима обратио свим слојевима друштва, указујући им на рђаве поступке Радикалне и Демократске странке, те на обмане Земљорадничке партије према сељацима, као и на поцепаност и неслогу унутар Радничке партије. Као узрок свег зла означио је монархијски облик владавине и позвао грађане да успоставе владавину у којој је народ требало да буде господар, а не „слуга као у монархији“.⁴²⁴ Боравећи у Лесковцу средином фебруара, говорио је о разликама парламентарне, председничке и народне републике, изјашњавајући се за федералну, народну и социјалну републику сличну оној у Швајцарској.⁴²⁵

Јаша Продановић је током фебруара 1923. борио и у изборној пропаганди у Македонији, где замало

423 Јаша М. Продановић, „Кратки одговори“, *Рејублика*, 17. I 1923, 2; Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у њолиничком животију Краљевине Југославије (1920–1941)*, 247.

424 Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 127–129.

425 „Наши зборови“, *Рејублика*, 21. II 1923, 1–2; Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у њолиничком животију Краљевине Југославије (1920–1941)*, 251–252.

у Прилепу није линчован од стране присталица Демократске и Радикалне странке. Када је покушао да одржи говор у кафани „Велика Србија“, већи део окупљених грађана се успротивио, негодујући узвицима: „Доле република“, „Живео Краљ“ и „Напоље куфераши, идите одакле сте дошли“.⁴²⁶ Појединци су и физички насрнули штаповима, амрелима, песницама и ножевима. У насталој тучи и комешању један од републиканаца теже је ранио ножем у трбух Јордана Петровића, младића касапина из Битоља, који је одмах пребачен у битољску болницу, а друга двојица младића били су у општем метежу лакше рањени ножевима. На позив комесара збора лично је интервенисао срески начелник, који је успоставио ред. Енергична интервенција власти спречила је „формално клање републиканаца“, који су потом уз пратњу полицијских писара и жандара испраћени на воз.⁴²⁷

Избори од 23. марта 1923. одвијали су се под знатно друкчијим политичким условима него 1920. Између осталог, измењен је изборни поступак новим изборним законом и промењен режим образовањем хомогене радикалске владе. Владајуће партије поднеле су

426 АЈ, Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије, 14–8, извештај начелник среза Прилепског Великог жупану Битољске области од 12. II 1923. године. *Рејублика* је известила да су републикански збор у Прилепу ометале присталице Демократске странке и један радикал, „некакав вајни професор Дим. Теодосић, који се уместо књига бави полићима“ („Наши зборови“, *Рејублика*, 17. II 1923, 2).

427 АЈ, Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије, 14–8, извештај Великог жупана Битољске области Министарству унутрашњих дела од 13. II 1923. године.

3. октобра 1922. предлог о измени изборног закона, који је, према тврдњи Павла Анђелића у Законодавном одбору, представника тада владајуће Демократске странке, „био противан принципима демократије и сужавао права народа“. Законом се тежило груписању већих политичких странака и нестајању мањих. Желело се, према примедбама опозиције, да се од евидентне владине „мањине направи већина“ и привилегује владајућа група на штету осталих политичких странака. Опозиција је посебно негодовала због увођења земаљске листе и забране да њен носилац буде и срески кандидат. Опозиционе странке су у Скупштини биле исувише слабе да би спречиле доношење изборног закона, али су њихови представници (Савез земљорадника, Југословенски клуб, Социјалистичка, Републиканска и Народно-социјалистичка странка) протестовали против пројекта закона и напустили даљи рад у Законодавном одбору.⁴²⁸

Излазност грађана на изборима 1923. била је већа него 1920. године – од 2,9 милиона уписаних бирача гласало је 2,7 милиона. По одредбама Закона о заштити државе, Комунистичка партија није ни могла да учествује на изборима. Југословенска републиканска странка је добила неколико стотина гласова више него на претходним изборима (18.941 наспрам 18.136), али је, као и Демократска и Земљорадничка, осетила после-

428 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 84; *Стенографске белешке Народне скупштинине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца за 1921–1922. год.*, књ. III, (Београд, 1922), 273–278; Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 129–130.

дице новог изборног закона – није добила ниједно посланичко место у Скупштини.⁴²⁹

Од републиканаца први се на резултате избора осврнуо Јаша Продановић, констатујући успех Радикалне странке, те закључио да је радикалски шеф постигао много више од онога што су очекивали радикалски противници. У изборној борби Пашић је новцем и претњама обезбедио већину, газио Устав и законе ометајући, између осталих и Републиканску странку, рушећи јој зборове. Истовремено су партији Стјепана Радића штићени зборови од Организације југословенских националиста (ОРЈУНА) и допуштале јој се републиканске брошуре и прогласи. Јаша Продановић је подсетио да је, критикујући пре извесног времена мане изборног система, доказао да је био сасвим неправичан. Изборни процес је фаворизовао велике партије, од којих су и у најбољим парламентарним државама страдале парламентарне традиције. Вођа српских републиканаца посебно је скренуо пажњу Демократској странци и, иако није био врач, испоставило се да је био добар погађач. Демократи га нису послушали и, усвајањем радикалног изборног система, олако су напустили систем остатка, те тако одбацили гледиште које је бивша Самостална радикална странка упорно бранила седамнаест година. Демократе Љубе Давидовића су тако учиниле неверство својој прошлости и погазили једну велику традицију парламентарно-

429 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 84–85; Gligorijević, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji*, 150; Павловић, Ниношевић, Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, 131.

зма: да се никад не иде натраг када су у питању једном задобијена права парламента.⁴³⁰

Према мишљењу Јаше Продановића, држави није претила опасност због смањивања броја демократских посланика у Парламенту, пошто је Демократска странка пола године уочи избора радила „као у сну или као да се нахранила буника“, али је свакако штета била што Стојан Протић, иако радикал, као познавалац парламентаризма није био у Скупштини, премда ни то није било главно зло изборног система. Већа несрећа по државу била је у чињеници да је систем остатка појачао племенске и верске странке, тако да, док су странке које су имале југословенски карактер (попут Демократске, Републиканске, Социјалистичке, Радничке, Земљорадничке) прошле слабо на изборима, дотле су изразито „племенске и верске“ партије (Радикална, Хрватска републиканска сељачка странка, Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација, турска партија у Јужној Србији) остале у ранијој снази или се чак и повећале. Јаша Продановић није сумњао да ће јачање национално-верских на супрот демократско-левичарских странака довести до озбиљних заплета и штетних последица, с обзиром на међунационалне и међуверске односе у југословенској монархији.⁴³¹

Извештавајући годину дана касније о раду Републиканске партије у пракси, а имајући у виду претходни изборни процес у држави, Јаша Продановић је на

430 Јаша М. Продановић, „После избора“, *Рејублика*, 21. III 1923, 1.
431 *Истио*.

трећем страначком конгресу 9. јануара 1924, одржаном у просторијама хотела „Бристол“, указао на факта да су у земљи владале „беспримерна корупција и реакција“ и да су се на врховима државне управе углавном налазили људи толико ниских моралних квалификација, због чега се за њих с правом могло рећи: „кад би се у блато бацили, блато би се од њих упрљало“. Иако резултати рада Републиканске странке на терену нису били велики, сматрао је да су републиканци несумњиво однели моралну победу, „јер као што она изрека каже: далеко је од купе до уста“, истакао је, „исто се тако може рећи: далеко је од срца до куглице“. Ако републиканизам још и није био „у куглицама“, несумњиво је, због лоше економско-политичке ситуације, био „у срцима“ бирача.⁴³² У постојећим околностима и противници су признавали Републиканској странци да је била „жива“ и, иако „негативан“, и то је био рад. Поред „негативног“ рада, републиканци су, међутим, имали и „позитиван“, који се најбоље огледао у упорном настојању Главног одбора да орган странке излази редовно и поред свих прогањања режима. Републиканци су такође за десет месеци одржали више од шездесет конференција и зборовна, колико нису одржале све партије које су се „држале силом и парам“. Српски републиканци, нагласио је Јаша Продановић, нису тражили „загрејавање у масама“, него сигурне и уверене присталице и саборце; није им требао „свак“ и зато нису агитовали демагогијом. Борба им је била „принципијелна и поштена“, због чега Јаша Продановић ни-

432 „После конгреса“, *Република*, 13. I 1924, 1.

је сумњао да ће републиканска „ствар“ победити у ближој или даљој будућности.⁴³³

Борба Јаше Продановића против монархије резултовала је и да буде позиван пред суд због увреде владаоца, као што је био случај средином фебруара 1924. Полиција је у његовом чланку „Узроци махнитанња“ нашла дело увреде монарха у речима: „и тако је онај, који је отишао на извор Дунава да одврати воду да би Пешта једног дана остала без Дунава био бар десет гради паметнији од лудог законодавца, који нам је дао овакве законе“. Претрес Јаши Продановићу одиграо се 15. фебруара 1924. у Првостепеном београдском суду. Пошто је државни тужилац прочитао оптужницу, председавајући је упитао оптуженог да ли је признавао дело, на шта је Јаша Продановић одговорио: „Не дело, већ чланак.“⁴³⁴

Адвокат Тадић, први бранилац Јаше Продановића, пред пуном судницом одржао је говор, закључујући да је суд имао да бира не између чињеничних доказа полиције или оптуженог, него између два супротстављена мишљења: полиције и Јаше Продановића. После Тадића говорио је бранилац Мишовић, који је доказивао да се написи републиканског првака нису могли односити на владара, пошто краљ није био законодавац, и позвао се на пример из српске прошлости средином XIX века, када због рђавог кривичног законика нико није кривио

433 АЈ, Никола Пашић, 143–2; Лукић, *Јујословенска рејубликанска сјранка у јолийичком живоју Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 264–265.

434 Д. Трифуновић, „Из суда. Претрес Ј. Продановићу“, *Рејублика*, 21. II 1924, 2.

кнеза Александра Карађорђевића, него његовог министра Јована Хаџића Светића. Мишовић је напоменуо да није било први пут у српској и југословенској историји да су били донети лоши закони, указујући на „пример Закон(а) о заштити државе“, којег су се с пролећа 1924. већ увелико „сви одрицали“. У том смислу Мишовић је иронично упитао да ли је ико могао у позитивном смислу протумачити назадни Закон о чиновницима, чиме је успешно завршио беседу.⁴³⁵

Јаша Продановић је, поред два своја адвоката, такође бранио себе пред судом. Нагласио је пред судијом да није било никога ко је више вређао југословенског монарха од режима који је у југословенској краљевини постојао. Полиција и режим чинили су рђаву услугу краљу забрањујући у *Рејублици* и текстове у којима је монарх хваљен. Наводећи искуства стране штампе у европским монархијама, Продановић се позвао на пример Краљевине Белгије, у којој су листови краља Леополда називали Клеополд због глумице Клео де Мери, чак су грађани „и на улици добацивали када је он [Белгијски краљ – прим. А. Л.] пролазио“, па ипак нико није оптужен за увреду величанства. Цитирајући пред судом узроке забрањивања *Рејублике*, вођа српских републиканаца указао је на чињеницу да је само једна „оштрија реч“ у *Рејублици* против режима изазивала одмах код полиције забрану листа, зато што је сматрала да се написано односило на краља. После говора Јаше Продановића државни тужилац није ни говорио, претрес је

435 Лукић, *Југословенска републиканска сјранка у њолийичком жи-воиу Краљевине Јуославије (1920–1941)*, 276.

прекинут и суд је након пола часа донео одлуку којом је „грађанин Продановић пуштен испод суда“.⁴³⁶

*

До завођења шестојануарског режима краља Александра 1929. други тријумвир Републиканске странке истакао се не само у критици непарламентарне улоге југословенског монарха, већ и у оштрој осуди политике Стјепана Радића у политичком животу југословенске државе. „Лажан републиканац, још лажнији земљорадник, прави аутократа“, шеф ХРСС је, према мишљењу Јаше Продановића, желео за Хрватску оно што и Никола Пашић за Србију: да има „лавовски део“ власти у југословенској заједници. Док су у Републиканској странци били „социјални федеративни републиканци“, Радић је био само великохрват. Уместо да је одбио предлоге Републиканске партије, „химнопевац Хабзбурга и васпитаник аустријске политике“ покушао је да „лаже и обмањује“ српске републиканце. Пристао је у писменој форми на федеративну југословенску републику и одрекао је се потом. Звао је на састанак у Славонски Брод Љубу Стојановића, а сам није дошао, односно „преварио је“. Тврдио је да Републиканска партија није протестовала против батинања Хрвата, и свесно је „слагао“ јавно мњење. Јаша Продановић је уочио да је Стјепан Радић у политичком деловању „данас одрицао оно што је јуче рекао“, да би „сутра опорекло“ оно што је „данас тврдио“. „Непомирљиви републиканац, представник сељаштва, борац за независну Хрватску“, уместо да се споразумео са политички неокаљаном Репу-

бликанском странком, правио је тајне споразуме с „ба-тинашима“, те се загрлио с „најгором врстом монархизма: камарилском олигархијом“.⁴³⁷ Марков протокол ојачао је Николу Пашића и показао Стјепана Радића као „политичког очајника“ који је очекивао мали удео у власти од Радикалне странке. У политици се Никола Пашић држао циничне народне изреке: према глави и оца по глави, а Стјепан Радић му није био „ни брат, а камоли отац, него само један“ потребан „најамник“.⁴³⁸

„Човека попут Стјепана Радића ми Србијанци зовемо варалицом“, заједљиво је примећивао Јаша Продановић, „ако се лекарски не утврди да је умоболан, па био он Пашић или Радић“. На основу целокупног искуства са шефом ХРСС, закључио је да је „лака, врло лака роба“, карактера непоузданог и „вараличког“, са темпераментом „праскавим и лармаџиским“. У политичком животу југословенске државе уочио је два невиђена чуда: у Србији се једна од највећих странака, Радикална, клањала једном „мутавку“, у Хрватској је највећа странка обожавала једног „дрбљивца“. Ипак, за успехе Николе Пашића у Радикалној странци Јаша Продановић је знао како их је „радикалски бог“ углавном остваривао. Шеф радикала је имао „слану руку“, а и „политичке овце воле да се осоле“. „Радићеве овце“ нису биле толико мудре као „г. Пашићеве“, с обзиром на то да је њима и

437 Јаша М. Продановић, „Истина о Радићу“, *Рејублика*, 16. VIII 1923, 1. О покушајима сарадње српских републиканаца са Стјепаном Радићем више: Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 285–324.

438 *Исто*.

обећање – радовање. Пашић је давао у готовом новцу, Радић у готовим речима. Свет се „хватао“ на обећања хрватског политичара, али му Јаша Продановић није предвиђао дуг успех. Већ су у радикале били прешли хрватски националреспубликанци Хајзлер, Кордић и Млинарић, знајући да је бољи „врабац у шаџи, него соко на грани“. „За годину-две дана“, прогнозирао је готово пророчки Јаша Продановић, „сви ће поћи тим ђавољим трагом, док и сам г. Радић не скине капу и не пољуби чичу у руку“, те да би се остварила народна пословица већ изречена за ХРСС и Стјепана Радића: „Вила се врана, па на ђубре пала“.⁴³⁹

Јаша Продановић не једном је указивао на мешање неодговорних чинилаца и круне у политичке односе младе државе, као и на нелојално држање шефа ХРСС у његовом односу са другим политичким партијама. Поред великог теоријског рада у пропагирању републиканских идеја, врло активно је учествовао и у политичкој пракси. Није успео да буде изабран за посланика на било којим од избора (1920, 1923, 1925. и 1927) који су одржани до завођења шестојануарског режима, али свеједно није одустајао од политичког рада путем држања конференција и зборова.⁴⁴⁰

Када је због крвопролића у Скупштини 20. јуна 1928. краљ Александар завео шестојануарски режим, Јаша Продановић је, после смрти Љубе Стојановића, био стварни шеф Републиканске странке, са Главним

439 Јаша М. Продановић, „Кратки одговори“, *Рејублика*, 21. X 1923, 1.

440 Лукић, *Југословенска рејубликанска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 126–161.

одбором распустио партију све док се не стекну пуни демократски услови за слободан политички живот. Ни када је стега режима попустила после Октроисаног устава краља Александра 1931. и монархове смрти октобра 1934, Јаша Продановић није хтео да се Републиканска странка активира у политичком животу Краљевине у оној мери у којој би пружила легитимитет личном режиму Карађорђевића.⁴⁴¹ Ипак, све компликованије и опасније спољнополитичке околности после доласка нациста на власт у Немачкој 1933. приморале су га на излазак из политичке апстиненције, поготово што су се немачке спољнополитичке амбиције убрзано приближавале границама Краљевине Југославије.⁴⁴²

Нацистичка Немачка је марта 1938. извршила аншлус Аустрије и избила на северне међе југословенске државе. После Судетске кризе, Минхенског споразума у јесен 1938. и уништења Чехословачке у пролеће 1939, у Европи више није било гаранција да се агресивни нацистички режим неће мешати у унутрашњу политику Краљевине Југославије и покушати да искористи њене унутрашње слабости у своју корист, првенствено нерешено хрватско питање, које је оптерећивало функционисање југословенске монархије.⁴⁴³ Политичка раздро-

441 Јаша М. Продановић, *Споразум Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције* (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/6).

442 Андреј Митровић, *Време нејирељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Завод за уџбенике, 2012).

443 Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, (Београд: Institut društvenih nauka, 1965), 189; Гулић, *Југословенска држава 1918–*

бљеност српских грађанских партија, о којој су српски републиканци писали већ почетком двадесетих година, није била превазиђена ни у суочавању са државном кризом и започетим светским ратом 1939.⁴⁴⁴ Јаша Продановић, истакнути научни и културни радник, у оваквим околностима није могао да не изнесе своје и мишљење српских републиканаца о унутрашњој политици земље, те истовремено понуди решења тешких питања, у првом реду хрватског, као и да се, када је оно привидно решено августа 1939. споразумом Цветковић–Мачек, не изјасни о негативним и позитивним странама српско-хрватског договора.⁴⁴⁵

Полазећи од критике грађанских странака, Јаша Продановић је тврдио да се њихова вођства учествовањем у политичком животу југословенске државе од 1918. нису држала прокламованих програма, закључно са 1939. Политичке партије су се, без икаквих начелних разлога, фракционисале, спајале у коалиције, свађале и мириле, мењале шефове, имена и програме (на пример случајеви код Демократске и Радикалне странке). Вођа српских републиканаца је приметио да је „један превртљиви политичар који је изјављивао да би био републиканац и кад бисмо имали енглеску монархију учествовао у Влади која је укинула Видовдански устав“.⁴⁴⁶ Разми-

2006. *Од Прводецембарској акција до Мајској референдуму*, 187–191.

444 Петрановић, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, св. 1–2/1990–1992, 73–82.

445 Boban, *Sporazum Svetković–Maček*, 188–190, 193–217.

446 Продановић, *Лажна и љуба демократија*, 1 (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/5). Анализа текста

шљајући о све отворенијем истицању демократских начела у јавности од стране водећих партија, и гажењу истих у политичкој пракси, сетно је и цинично закључио како се све у Краљевини Југославији „подемократисало“ одједном: „Сирота демократија. Колико је речима обла и гојазна: сва маст и сало, толико је у делима суха и мршава: сама кост и кожа.“⁴⁴⁷ Недемократичност политичких партија пре шестојануарског режима сагледавао је, између осталог, у чињеници да су гласале за противуствано уништење Комунистичке партије, подржале „по злу чувену“ Обзнану (првенствено је прозвао Демократску и Радикалну странку), донеле антидемократски чл. 4 Закона о чиновницима, насилно разрешавале слободно изабране општинске управе, вршиле, кад су биле у власти, велике притиске приликом избора. У таквим условима демократија није ни живела, ни животарила, него је издисала.⁴⁴⁸ После 6. јануара 1929. и тренутног укидања вишестраначког живота у политици је наступило „златно доба корупције и срећно време за партијске отпаднике, невернике, пребеглице и издајнике. На површину је испливао политички талог. Многима био је црн образ али пуна торба“, док је „народ падао у невољу“.⁴⁴⁹

На многобројна питања од стране појединих политичких првака других странака зашто српски репу-

показала је да је писан 1939. године. Странице је бројевима обележио Јаша Продановић.

447 Продановић, *Лажна и њрава демократија*, 2.

448 Продановић, *Лажна и њрава демократија*, 3; Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 381.

449 Јаша Продановић, *Драги њријайељу, њиѡредно је да ѡе обавесѡимо*, (Београд, 1939), 1–2.

бликанци, кад су били незадовољни политичком ситуацијом у држави, нису ушли у блок Удружене опозиције и радили против режима, Јаша Продановић је одговорио: „Нису нас звали“, због страха да се сарадњом са српским републиканцима не компромитују код круне. Шефови Удружене опозиције „држали су у рукама два гвозђа у ватри: тражили су поверење одоздо, али су желели и подршку“.⁴⁵⁰ Међутим, и да су их звали, републиканци нису хтели да учествују, пошто је суделовање у југословенском политичком режиму без претходних јавних ограда и осуда његових носилаца (што Удружена опозиција, према мишљењу Јаше Продановића није учинила) значило признање свега што је од стране власти урађено након 6. јануара. Удружена опозиција је била организована без икаквог програма, оправдане пароле, обележене сврхе. Републиканци су „осетили“, писао је Јаша Продановић, да није била у питању права парламентарна борба, већ је Влатко Мачек „желео да преброји своје приврженике“.⁴⁵¹ Разматрајући апстиненцију Удружене опозиције у Скупштини, вођа српских републиканаца је тврдио да су политичари бирани за рад у представничком телу, „а не за причање по здоровима“. Као што су некада Стјепан Радић и посланици ХРСС погрешили што се нису борили од почетка у Скупштини, тако су и мачековци ступали њиховим трагом.⁴⁵² Политичке наступе Удружене опозиције „о здружености опозиције“ и „борби за народ“ назвао је

450 *Истио*, 2.

451 *Истио*, 2–3.

452 Lukić, „Јаша Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 382.

„старом, бајатом и изанђалом политичком робом“, коју ће прва политичка непогода „збрисати“, остављајући само „застарели и неупотребљив материјал“.⁴⁵³ Унутрашњу политику Краљевине Југославије пропратио је стиховима српског песника Петра Петровића Његоша:

„Чудне бруке, грдне мјешавине
здружио се Турчин с Црногорцем
уједно с овце и курјаци“.⁴⁵⁴

У таквим околностима боље је било уздржати се од јавног рада него рђаво радити, не трошити снагу у бесмисленим подвизима, већ је чувати за погоднија времена и одлучнију борбу.⁴⁵⁵

У анализи унутрашње политике Јаша Продановић није изоставио горуће хрватско питање.⁴⁵⁶ Пре споразума Цветковић–Мачек августа 1939, ни њему, као некада ни његовом пријатељу и политичком сараднику Љубомиру Стојановићу, није било јасно шта су Хрвати тачно тражили.⁴⁵⁷ Говорило се о споразуму, иако се ни у најкрупнијим потезима нису знала његова начела, шта су желели Влатко Мачек и ХСС, а шта друге партије. Према мишљењу Јаше Продановића, у старом ставу Љубо-

453 Продановић, *Драћи пријатељу, пошредно је да те обавести*мо, 4–5.

454 Јаша Продановић, *Нашим пријатељима и свима правим демократијама*, (Београд, 1940), 8.

455 *Истио; Драћи пријатељу, пошредно је да те обавести*мо, 5.

456 О хрватском питању у југословенској краљевини и политици Хрватске сељачке странке видети: Ljubo Boban, *Маček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I–II, (Zagreb: Liber; Rijeka: „Otokar Keršovani“, 1974).

457 Љубомир Стојановић, *Срби и Хрваи*и, (Београд: Млада Србија, 1928).

мира Стојановића, чињеница да се ХСС прва бунила против постојећег положаја хрватског народа у југословенској држави налагала је да се прва и изјасни о својим захтевима. Не без незадовољства и прекора Хрватима, нагласио је да су у прво време борбе за своја права били републиканци и федералисти, да би касније постали монархисти и централисти.⁴⁵⁸ Истовремено, Јаша Продановић се запитао где су се између та два супротна политичка правца налазиле хрватске државне тежње и идеали: „Знамо да су монархисти, а знамо и да нису остали при централизму. Али где су и на чему су; шта желе и чему теже то је јавном мњењу непознато.“⁴⁵⁹

Споразум Цветковић–Мачек није отклонио нејасноће Јаше Продановића или их је, у ствари, уклонио у погледу захтева Хрвата и српско-хрватских односа у Краљевини Југославији. Вођа српских републиканаца упозоравао је фебруара 1940. на непрецизности у споразуму, опасне по државни живот у времену када је већи део најразвијеније Европе буктао у ратном пламену. Договор је директно кршио чл. 116 Октроисаног устава који је прописивао да је свако веће и важније преуређење државне целине морало накнадно да буде поднето Народној скупштини на одобрење, па тек након скупштинске ратификације могло је да ступи на снагу. Међутим, споразум је склопљен без Скупштине, коју је кнез-намесник Павле Карађорђевић распустио на неодређено време и наставио да га спроводи у живот. Не-

458 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 382.

459 Јаша М. Продановић, *Друго њисмо Јаше М. Продановића. Драги пријатељу*, (Београд, 1939), 12–14.

демократски, противпарламентарни и противуставни поступак могао се избећи доношењем нових закона, којима би се надоградио Устав, или враћањем Видовданског, што би означило враћање уставности.⁴⁶⁰ У оба случаја могла се сазвати Уставотворна скупштина, која је надлежна за доношење новог споразумног устава, где је на демократски начин требало да буде решено и хрватско питање, али је „вођству ХСС било лакше и угодније пристати на гажење Устава него да уђу у *србијанску скуйшишину*“.⁴⁶¹ Слободу постигнуту споразумом Цветковић–Мачек, Јаша Продановић окарактерисао је стиховима српског песника Јована Јовановића Змаја:

„Кад ти кажу да је има,
осетиш је у прсима,
кад осетиш куд те спрема,
осетиш је да је нема“.⁴⁶²

Ипак, признао је да је Споразум имао и поједине позитивне одредбе, од којих је као најбољу означио ону која је издвајањем Бановине Хрватске, са прерогативи-ма који су је пратили, уводила неку врсту федеративног уређења у Краљевини Југославији. Није желео да пресуђује колико је Споразум искрен и трајан, али је са зебњом приметио да ствари нису „ишле глатко“ у југословенској монархији, да је у Хрватској долазило до појава које су забрињавале и Србе и све „искрене приврженике југословенства“. На делу су биле веће или мање злоупотребе дуго очекиване и тешко задобијене хрватске

460 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 383.

461 Јаша М. Продановић, *Споразум с Хрватима*, (Београд, 1940), 5.

462 *Истио*, 9.

слободе – употреба грубе силе, прекорачивање права, што је било логичан резултат двадесетогодишње борбе разних режима против Хрвата. Несвесне негативне последице дугог трпљења намерно су подстицали „клерикални и франковачки утицаји“. ⁴⁶³ Веровао је да ће „немиле појаве“ ишчезнути уколико и код српске и код хрватске стране буде „родољубља, трпељивости и такта“, ако у целој земљи буде завладала социјална и политичка демократија, исправно спроведено федеративно уређење, поштовани Устав и закони „слободно изабране Народне скупштине“. ⁴⁶⁴

Пошто се очигледна ратна опасност приближавала југословенској држави, а споразумно решење хрватског питања још више оптеретило хрватско-српске односе, у првом реду у Бановини Хрватској, Јаша Продановић је позивао искрене борце за демократију на дугу и упорну борбу, без изгледа на брзу победу, без клонућа пред првим неуспесима. Будуће борце за слободу и демократију храбрио је цитирајући Његошеве стихове, по ко зна који пут у свом дугом политичком животу:

„Нека буде борба непрестана,
 Нека буде што бити не може,
 Нек ад прождре, покоси сатана.
 На гробљу ће понићи цвијеће,
 За далеко неко поколење“. ⁴⁶⁵

463 Јаша М. Продановић, *Споразум с Хрватима*, 14.

464 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 383.

465 Јаша М. Продановић, *Лажна и права демократија*, 6 (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14.706/5).

„Идеје се не могу уништити, истина не пропада, речи не умиру“, говорио је у данима тешких искушења и неуспеха, „моралних кукавичлука“, пребеглиштва и напуштања идеја и странака у компликованом и тешком политичком животу југословенске монархије.⁴⁶⁶

Незадовољни приступањем Краљевине Југославије силама Осовине 25. марта 1941. у Бечу, генерали Душан Симовић и Боривоје Мирковић извршили су војни пуч у зору 27. марта 1941, укидајући намесништво кнеза Павла Карађорђевића, те оборили споразумну владу Цветковић–Мачек и прогласили седамнаестогодишњег престолонаследника Петра II Карађорђевића пунолетним. Истог дана српски народ је у раним јутарњим сатима спонтано, незадовољан намесничком реалполитиком приближавања Немачкој и Италији, на великим демонстрацијама у Београду и другим југословенским градовима изразио своје противљење чланству Краљевине Југославије у Тројном пакту, тражећи повратак политици савезништва са Великом Британијом и приближавање Савезу Совјетских Социјалистичких Република. Међутим, свесна политичке и војне неспремности државе за потенцијални рат, нова пучистичка југословенска влада Душана Симовића уверавала је вођство нацистичке Немачке да не гаји непријатељске осећаје према Немачком рајху, али је са друге стране добила као одговор потпуну, претећу тишину. Бесан због дешавања у Југославији, немачки фирер Адолф Хитлер истог је дана означио српски народ као главног противника Немачког рајха и узрочника нере-

466 *Сјоменица Јаше М. Продановића*, 160–161.

да на југоистоку Европе, наредивши напад на југословенску државу у најкраћем временском периоду.⁴⁶⁷

Немачка војска је уз помоћ савезника Италије и Мађарске, поразила у року од две недеље местимично изразито борбену, али лоше организовану и изложу издати у сопственим редовима југословенску краљевску армију. Адолф Хитлер је поделио југословенске земље савезницима и Краљевину Југославију уклатио са политичке карте нацистичког светског поретка. Србија је сведена у „преткумановске границе“ из 1912. под директном немачком окупационом управом, а српски народ обесправљен и изложен масовним убиствима и прогонима широм бивше југословенске државе.⁴⁶⁸

У новонасталим околностима, у првим годинама окупације Јаша Продановић се, према речима Војислава Вујанца Ивану Рибару, потпуно посветио научном раду. Шеф републиканаца је сваког дана одлазио у Универзитетску библиотеку у Београду, истраживао и писао.⁴⁶⁹ Још се није опредељивао у већ насталом грађанском рату у Србији и Југославији, није желео да „нагли“, али је било сигурно да „неће изостати у одсудном моменту, када ће морати сваки родољуб да се одлучи за борбу против окупатора“.⁴⁷⁰

467 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 25–40.

468 Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првог оцемдарског актиа до Мајског референдума*, 227–244, 277–299.

469 Ivan Ribar, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, (Beograd: Vojno delo, 1961), 27.

470 Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 226.

Борислав Продановић, син Јаше Продановића, придружио се после капитулације југословенске краљевске војске партизанима, а отац ни после годину дана, током посете браће Милана и Младена Жујовића јула 1942, није имао никакве вести о синовљевој судбини. Због сина је био под надзором колаборационистичке полиције, која му је проценила покућство и библиотеку, те записала чланове породице. Иако ослабио, много је радио и јуначки подносио „личне муке, оскудицу, окупацију“.⁴⁷¹ Недуго након посете браће Жујовића, полиција је ухапсила Јашу Продановића заједно са снахом Милицом, женом сина Борислава, и одвела прво у Управу града, а потом у Бањички логор. Младен Жујовић је поводом хапшења вође српских републиканаца забележио у ратни дневник: „Госпођа Продановић, којој са своје стране одмах телефонирах, каже ми да је полиција упала у њихов стан око поноћи и да је одмах лишила слободе старца и његову снају. Сав интелектуални Београд је згађен на ову меру. Ми смо у кући утучени. Јаши је 73 године, има озбиљну шећерну болест и уремију; он ово не може издржати. Сутра ће Милан молити Момчила Јанковића, који је добро са Аћимовићем [Миланом – прим. А. Л.], да њега замоли да пусти г. Јашу.“⁴⁷² Младен Жујовић се одмах обавестио код поузданих људи и дознао да је хапшење било „Аћимовићево дело“. Не постоји записник са ислеђења Јаше Продановића у логору на Бањици, већ само регистрациони лист

471 Младен Ј. Жујовић, *Рајини дневник II. Југославија у Друјом свейском рају 1942–1944*, (Врњачка Бања, 2004), 18.

472 Жујовић, *Рајини дневник II. Југославија у Друјом свейском рају 1942–1944*, 19.

о привођењу, вероватно отуд што је већ сутрадан пуштен из притвора. Његова снаха Милица остала је нешто дуже затворена, све до месеца августа 1942.⁴⁷³ Међу хартијама Јаше Продановића у Архиву Српске академије наука и уметности налази се документ са његовим и именима још неколико чланова Републиканске странке који су обележени као делегати странке за прво заседање Анти-фашистичког већа народног ослобођења Југославије у Бихаћу децембра 1942.⁴⁷⁴ У одсуству га је на заседању заменио републиканац Владимир Симић.⁴⁷⁵

Партизанске јединице, добро организоване и солидно опремљене војним материјалом заплењеним по капитулацији фашистичке Италије, контролисале су у пролеће 1944. велику територију у централним деловима Краљевине Југославије. Од јесени 1943. војну опрему су у све већим количинама добијали од Велике Британије, која је напуштала подршку политици суштински пасивног отпора окупаторима од стране равногорског покрета, и окретала се помагању југословенских партизана у њиховом активном и безобзирном отпору Немцима и њиховим сарадницима. После тешких бојева на Сутјесци и реорганизовања Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, предстојале су борбе за ослобођење целе земље од немачког окупатора и његових сарадника, због чега је било нужно политичко јединство југословенских народа и мобилисање свих расположивих снага за извојевање коначне по-

473 Архив града Београда, 4.190/МГ-557.

474 Архив САНУ, Заоставштина Јаше Продановића, 14.706/24.

475 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 385.

беде. У жељи да постигне политичко јединство у Југославији и уједно издвоји политичке функције из Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ-а), КПЈ је већ почетком 1944, знатно пре ослобођења Србије, предузела низ мера за организовање широке политичке организације назване Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ). Фронту су могле приступити групе политичара и странке изоловане од утицаја и контроле страних руководећих центара, некомпромитоване сарадњом са окупатором и његовим сарадницима током Другог светског рата. ЈНОФ је пружао могућност да се старе политичке снаге које нису биле окаљане колаборацијом, у саставу ЈНОФ усаме и тиме спречи њихов политички рад ван контроле фронта и апсорбују грађани патриотске вокације. Уједно, био је погодна форма организације за политичко-морални притисак на снаге које су рачунале на деобу, утицај или на модификацију створеног стања. Организација је нарочито била присутна у Хрватској и Србији, територијама где су снаге „контрареволуције“ биле најјаче и где је традиција страначког живота била присутнија него у другим крајевима Краљевине Југославије.⁴⁷⁶

Србија је била међу последњим ратним покрајинама које су конституисале ЈНОФ новембра 1944.⁴⁷⁷ Када је држан оснивачки конгрес фронта за Србију, нове ре-

476 Бранко Петрановић, „Јединствен народноослободилачки фронт – порекло и карактер“, *Историјски гласник* 1–2/1975, 75–79; Лукић, „Јаша Продановић у Другом светском рату“, 386.

477 Драгољуб С. Петровић, *Народни фронт у Србији и његов уједињени животи: 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 1997), 150.

волуционарне власти су 11. или 12. новембра 1944. послали аутомобил по Јашу Продановића, који је, према сећању Димитрија Ђорђевића, „очекивао хапшење када су партизани ушли у Београд“, те „спремиле ћебе и пар чарапа за сваки случај“. ⁴⁷⁸ Уместо привођења, посетиоци Александар Ранковић и Едвард Кардељ су му предложили, након што су му рекли да је његов син Борислав преминуо, а унук Јаша погинуо, да уђе у Фронт, јер га „народ тражи“. Одвели су га у зграду Коларчевог универзитета, где су га „избацили на говорницу уз френетичан пљесак делегата и публице на ногама“. По сећању Драгољуба Јовановића, „Јаша није био навикао на тако бучне сцене, збунио се и вероватно одушевио. Говорио је мало, највише против монархије и за републику.“ ⁴⁷⁹ Потом је изабран у извршни одбор ЈНОФ-а, на чијој оснивачкој скупштини је КПЈ инсистирала да је фронт јединствена, а не коалициона организација. ⁴⁸⁰

У новонасталим политичким околностима на крају Другог светског рата Јаша Продановић је активно суделовао, па је, поред уласка у Народни фронт, од марта 1945. постао и министар за Србију у Привременој влади Демократске Федеративне Југославије. Највише се залагао да се у југословенској држави осигура успостављање републиканског облика владавине на „правилној“ демократској основи. Инсистирао је на томе да се заузме став о питању опредељивања за монархију или републику, говорећи притом да су се једна и друга ра-

478 Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и ойомене*, књ. II, (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1995), 50–51.

479 Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 226.

480 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 386.

зликовале „као дан и ноћ“. Иако је тврдио да је бољи „и апсолутизам него демократија у монархији“, на свакој седници фронта Србије је оштроумно критиковао предлоге и одлуке које су нарушавале основне демократске принципе режима који је успостављан.⁴⁸¹

Кад је крајем 1944. израђивана Декларација о политичкој основи ЈНОФ-а Србије, Јаша Продановић је захтевао да се више истакну елементи демократије, коју је сагледавао као политичку и социјалну. Постојање круне као политичког фактора онемогућавало је у потпуности или делимично, зависно од снаге личности монарха, пуну слободу политичког организовања народа. Због тога је новооснивана југословенска република требало да подразумева пуну слободу политичког организовања, штампе, збора и договора, све оне елементе без којих демократска држава није могла да постоји. Нарочито је критиковао став Декларације о праву народа на самоопредељење са могућношћу отцепљења, који нису имале ни велике федеративне државе попут Бразила, Сједињених Америчких Држава, Немачке, Швајцарске. Страховао је да се позивањем на овај став и Македонија могла отцепити од Југославије и присајединити Бугарској, због чега је, између осталог, сматрао да Скопље и Куманово треба да буду део федералне јединице Србије.⁴⁸²

Као што није признавао да су Македонци посебна нација и да постоји македонски књижевни језик, још

481 Петровић, *Народни фронт у Србији и њуи у једнопартијски животи: 1941–1945*, 160;

482 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 387.

више је од себе одбијао било какву помисао о црногорској нацији, због чега се нарочито замерио Миловану Ђиласу. Моћник КПЈ је писао да је црногорски народ у рату „пошао својим путем, тј. путем борбе против окупатора, у заједници са Србима, са свим народима Југославије, путем борбе за истинско национално ослобођење – за равноправност у новој држави која треба да се роди из народног устанка против завојевача“.⁴⁸³ На тврдње појединих српских политичара да су Црногорци заправо Срби и да није требало дозволити цепање Српства, Милован Ђилас је одговарао како „Црногорци, несумњиво, припадају српској грани јужнословенских племена“, али су им „путеви развитка ка нацији били код једне (у Србији) и код друге (у Црној Гори) различити. Стварање нације у Црној Гори почело је читаво стољеће касније него у Србији. Процес формирања црногорске нације“ је трајао и 1945, а у Другом светском рату „поседна црногорска индивидуалност, испољавање националне свијести и националне особености, најоштрије су дошли до изражаја“.⁴⁸⁴ Други светски рат је означавао „кулминациону тачку процеса формирања Црногораца у посебну нацију, посебну националну индивидуалност“. Ђилас је закључио да комунисти нису за федералну Црну Гору ни из каквих политичких разлога, нити су желели да „цијепају“ Српство.⁴⁸⁵ „Ми [комунисти – прим. А. Л.] смо за то јер смо увјерени, јер знамо да то хоће црногорски народ, а он то хоће јер се

483 Душан Бојковић, „Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе“, *Токови историје* 1/2012, 113.

484 *Борба*, 1. V 1945, 3.

485 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 387.

осјећа, јер јесте нешто посебно, посебни друкчији ‘Срби’ од свих Срба – Црногорци.⁴⁸⁶

Јаша Продановић није имао ништа против да Црна Гора буде федерална јединица, али је упорно указивао на чињеницу да цела историја, наука и књижевност нису бележиле црногорску нацију као посебност у оквиру европске породице нација. Незадовољан и осталим политичким ставовима Милована Ђиласа у националном питању, више пута му је рекао: „Господине Ђилас, ви сте даровит млад човек, али се у политику не разумете.“⁴⁸⁷ Временом се Јаша Продановић све више размимоилазио са КПЈ у погледима на политичку стварност новоуспостављане Југославије.⁴⁸⁸

Уочи избора за Конституанту новембра 1945, републиканци су, под утиском све очигледнијег притиска КПЈ на политичке странке у Фронту да следе политичку линију прописану од комуниста, тврдили да Фронт није случајна творевина, ни партијска ни владавинска комбинација једног тренутка или једног историјског раздобља, већ историјска нужност, на коју је народ Југославије упућивала „реакција“ много пре непријатељске најезде. Залагање за одржавање Народног фронта не помућује погледе и не искључује разумну критику, која се чула са много страна, против погрешака неупутног рада, чак и против самовоље извесних органа власти.⁴⁸⁹ У том смислу Јаша Продановић је био свестан да у преображају ју-

486 *Борба*, 1. V 1945, 3.

487 Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 226.

488 Лукић, „Јаша Продановић у Другом светском рату“, 388.

489 Коштунца, *Џавошки, Страначки pluralizam или monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, 81–82.

гословенске државе није ишло све „глатко“, без потреса, погрешака и заблуда, недопуштеног притиска „одоздо“, те „штетних заноса и претеривања“. Здрав разум није могао увек да благовремено ублажи „распаљене страсти“, због чега се још понегде испољавала жеља за осветом, страдао „понеки праведник а силио кривац“. Муке, патње, страдања и смрт најдражих по правилу су изазивали „надражење нерава“, уносили „у срце горчину, порађа(ли) мржњу и гнев, засењива(ли) политички вид, ослабљива(ли) моћ трезвеног размишљања“, подстицали победиоце за „неограниченим, бескомпромисним господарењем“. Превирање, ипак, није смело да траје дуго, већ је било потребно, због општег добра, да се благовремено стишају „набујале страсти, упитоме нарави, ублажи раздраженост, не ради из ината и севапа, да се не буде ни мед ни јед“. Будући да је „рђава прошлост затровала добру будућност“, нова Југославија требало је да свим „исправним грађанима“ обезбеди спокојан живот, права на слободу и имовину неопходну за живљење. „Не може бити“, писао је Јаша Продановић, „брзих и потпуних преокрета, ни наглих промена људске природе. Нема чаробних палица које муњевитом брзином преобраћају пакао у рај.“⁴⁹⁰ Очекивао је да се, због општег добра, стишају сукоби унутар Фронта, ублаже партијски егоизам и политичка искључивост.⁴⁹¹

Након избора за Конституанту новембра 1945. и негативног искуства републиканаца са комунистима у

490 Јаша М. Продановић, „На великој прекретници“, *Република*, 6. XI. 1945, 1.

491 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 388.

предизборној борби, Јаша Продановић је тактички изјавио страним новинарима да Народни фронт није био „монолитна институција, него споразум група и странка“, али је такође нагласио да је за „жаљење што Републиканској странци која је Народном фронту приступила искрено и лојално, није пружена могућност да прошири базу своје акције“, будући да није била „искључиво србијанска или српска странка“. На основу до садашњег искуства са комунистима, устврдио је да Народни фронт није био „коалиција равноправних“, пошто је једна странка (КПЈ) имала слободу деловања на територији целе Југославије, док су све остале партије могле да делују само у оквиру правила која им је водећа странка одредила.⁴⁹² У оквиру Народног фронта Републиканска странка је сарађивала „искрено и честито“, због чега није било умесно када су поједини припадници Фронта [комунисти – прим. А. Л.] говорили републиканцима по селима и градовима: „Ви вучете нашу саку уз брдо. А када је извучете нећете добити ни капи воде.“⁴⁹³ Поново је нагласио велику моралну снагу Републиканске странке и истакао вољу да сарађује у Фронту „ако за ту сарадњу буду обезбеђени објективни услови“.⁴⁹⁴

Комунисти, међутим, нису у политичкој пракси поклањали много пажње опоменама Јаше Продановића. Стицањем велике политичке моћи, временом су по-

492 Koštunica, Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, 82.

493 „Изјава Јаше М. Продановића за инострану штампу“, *Република*, 27. XI 1945, 1.

494 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 389.

стајали безобзирнији у односима са другим политичким странкама у оквиру Фронта и ван њега. Понесен несумњивом политичком победом југословенских комуниста, Радован Зоговић, један од високих комунистичких функционера, самоуверено је тврдио јануара 1946, у расправи са Јашом Продановићем око појединих предлога закона, да се „ова [комунистичка – прим. А. Л.] власт никада неће смијенити“.⁴⁹⁵ Бранећи основна начела демократије о потреби периодичне смене власти Јаша Продановић је, међутим, резонувао: „Ја стојим на принципијелном гледишту да један режим треба да има такве принципе да је њему свеједно био на власти или ван власти. Може једна странка да почне са идеализмом, али да то измени када остане дуже времена на власти. Не може се гарантовати ни за једну генерацију да ће остати у духу идеја са којима је почела а још мање за друге генерације. Тешко је остати на власти доследан ономе што се у опозицији радило.“⁴⁹⁶

У веће неслагање са новим властима Јаша Продановић поново је дошао јула 1946, када је са својим републиканцима у Народној скупштини Народне Републике Србије отворено устао против одузимања мандата опозиционару Драгољубу Јовановићу, шефу Народне сељачке странке. Као када се давне 1920. противио недемократском и непарламентарном избацавању комунистичких посланика из Народне скупштине југословенске монархије Карађорђевића, исто је чинио и

495 *Истио*.

496 Коштунца, Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, 83.

26. јула 1946, бранећи у новим околностима од некада прогоњених нове прогнанике.⁴⁹⁷ Приликом одлучивања о судбини мандата Драгољуба Јовановића „Дивац и Вељко Ковачевић су изашли из дворане да не би морали да гласају, Сретен Вукосављевић је оборио главу и није дигао руку, док је Јаша са целом својом групом устао на ноге, гласао против искључења и стенографима диктирао изјаву“.⁴⁹⁸ Поводом случаја Драгољуба Јовановића у Народној скупштини, вођа српских републиканаца је остао принципијелно на становишту да „не постоје две стране барикаде: једна у опозицији и друга у власти: Политичке идеје нису математичке аксиоме или верске догме – непроменљиве и неприкосновене. За разумног и озбиљног политичара главно је да ни у каквом случају не одобрава да се ради противно уставу и закону“.⁴⁹⁹ Устав није предвиђао када, како и због чега се посланику може одузети мандат, али је у члану 18 пословника Скупштине Србије јасно писало да је посланик губио мандат у случају смрти, осуде за нечасно дело, рушења угледа Скупштине неприкладним понашањем, неправданог и сталног одсуствовања са седница. За Јашу Продановића, случај Драгољуба Јовановића био је „чисто начелно, а никако лично питање“, због чега је био уверен да вођа Сељачке странке није потпадао ни под једну од наведених инкриминација. Осим тога, био је неправилан и начин на који је предлог Мандатног одбора изнесен пред Скупштину, пошто је било пуно по-

497 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 389–390.

498 Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 228.

499 Јаша М. Продановић, „Једно решење Народне скупштине Србије“, *Република*, 30. VII 1946, 1.

сланика неупућених у проблем, због чега нису ни могли дискутовати у парламентарној дебати, основној претпоставци демократске институције. Било је то и последње веће јавно неслагање са политиком југословенских комуниста.⁵⁰⁰

Поред „ношења” са комунистима, Јаша Продановић је морао да се бори и са једним делом српског грађанства које је у поступцима републиканског вође видело издају српског народа и вређање „српских светиња”. Био је прозван „од извесног дела чаршије” због чланка „Владаоци у нашој народној поезији”, објављеног у књижевном додатку Божићног броја *Полиџике* за 1944, где је „укратко и сажето изнесено неповољно мишљење народа о владаоцима”. Иако је нагласио да није судио о владаоцима, „него само и једино износио оно што су народни песници о њима певали”, једна учитељица у пензији била је „скандализирана” његовим чланком, због чега му је упутила врло непријатно писмо. Замерајући му непознавање историјских чињеница, написала је да „Турци нису дошли у Европу за време св. Саве”. Јаши Продановићу нису биле непознате наведене чињенице, али их је „народ тако певао у својим песмама”, а он нити је „хтео, нити смео” исправљати хронолошке погрешке народних песама при њиховом навођењу. На замерку „због чега је баш сад изнео неповољно мишљење нашег народа о својим владаоцима” одговарао је: „Па кад ћу га, по Богу, изнети ако нећу сад кад је решавање о републици на дневном реду? Моји пријатељи и ја писали смо против монархије и владао-

500 Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 390.

ца четврт века. Па зар сад да пребришем двадесет и пет година борбе и да штедим зле и опаке владоце? И чланак у *Полицији* и овај сад у *Републици* имају за сврху да се поштени људи задобију за републику“. „Тако је било у Србији, али“, завршавао је Јаша Продановић свој одговор, „нису били бољи ни владари у другим југословенским земљама“.⁵⁰¹

Јаша Продановић није се одрекао републиканских идеја и начела ни у време Другог светског рата, а победу истих, само у другачијим историјским околностима, доживео је 1945. Не само да често није био задовољан политиком комунистичких власти, него их је јавно критиковао када год је то могао, због чега је *Република* била означена за опозициони лист новом режиму. После искључења Драгољуба Јовановића из Скупштине Јаша Продановић се полако повлачио из активне политике. Временом, у *Републици* је све више писао о прошлом добу, борбама за парламентаризам и демократију у Краљевини Србији, народним баснама, бајкама и пословицама, покушавајући да новим властима, чији је и сам део био, укаже на мање или веће погрешке. Упркос свим тешкоћама, упорно је чувао индивидуалност Републиканске странке. Сагледавајући медаљон Јаше Продановића, његов политички неистомишљеник Драгољуб Јовановић одао му је велико признање: „Противници су му замерали што је био *Тишу веран, Дражи одан*. Али њима је сметало и што се презивао Продано-

501 „Поводом једног чланка. Изјава Јаше Продановића“, *Република*, 6. XI 1945, 3; Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, 390–391.

вић, па су га читали *Јаша Продан...* Лично немам шта на њега да се пожалим. Кад је чуо како сам оптужен и каква ми опасност прети у доба када су комунисти свуда ликвидирали сељачке прваке, он је тражио од маршала и од Ранковића да му обећају две ствари: да ми неће скинути главу и конфисковати кров над главом мојој жени и деци. Образложио је то овако: Не знам шта је Драгољуб учинио, али знам шта није могао учинити: није издао своју земљу... Обећање је дато, иначе би Јаша изашао из Фронта и из владе. За мој кров над главом бринуо се човек који је сам целог века живео и умро у туђој кући. Тиме је... покварио једну традицију српских министара које се тако добро држе нови властодршци.“ Драгољуб Јовановић такође се сећао да „су неки његови [Јашини – прим А. Л.] људи захтевали да и он пређе у опозицију“, али је „Јаша рекао: Грол и Драгољуб могу да буду опозиција, ми не можемо, јер је у питању република, свеједно каква. У томе је био доследан. Истрајао је до смрти.“ Јаша Продановић преминуо је у Београду 1. јуна 1948, где је сахрањен о државном трошку са свим почастима.⁵⁰²

502 Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 228–229.

*Јаков Јаша Продановић (1867-1948)
(Wikipedia)*

ЈОВАН ЖУЈОВИЋ

Јован М. Жујовић (1856–1936) био је трећи тријум-
вир Републиканске странке. Рођен у Брусници кнегиње
Љубице Обреновић, на Руднику, где му је отац Младен
био са службом, најраније је детињство провео у Неме-
никућама на Космају. Основну школу започео је у ко-
смајском селу, да би је завршио у Београду, где је уписао
гимназију, те добро савладао, између осталих, немачки
и француски језик.⁵⁰³

Јован Жујовић и брат му Ђорђе упознали су се са
републиканским и социјалистичким идејама током
дружења са рођаком Живојином Жујовићем. Отац
Младен није одобравао што су му синови слушали о
правима народа, слободи, републици и социјализму у
Швајцарској, посебно кад је уочио да су ревносно усва-
јали оно што су у Крагујевцу слушали. У петом разреду
Јован Жујовић се упознао са идејама Светозара Марко-
вића читајући, између осталих, лист *Рагеник*. Након за-
вршене гимназије отац га је уписао на Политехничку
школу у Цириху 1872, где је у оно време студирао неза-
немарљив број српских студената. Јован Жујовић је не
без разлога тврдио да се толико „Србијанаца“ учило у
Цириху социјализму и републиканизму да су их по по-
вратку у Србију често називали припадницима „цири-

503 Ђорђе Ђурић, *Српски интелектуалац у италијанци. Политичка
биографија Јована Жујовића*, (Београд: Службени гласник,
2014), 16–17.

шке школе“, „циришким револуционарима“, „циришким отровима“. ⁵⁰⁴ Иако се у Цириху упознао са Бакуњином и идејама које је проповедао, врло брзо их је напустио и пришао „светозаревцима“, еволуирајући са целом групом у партију радикално-националне демократије. ⁵⁰⁵ Несумњиво су идеје Светозара Марковића, српског социјалисте и радикала, утицале и у социјалрепубликанском духу на образовање Јована Жујовића и других српских омладинаца, потоњих чланова Републиканске странке у Краљевини СХС/Југославији, кад је он већ 1895. без устезања пред краљем Александром Обреновићем, на питање шта је по политичком уверењу, ако није напредњак, кратко казао: „социјалиста“ и „републиканац“. ⁵⁰⁶ Јован Жујовић је, доцније се присећајући политичких уверења у младости, сам истакао да се у то време највише дружио са Пером Тодоровићем и Пером Ђорђевићем. ⁵⁰⁷

Због интересовања за политичке идеје, Јован Жујовић није завршио Политехнику у Цириху. Незадовољан што су се студије сина одужиле без виднијег резултата, отац Младен захтевао је да се Јован Жујовић врати у Србију, што се и догодило. Космајац се, по савету Светозара Марковића и заповести оца Младена, уписао на Природно-математички одсек Филозофског факултета у Београду. Као београдски студент био је активни члан

504 Јован Жујовић, *О републиканизму у Србији*, (Београд: „Скерлић“, 1923), 6.

505 Мира Радојевић, *Југословенска искушења српске интелектуалне елије*, (Нови Сад: Прометеј, 2024), 16.

506 *Истио*.

507 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 20–23.

студентске социјалистичке дружине *Побрајимсѿво*. Такође, сарађивао је у листу *Раг* социјалистичке омладине, који је уређивао Пера Тодоровић. Објављивао је приказе нових књига и реферате са научних предавања, писао о стању радничке класе у Енглеској, Ирској и Шпанији, некролог Светозару Марковићу. Превео је са француског дело Луја Блана *Орјанизација рада*, које тада није објављено.⁵⁰⁸

Као год и већина његових вршњака национално занетих, и Јован Жујовић је учествовао у српско-турском рату 1876–1877, када је служио у Дринској и Моравској војсци. По окончању рата вратио се у Београд и завршио студије. Пре краја Другог српско-турског рата отишао је у Париз на Сорбону, те упоредо студирао природне науке и антропологију. Систематски је проучавао геологију, ботанику и зоологију 1877–1880. Током школовања у Паризу прихватио је неке нове политичке идеје и оформио унеколико другачије политичке ставове у односу на претходне, „запојио се идеалима једнакости и братства које су Французи пружили свету, а нарочито малим потлаченим народима; заволео је њихове демократске слободе, проникао у француски дух који је тако одговарао његовој сопственој природи“.⁵⁰⁹

Током школовања у Паризу дошао је под велики утицај идеја Петра Лаврова, једног од идеолога руског народњаштва. Рус је српског студента ценио због преданости нацији и доброг познавања социјалне литера-

508 Ђурић, *Српски интелектуалац у пољоцици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 25–34.

509 Драгоје Тодоровић, „Предговор“, у: Јован Жујовић, *Дневник I*, (Београд: Архив Србије, 1986), 17.

туре, због чега је у својим радовима прве године развоја социјализма у Србији називао епохом Јована Жујовића и Светозара Марковића. Ништа мање није Јован Жујовић ценио Петра Лаврова, посебно због тога што је руски идеолог народњаштва сматрао да је наука и просвета требало да одиграју значајну улогу у стварању социјалног друштва. Када је у лето 1880. требало да се врати у Србију, Јован Жујовић се већ развијао са „крајњима“ међу социјалистима. Већ је прихватио, уместо револуционарног, реформистички курс у политичкој борби за остварење социјалног друштва.⁵¹⁰

По повратку из Француске у Србију изабран је за суплента Велике школе на предмету геологија са минералогском, када је почела његова значајна професорска и научна каријера. Био је неколико пута ректор Велике школе, а редовни члан Српске краљевске академије постао је 1888.⁵¹¹ Међутим, напоредо са професионалном, врло брзо отпочела је и политичка каријера Јована Жујовића. Један од преломних тренутака био је Ивањдански атентат 1899. и оштро гоњење политичке опозиције у земљи. Приликом полицијске и судске истраге око атентата, те пресуда окривљенима, показала се величина апсолутизма последња два владара из династије Обреновића. Иако је његова фамилија традиционално била обреновићевска, Јован Жујовић је одлучио да се на непарламентарно и недемократско понашање краља Александра Обреновића стави у опозицију режиму, те

510 Ђурић, *Српски интелектуалац у пољитици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 34–37, 40.

511 *Истио*, 43–53.

да подржи једну групу млађих политичара из круга Радикалне странке Николе Пашића, касније познатих под називом самостални радикали.⁵¹² Од тог тренутка 1902. и оснивања самосталског листа *Огјек*, Јован Жујовић је са неким од њих (Јаша Продановић и Љуба Стојановић) остао политички сарадник и лични пријатељ до краја живота.

Последњих година владавине краља Александра Обреновића један од најгласнијих критичара његовог режима био је Јован Жујовић. Краљ га је сматрао својим противником и тако се према њему и односио. Иако је чуо од свог пријатеља Јована Скерлића за постојање завере, Јован Жујовић није био умешан у њу на било који начин, нити у краљеубиство, али није искључивао ни могућност промене облика државног уређења. Почев од јутра 29. маја 1903. питање о облику владавине у Краљевини Србији било је, барем у теорији, отворено.⁵¹³ Две највеће политичке партије у Краљевини Србији, Радикална странка и Самостална радикална странка, по овом питању нису делиле исто мишљење. Радикална странка питање облика државног уређења није ни постављала, будући да је била у великој већини монархистички опредељена. У тек настајућој Самосталној радикалној странци није био сличан случај. Видели смо да је републикански вођа Јаша Продановић краљу Петру у једном разговору на питање о републиканству самосталаца, као републи-

512 Ђурић, *Српски интелектуалац у њолијици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 90–91.

513 Грол, „Републиканска демократија“, 969; Радојевић, *Научник и њолијика*, 65.

канце навео Љубомира Стојановића, Николу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубомира Живковића, Михаила Полићевића, Пантелију Туцаковића, Љубомира Давидовића, Будимира Буду Раденковића и Мику Банковића. Поред наведених, републиканци су такође били Милан Грол и Божидар Марковић.⁵¹⁴

После успешног атентата завереници су се постарали да преузму управу над главним полугама државне управе и обезбеде подршку највећих политичких странака.⁵¹⁵ Један од официра завереника био је послат да нађе и пред главне коловође завере доведе Љубомира Живковића, шефа Самосталне радикалне странке.⁵¹⁶ Истог дана једна група млађих самосталних радикала објавила је у *Дневном листу* захтев у којем је тражено успостављање републике.⁵¹⁷ Аутор чланка је био Јован Скерлић и био је већ сложен у штампарији, када су после појаве првих бројева новина српски војници, пред-

514 Грол, „Републиканска демократија“, 969; Јаша М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, књ. VII, бр 10, 1923, 288; Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, 88; Радојевић, *Научник и њолиџика*, 65–69; Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, *Срби 1903–1914*, 637.

515 Драгиша Васић, *Девејстџо тирећа (Мајски њреврај)*, (Београд: Штампарија Туцовић, 1925), 92–95, 121–124; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, (Београд: Београдски издавачко-графички завод; Југославијапублик; Српска књижевна задруга), 339–341.

516 Васић, *Девејстџо тирећа (Мајски њреврај)*, 113.

517 Грол, „Републиканска демократија“, 969; Радојевић, *Научник и њолиџика*, 65–66.

вођени једним подофициром, упали у просторије за штампање *Дневној листи*а и запленили све остале бројеве.⁵¹⁸ Јован Скерлић, Божидар Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић и други присутни републиканци отишли су у Официрски дом „где је заседао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана пресечен је“.⁵¹⁹

Самостални радикал Јован Жујовић, републикански оријентисан и пре Мајског атентата, казивао је после Првог светског рата друговима из Републиканске странке о републиканским стремљењима у Београду уочи 29. маја 1903. Неколико недеља пре преврата Јован Скерлић је, говорећи Жујовићу о свима добро познатој завери против краља Александра Обреновића, уверавао потоњег вођу Републиканске партије у Краљевини Југославији да је међу српским официрима било много републиканаца. Према Скерлићевим сазнањима, старији официри завереници били су за монархију и Карађорђевиће, док се већина млађих изјашњавала за републику. Млађи официри били су уверени да су могли успешно прогласити републику након уклањања краља и краљице, али су о том чину хтели да чују и мишљење Јована Скерлића. Пре него што им је одговорио, обратио се Јовану Жујовићу за савет. Жујовић је истакао да је добро „за нашу будућност што међу млађим официрима има републиканаца“. Ипак је саветовао да се уздр-

518 Архив САНУ, 14.329, Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 13.

519 Грол, „Републиканска демократија“, 969; Радојевић, *Научник и њолишка*, 65–66.

же од спровођења републиканских идеја у дело, јер је сматрао да народ „ми републиканци нисмо до сад спремали“, тако да би се „он изненадио и не би их подржао“.⁵²⁰ Увођењу републике успротивили би се и Карађорђевићи „ако им се давно очекивани сан не би испунио“, због чега се могло очекивати да би „ко зна какве несреће починили“.⁵²¹ Сматрао је да је република у Србији почетком XX века слабо и тешко одржива. Требао је пустити Петра Карађорђевића на престо, те онда народ утолико мирније спремати за републику „што кажу да се он неће противити Републици кад се већина Народа за њу изјасни“.⁵²² У ствари, самосталци нису хтели да са завереницима „свргавају једну династију и васкрсавају другу. Њихов идеал је била Србија република“.⁵²³ Јован Скерлић се сложио са разлозима Јована Жујовића, али ни сам Жујовић није остао равнодушан по питању облика државног уређења, у приликама које су настале у рано јутро 29. маја 1903.

Ситуацију у Официрском дому описао је, поред Драгише Васића, и Јован Жујовић, констатујући да су пред заверенички комитет били позвани он, Јаша Продановић, Јован Скерлић и још неки републиканци.⁵²⁴ Није забележио шта је тада говорено, али га је већ сутрадан Љубомир Каљевић молио да предузме нешто

520 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

521 *Истио*; Радојевић, *Научник и њолијика*, 66.

522 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

523 Сузана Рајић, *Александар Обреновић. Владар на њрелазу векова – сукобљени свејшови*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 443.

524 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

више у корист републике. Жујовић му је одговорио да се републиканци неће „за сада заузимати за републику“, али ни да он лично неће гласати за краља Петра Карађорђевића, пошто су завереници претходно већ извикали Карађорђевог унука и тако узурпирали право Народне скупштине и компромитовали и самог кнеза Петра.⁵²⁵ „Републику не треба примити из војничких руку“, категорички је одговорио Јован Жујовић своме сабеседнику, „јер би Србија онда почела да личи на тип јужноамеричких република у којима стално диктирају војне хунте“.⁵²⁶

У малом и фамилијарном Београду, „у којем је сваки калфа познавао аустроугарског војног аташеа“, о завери се говорило скоро јавно већ две године. Нема доказа да је неко од главних завереника српског републиканца посветио у заверу. Професор са социјалистичким и републиканским размишљањима, Јован Жујовић мало је могао користити завереницима који, суочени са горућим проблемом српског националног уједињења, нису намеравали да промене облик владавине у Србији, нити да дубље реформишу постојећи друштвени поредак.⁵²⁷ Онај део Радикалне странке који се од јесени 1902. полако издвајао из партијских редова и формирао језгро будуће Самосталне радикалне странке, заиста није учествовао у припреми свргавања династије Обреновић. Међутим, самосталци су опозиционим деловањем створили духовну климу у којој је Мајски преврат

525 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

526 Радојевић, *Научник и политик*, 67.

527 Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 82–83.

био могућ. Знали су за припремање завере, као и цео Београд, али су појединци, републикански настројени и блиски социјалистима, разговарали уочи крвавог чина са неким од официра сличних опредељења, о збацивању Обреновића и потоњим решењима за Србију. Заједно са другим деловима српске политичке опозиције, самостални радикали „ослободили“ су простор завери и подстицали је, при чему је улога страначке штампе била врло важна. Јован Жујовић је изјавио јуна 1903. да су краља Александра Обреновића убили официри пошто га је самосталски *Огјек* „својом ватром морално убио“, односно да су чланци у овом листу довели краља „до моралне погибије пре но што је и главу изгубио“.⁵²⁸

Јован Жујовић, ипак, није одобравао крвав обрачун официра завереника са последњим владаром династије Обреновића. На збору у Јагодини августа 1903. српски републиканац је, помало разочарано, нагласио да Радикална странка и народ нису били способни да сами извојују слободу у сукобу са личним режимом последњег Обреновића, односно политичке слободе вратила им је група официра, иста она која је једном свом генералу нудила да заведе диктатуру у Србији. Због тога је сумњао у расположење постојећих носилаца новог режима да ојачају демократију и парламентаризам у монархији Петра I Карађорђевића, те је на припремној седници Народног представништва (Народна скупштина и Сенат) 14. јуна тражио да се на главној седници

528 Мира Радојевић, „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, *Војно-историјски гласник* 1/2008, 26–27.

15. јуна врати у живот Устав из 1888. Иако није био идеалан, тај Устав је, говорио је Јован Жујовић, донесен легалним путем, те би његово враћање у политички живот Србије значило обнову законитости, иначе преко потребне српској држави. Народно представништво га није послушало: 15. јуна прво је „изабрало“ Петра Карађорђевића за краља, да би потом одлучило да се врати на снагу Устав из 1888, са свим законима који су по њему донети са изменама у складу са новим политичким околностима.⁵²⁹

Јован Жујовић није присуствовао поменутој седници, те је убројан у противнике династије Карађорђевића, због чега су му завереници претили да би могао остати „без главе на раменима“.⁵³⁰ Односи са новим српским краљем били су релативно добри, али су се убрзо погоршали услед критика Јована Жујовића на рачун Двора због корупције у топовској афери. Лоши односи Жујовића са монархијом кулминирали су у време решавања завереничког питања. Његове републиканске идеје, иако их није истицао јавно у политичком животу, биле су такође један од узрока лоших односа са новим краљем. Краљу Петру нису биле непознате Жујовићеве акције у погледу проглашења републике у Србији у време преврата 1903. Покушај је пропао, и када се после преврата поредак у Србији стабилизовао, Јован Жујовић је неколико пута изрично истакао да неће са Самосталном радикалном странком покретати пита-

529 Ђурић, *Српски интелектуалац у полицији. Политичка биографија Јована Жујовића*, 84.

530 Војислав Ј. Вучковић, „Јован Жујовић и завереничко питање“, *Књижевност*, бр. 11/1957, 481, 484.

ње облика владавине док не буде било решено питање српског националног уједињења.⁵³¹

Јован Жујовић је забележио да су самосталци неколико година након Мајског преврата били разочарани династијом Карађорђевића, да су сматрали да са њом Србији „нема лека“, због чега ју је требало целу „најурити“, пошто је „свршила своје“ и „потрошила фонд од имена Карађорђева“.⁵³² Већина их није помињала републику, већ могућност, на пример, персоналне уније са Бугарском (то је заступао условно Јован Жујовић), док су завереници из 1903. и поједини самосталци за будућег владоаца узимали у обзир неког од енглеских принчева.⁵³³

Када су обављени парламентарни избори у јесен 1903. године и две радикалне струје, иако су наступале одвојено, однеле убедљиву победу, Јован Жујовић је неколико пута говорио на зборовима и тумачио кроз чланке и брошуре шта је самосталско крило подразумевало под појмом радикална демократија. Нагласио је да

531 Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 86–87.

532 Исто.

533 Жујовић, *Дневник I*, 170, 176. Дана 21. августа 1909. Милорад Драшковић је, након мучних преговора око опстанка владе четворне коалиције, рекао Јовану Жујовићу: „Ово се за сада скрпи, али не иде, не иде. Земља пати од тежег недуга. Са овом династијом нема јој лека. Ви треба да идете у Енглеску и тражите Србији краља... Ја и мислим да се Енглеској одмах пружи изглед на владавину Егејским морем, макар ми били спрам ње као Канада, Нова Зеландија“. Уз Драшковићеве речи Жујовић је записао: „Г. Драшковић је међу самосталцима познат као Карађорђевац“.

праве демократије није могло бити без поштовања принципа народног суверенитета који се могао остварити само у случају одржавања слободних избора. У том смислу требало је политички васпитати и просвећивати српски народ. Такође, залагао се за систем државне интервенције у погледу заштите социјално угрожених категорија становништва.⁵³⁴

Привремено обновљено јединство Радикалне странке свршило се крајем 1904, да би јуна 1905. самосталско крило основало Самосталну радикалну странку доносећи своја Начела, Програм и Статут. До краја 1904. расцеп унутар Радикалне странке се окончао издвајањем Самосталне радикалне странке у посебну партију, у којој се окупила српска интелектуална и друштвена елита оног времена: Љуба Стојановић, Јован Жујовић, Љубомир Живковић, Љубомир Давидовић, Јаша Продановић, Јован Скерлић, Милан Грол, Божидар Марковић, Коста Јовановић.⁵³⁵ У оквиру Самосталне радикалне странке нашла се, опет, једна јака група републикански оријентисаних политичара, од којих су се својим републиканством издвајали Милан Грол, Јован Жујовић, Милан Марковић, Јаша Продановић, Коста Кумануди, Никола Николић, Божидар Марковић, а касније им се придружио и Јован Скерлић.⁵³⁶ Самосталци републиканци су привремено прихватили монархију из разлога спољних и унутрашњих: решења проблема националног ослобођења и уједињења Срба, потом и других југосло-

534 Ђурић, *Српски интелектуалац у полицији. Политичка биографија Јована Жујовића*, 92–93.

535 Тошић, *Демократска странка 1920–1941*, 15–16.

536 Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, 637.

венских народа, али и недостатка политичке подршке у народу којом би у републиканским намерама успех постигли. У борби за српско национално ослобођење и уједињење сва друга унутрашња питања, па и питање облика владавине била су тренутно стављена у други план.⁵³⁷

Јован Жујовић је као члан Главног одбора странке учествовао у прављењу програма, у којем је усвојен низ његових предлога. Народни посланик Самосталне радикалне странке остао је све до 1912, а члан њеног Главног одбора до 1913. Често је имао мишљење различито од страначке већине, а није се устезао ни да критикује поступке своје странке уколико је сматрао да су били неприципијелни. Тако, био је против уједињења с радикалима у јесен 1903, док се претходно не дефинишу услови под којима је оно имало да се обави. Критиковао је и држање странке што је у опозицији спречила ратификовање трговинског уговора са Немачком, да би онда, по доласку на власт 1905, исто учинила. Није одобравао ни очигледну сарадњу вођства Самосталне радикалне странке са црнорукцима, чије је вође покушавао као министар иностраних дела да пензионисе.⁵³⁸ Због наведених ставова, у самосталском клубу говорили су да његово понашање „штрчи“. Међутим, није се устезао ни да се

537 Радојевић, *Научник и политика*, 65–76.

538 Везе *Црне руке* са Самосталном радикалном странком ишле су углавном преко Јаше Продановића. На пример, понуда главних црнорукаца у другој половини 1913. да доведу самосталце у владу била је учињена управо преко овог самосталског републиканца (Васа Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, (Крагујевац: Призма; Београд: Центар филм, 558–560).

лично замери појединим партијским колегама, ако је сматрао да су они радили против странке или њеног програма.⁵³⁹ Због једног чланка Алексе Ратарца у *Вечерњим новостима*, Жујовић је предложио да се исти искључи из партије, образлажући предлог: „Нашем је покрету био задатак да унесе морал у политику и поштење у државну и општинску управу, ту за г. Ратарца не може више бити места или се ја варам у главноме смеру нашем.”⁵⁴⁰ Страначку активност српски републиканац је спроводио и писањем у *Огјеку*, органу Самосталне радикалне странке, где је анализирао и приказивао политичка дешавања у Европи, критиковао злоупотребе у државној управи Србије или предлагао начине побољшања пољопривредне производње у земљи.⁵⁴¹

До почетка ратова за ослобођење и уједињење српског народа (1912–1918), Јован Жујовић је обављао највише дужности у државној управи Краљевине Србије. Био је државни саветник и министар разних портфеља (углавном ресор иностраних дела) у неколико влада, било самосталских или коалиционих са старорадикалима (министар иностраних дела 1905, министар просвете и црквених дела 1909–1910)⁵⁴². Самосталска влада Љубе Стојановиће 1905–1906, у којој је Јован Жујовић добио ресор иностраних дела, суочила се са унутрашњим и спољашњим проблемима због којих је пала претходна радикалска влада Николе Пашића: решавањем статуса заве-

539 Ђурић, *Српски интелектуалац у полицици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 93, 95, 97–98.

540 *Истио*, 98.

541 *Истио*, 99.

542 *Владе Србије*, 211, 213, 224.

реника (најутицајнији су били пуковници Александар Машин, Дамјан Поповић, Петар Мишић) и проблемом изгласавања кредита за модернизацију српске војске куповином артиљерије у иностранству. Завереничко питање било је уско везано са питањем добијања кредита у иностранству, пошто је утицало на лошу репутацију српске државе у међународним односима. Посебно је било незгодно држање Велике Британије, која није хтела да олако пређе преко крвавог Мајског преврата, а што је само отежавало ионако незавидну спољнополитичку позицију Краљевине Србије.⁵⁴³

Као министар иностраних дела Јован Жујовић је покушао да реши оба проблема. Брзина њиховог решавања била је условљена и агресивним наступом Аустроугарске на Балкану, која је, користећи заузетост Русије на Далеком истоку, тежила да ојача своје позиције у првом реду на штету српског народа. Подршка западних империја, у првом реду Француске и Велике Британије, била је нужна, због чега је Јован Жујовић намеравао да започне акцију за обнову односа са британском империјом. Предуслов је био уклањање завереника из политичког живота Краљевине Србије, али српски републиканац није наишао на довољно разумевања код водећих србијанских политичких чинилаца, првенствено код круне. Такође, није могао рачунати ни на подршку целе своје странке, с обзиром на то да су многи самосталски прваци зазирали од опасног сукоба са завереницима.⁵⁴⁴

543 Ђурић, *Српски интелектуалац у полицији. Политичка биографија Јована Жујовића*, 102–117.

544 *Исто*, 119.

Јовану Жујовићу ишла је у корист чињеница што је Велика Британија у свом ривалству са Немачким царством почела од 1905. поклањати све већу пажњу Балкану, због чега није могла да заобиђе ни Краљевину Србију у свом економском и политичком деловању на Балканском простору. Током лета 1905. српски министар иностраних дела водио је живу политичку кампању приближавања Великој Британији, користећи везе са утицајним енглеским публицистом Алфредом Стедом. У циљу отопљавања политичких односа требало је омогућити продор енглеског капитала у Краљевину Србију. Међутим, акције Јована Жујовића наишле су на велики отпор међу завереницима, који су утицали на краља Петра да одбије захтев свог министра иностраних дела о пензионисању неодговорних чинилаца. Када се суочио и са несолидарношћу у редовима сопствене станке поводом завереничког питања, Јован Жујовић је поднео неопозиву оставку децембра 1905. Партијским друговима је касније више пута пребацивао што му ни су обезбедили средства за уклањање завереника, као што су то омогућили радикали Николи Пашићу.⁵⁴⁵

Након оставке Јован Жујовић делао је извесно време као самосталски првак, саветујући шефа странке Љубу Стојановића у партијским пословима. Министар је поново постао 1909. године у ресору просвете и црквених дела, и на том положају остао наредних годину дана. Пошто је дао оставку на место министра, најавио је своје повлачење из политике, уморан од партијских

545 Ђурић, *Српски интелектуалац у политички. Политичка биографија Јована Жујовића*, 120–130.

и државних послова.⁵⁴⁶ У ствари, више су га оптерећивали партијски послови, пуни размирица и свађа око начина учествовања Самосталне радикалне странке у политици државе, током којих се испољио и сукоб „гуња и капута“. Поједини самосталски посланици из унутрашњости, подржани неким страначким првацима из Београда, желели су веће учешће странке у власти, без обзира на услове који су партији постављани од стране круне, а којима се нарушавао принцип парламентарне демократије у монархији. У питању је био проблем формирања самосталске владе почетком 1912, када је краљ Петар инсистирао на томе да његов човек постане министар војни. Љуба Стојановић и Јован Жујовић били су принципијелно за поштовање система парламентарне демократије, те су одбацили краљев предлог, не допуштајући да им се нуди условни мандат. Обојица су наишли на најтеже оптужбе од страначких колега, жељних учешћа у власти. Суочен са увредљивим иступом самосталца Алексе Ратарца, Љуба Стојановић је поднео оставку на положај шефа странке, као и на све функције у државној управи. У знак солидарности са шефом и другогодишњим пријатељем, Јован Жујовић такође је дао оставку на све функције у странци.⁵⁴⁷

Током ратова за ослобођење и уједињење Срба 1912–1918. Јован Жујовић није изостао у националном духу и полету свога народа. У време балканских, као и Првог светског рата, ставио се у потпуности на расположење држави материјално и умом. Пошто је био у

546 *Истио*, 137–147.

547 *Истио*, 147–150.

старости, нису га прихватили за војску 1912, нити у каснијим војним напорима Краљевине Србије. Током балканских ратова поклонио је држави 10.000 динара да их употреби где је налазила за потребно, као и цело своје имање, које није било мало. Није активно учествовао у политичком животу, али су га самосталци, а понекад и радикали, као и Љубу Стојановића, неретко консултовали у питањима вођења државне политике, било на унутрашњем или на спољном плану. Тако, у погледу уређења нових области на југу после балканских ратова, сматрао је, као и Љуба Стојановић, да је требало завести гувернерску управу на одређено време, са неограниченом влашћу гувернера. У лето 1914. самосталци су му предлагали да се врати у политику. Пошто је већина самосталских првака желела да освоји власт уз помоћ *Црне руке*, тајног официрског удружења, Јован Жујовић је понуде одбио с образложењем да није желео да прихватањем власти од завереника постане њихов дужник и тако угрози ионако крхки парламентаризам у Краљевини Србији.⁵⁴⁸

Почетком Првог светског рата Јован Жујовић је тражио да на било који начин помогне српски ратни напор, макар и „прегледао брашно да у њему нема песка“. Наравно да није остао некористан, напротив: као и већина најугледнијих српских интелектуалаца, одређен је да крене у иностранство и незванично заступа српске интересе. Одајући признање Жујовићевом научном раду, али и у намери да га искористи као дипло-

548 Ђурић, *Српски интелектуалац у политичкици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 161–165.

матског агента „са научном титулом“, српска краљевска влада га је априла 1915. указом поставила за председника Српске краљевске академије. Никола Пашић је одлучио да га, због његових многобројних познанстава у научним и политичким круговима Француске, пошаље у Париз. Пре него је кренуо за Француску, Јован Жујовић је у Нишу, српској ратној престоници, тражио упуте за рад, али га је сачекала само кратка инструкција одсутног министра председника: „Паметан је Јова, знаће он шта треба да ради.“⁵⁴⁹

Главни задатак Јована Жујовића у Француској био је да у јавности сузбија претензије Италије на Далмацију, Бугарске на Македонију и Румуније на Банат. Такође, требало је да ради на учвршћивању веза српске владе и емиграната из Аустроугарске, односно да подупире њихове захтеве за уједињењем са Србијом. У разговорима са истакнутим француским политичарима и интелектуалцима (а сусрео се са њих преко 80), није пропуштао прилику да нагласи да су Србија и Јужни Словени вољни да се уједине у једну државу, те је у том смислу тражио подршку Антанте. Међутим, током разговора са југословенским емигрантима и савезничким представницима, Јован Жујовић је говорио да је превласт у управи будућом југословенском државом требало да имају Срби, будући да их је сматрао отпорнијим према германским завојевачким тежњама на исток. Истовремено, члановима Југословенског одбора саветовао је да пред Енглезима говоре да нова држава није требало да буде под јаким утицајем Русије, већ да се

549 *Истѿо*, 166–167.

планирало да буде оријентисана на сарадњу са западно-европским државама. Русима је, опет, требало говорити да је потенцијално стварање засебне хрватске државе погубно за Јужне Словене као и стварање „санстефанске“ Бугарске.⁵⁵⁰

Током незваничне дипломатске мисије у Француској, Јован Жујовић је неколико пута одлазио у Лондон, где се трудио да изглади односе између Мата Бошковића, српског краљевског посланика, и Франа Супила и других представника Југословенског одбора. У томе је само делимично успео, а врло брзо се и сам разочарао у Југословенски одбор, који је, између осталог, обећавао добровољце који још нису стизали ниодакле. Показивало се временом да одушевљење осталих југословенских народа за стварањем југословенске државе и није било велико, како се у почетку рата представљало. Са огорчењем, Јован Жујовић је писао министру војном Божидару Терзићу 1916. да се од српских сељака и официра очекивало да створе „велику Југославију“, без учешћа Југословена, а Милораду Драшковићу жалио се да су „дијурнисани Југослависти“, исто као Хрвати и „пречани“, хтели да се „за Југославију или Велику Србију војује до последњег Шумадинца“.⁵⁵¹

Када је уласком Сједињених Америчких Држава у рат априла 1917. победа Антанте постала изгледнија, када је донета Крфска декларација и када су на скупове српских интелектуалаца почели долазити и интелекту-

550 Ђурић, *Српски интелектуалац у полицици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 168–195.

551 Радојевић, *Југословенска искушења српске интелектуалне елите*, 43.

алци из Хрватске и Словеније, Јован Жујовић је обновио рад на пропагирању уједињења југословенских народа. Тако је септембра 1917. организовао предавање у Паризу, на којем је Анте Трумбић говорио о Крфској декларацији, са циљем да покаже како су спорови између српске владе и Југословенског одбора превазиђени. На једном од скупова интелектуалаца 1917. Јован Жујовић је истакао да је нова држава могла бити република само ако је то војска желела.⁵⁵² Међутим, иако републиканац, питање облика државног уређења стављао је иза победе у рату и југословенског уједињења. Није се одрицао могућности и своје жеље да будућа Југославија буде република, али није хтео да се то остварује док је трајао рат за опстанак и ослобођење српског и других југословенских народа. У том смислу је у једном од многих разговора током последње године емиграције рекао пријатељима републиканцима: „Нека овако траје док се не вратимо у Србију“.

Након југословенског уједињења Јован Жујовић више није имао разлога да се и јавно не залаже за остварење републике у југословенској држави. Истина, није желео да република дође пре консолидовања нове државе и демобилисања војске, али је већ почетком 1919. изјавио да Србија, која је за уједињење толико жртвовала, „треба да жртвује и династију и монархију“, о чему није остао необавештен регент Александар. Принц га је позвао на разговор и Јован Жујовић му је тада објаснио историју развоја републиканске идеје у Ср-

552 Ђурић, *Српски интелектуалац у пољитици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 196–200.

бији од 1868, те идеје и учења Драгише Станојевића и Светозара Марковића, као и дешавања у време Мајског преврата. Републикански тријумвир му је рекао да су све три српске династије учиниле много на остварењу идеје уједињења, али и да је након светског рата наступио историјски тренутак да се почне размишљати о републици, и то „без агитација, без завера, без убистава, тих средњевековних метода“. Такође, сматрао је да би република била подеснија за интеграцију разнородних крајева нове државе, са чим се регент Александар није сложио, упозоравајући га да би република имала много присталица у Хрватској, што „није било добро за будућност заједничке државе“.⁵⁵³

Јован Жујовић се колебао када се формално стварала Републиканска странка јануара 1920, али није демантовао потпис на „бунџијски проглас“ [проглас о покретању Републиканске странке – прим. А. Л.]. Није био без резерви према републиканској акцији и замерао је Љуби Стојановићу и Јаши Продановићу што су га потписали на проглас, а да га претходно нису обавестили о својој намери.⁵⁵⁴ Уздржаност је правдао спољнополитичким разлозима у којима се нова држава налазила, али и истицао да хоће „Републику кад је народ схвати и заволи, са владом републиканаца који је воле, а не са онима који се ишчауре после њене победе“.⁵⁵⁵ Ипак, свидели су му се републикански про-

553 *Истио*, 209–210.

554 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 32; Радојевић, *Научник и политик*, 323.

555 *Истио*; НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/153, писмо из Париза од 9. II 1920. године; Лукић, *Југословенска републикан-*

глас и програм и поручивао је да је, иако није веровао „у скори тријумф“, имао стрпљења чекати, као и наду да ће „и дочекати“ републику, „ма да је [био] већ стар политичар“.⁵⁵⁶

Остајући веран младалачким идеалима и подржавши Републиканску странку, Јован Жујовић није могао да без горчине не примети како многи интелектуалци, раније декларисани као републиканци, нису подржали новоосновану партију. Када је Јован Жујовић упитао Александра Белића, чувеног филолога, зашто није хтео да јој приступи, добио је одговор: „Неће нас овај режим употребити.“⁵⁵⁷ Трећи вођа српских републиканаца сматрао је, између осталог, да је чувеног географа Јована Цвијића сујета спречавала да приђе Републиканској странци.⁵⁵⁸ Јован Жујовић их је назвао „крипторепубликанцима“.⁵⁵⁹ „Ја сам поодавно уверен“, записао је у дневник, „да је наша демократска интелигенција мање спремна за Републику но прост народ. Морално је неспремна, јер ју је на-

ска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941), 136–137.

556 *Исто*.

557 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 7.

558 *Исто*, 33–34. Цвијић, међутим, није приступио Републиканској партији, истакнувши већ 1919. да је његов „јавни рад изван универзитета и науке завршен са даном народног уједињења и утврђивања граница“. Неколико година касније писао је Николи Стојановићу да ће доћи 28. јуна 1922. на илиџански састанак интелектуалаца, али и истовремено поручивао: „Нећу у активну политику јер сам себи ставио друге задатке“ (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460-III-A-в-6; Исто, 13.484/1.236-12, Концепт писма од 7. VI 1922; Радојевић, *Научник и политик*, 327, 337–338).

559 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 8, 33.

гризао садашњи коруптивни режим повластица, дневница, делегација, комисија.⁵⁶⁰

Иако у време оснивања Републиканске странке видно уздржан, Јован Жујовић је врло брзо постао њено препознатљиво име и заштитни знак. Активно је учествовао у раду партије и заговарао идеју организовања будуће југословенске републике на федералистичком принципу по угледу на Сједињене Америчке Државе (попут Јована Цвијића и Љубе Стојановића). Несумњиво је да је поред Љубе Стојановића чувени геолог био један од најугледнијих чланова Републиканске странке и сматран за трећег страначког шефа, односно њеног трећег тријумвира. Тако, на свим партијским конгресима предлаган је за члана Главног одбора, у којој није увек пристајао да уђе – позивао се на старост и потребу да млађи преузму вођство. На страначком конгресу у Јагодини изабран је у Главни одбор, иако није био присутан. Као по правилу, увек је биран за председавајућег конгреса странке, када су његове поздравне речи редовно биле пропраћене овацијама присутних чланова. Када су српски републиканци крајем 1922. одржали један од зборова у Крагујевцу, сјајан утисак оставио је говор трећег тријумвира Републиканске странке, одржан 24. децембра. Просторије хотела „Таково“ у Крагујевцу, где је говорио Јован Жујовић, биле су испуњене народом већ у десет часова пре подне, да би Милоје Павловић у десет и по отворио конференцију поздравним говором републиканском прваку.⁵⁶¹

560 Радојевић, *Научник и њолићика*, 324–325.

561 „Шумадија је ипак луча слободе“, *Република*, 27. XII 1922, 1.

Пошто се захвалио председнику конференције и неколицини пријатеља на позиву и указаној части да говори, Жујовић се на почетку обратио окупљеним Крагујевчанима реченицом: „Београде залуду ти хвала, кад је теби Крагујевац глава“, којом је истакао улогу и значај шумадијске престонице у историји Србије XIX века. Осим родољубивих успомена везаних за Крагујевац и заједничких целом српском народу, нагласио је да је град имао великог значаја у појави и ширењу демократских и републиканских начела међу Србима, што је све заједно – родољубље, демократија и републиканство – утицало на развој политичке свести потоњег чувеног српског геолога (и свих генерација тадашњих Срба). У Крагујевцу, у гимназији је Јован Жујовић усвојио од рођака Живојина Жујовића прва учења о социјализму и комунизму у свету. Републиканско-социјалистичку школу, започету код рођака, завршио је, заједно са једним делом вршњака, код Светозара Марковића. Покрет који су развили „посејао је семе“ за развиће социјализма у Србији, основао неколико радничких и занатских произвођачких удружења и друштава за узajамно помагање у болести и другим невољама и допринео да се у Уједињеној омладини српској, где су дотле првенство имали либерали, издвојила група која је захтевала радикални преображај српске државе.⁵⁶²

С радошћу се сећајући Крагујевца из гимназијских дана, Јован Жујовић је на збору нагласио да је „Београ-

562 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 7–8; Лукић, *Југословенска републиканска сйранка у йолийичком живојйу Краљевине Јујославије (1920–1941)*, 236.

ду глава“ постала стециште најнапреднијих јавних радника обреновићевске Србије. У Крагујевцу су, уз такозване „западњачке доктринере“, стасали грађани свих класа – трговци, занатлије, фабрички радници и земљорадници, у њему се родила и „одњихала прва права“ српска радикална демократска странка, те започело „херојско доба оне странке“ из које је, кад су се стекли објективни историјски услови, никла Републиканска странка. Први су се Крагујевчани искупили око заставе „Слободе, Једнакости и Братства“, с намером да их остваре радикалним преображајем српског друштва и државе. Прескачући многа имена и „времена за њима настала“, Жујовић није могао да одоли да „с болом у души“ не помене крагујевачког посланика, Јасеничанина Јована Скерлића, који би, „да је још [дио] жив“, несумњиво био вођа Републиканске странке у Србији, „а можда и у Југославији“. ⁵⁶³ „Добро је, браћо“, беседио је Јован Жујовић помало сетно и истовремено с надом због још увек уочљивог ослободилачког националног духа Шумадије, „*да се Демократија сећа својих мртвих, да чува у себи осећања захвалности за учињене јој услуге, и да омладину подстиче на поштовање својих претходника, својих учитеља*“ [истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.]. ⁵⁶⁴

Затим је Јован Жујовић укратко приказао наставак и деловање Радикалне странке у Србији, која се на власти трошила скоро двадесет година, због чега су се,

563 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 9.

564 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 237.

„више појмљиво но што би било оправдано“, изменили програм, идејна садржина, памет и морал српских радикала. Под последњим краљем Обреновићем, главна радикалска партијска војска распала се на два дела: „фузионаше“ и самосталце. Док се процес деобе вршио, републиканска идеја трајала је међу српским социјалистима, којој су, истина, придавали много мање значаја него економским теоријама које су проучавали и разрађивали. Отворено су је пак пропагирали омладинци окупљени у Одбору за издавање целокупних дела Светозара Марковића и они окупљени око „Републиканске библиотеке“ и листа *Република*. Међу радикалима, говорио је Жујовић, републиканска идеја се сачувала нарочито код оних који су се издвојили у Самосталну радикалну странку. И као што су самосталци краљу Александру Обреновићу говорили да је Србија „преча од свачега и од свакога“, тако је и Јован Жујовић, „како онда, тако сада, тако и довека“, у име републиканаца у Крагујевцу одлучно нагласио да им је „Отаџбина преча од свачега и од свакога“.⁵⁶⁵

Јован Жујовић је нагласио да српски републиканци нису за насилно мењање облика владавине, пошто су завере, буне и краљеубиства „монархистичка средства“, насупрот којима је требало успоставити „Републику заогрнуту чистим белим плаштом девичанске невиности“. „Династијашима“ је с крагујевачке говорнице поручио да се републиканци нису борили против краља, односно против његове личности, већ против

565 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 237–238.

„Краљевства“, тј. против „монархистичне државне системе“.⁵⁶⁶ Све и да је монарх био један од најбољих светских владара, српски републиканци би, нагласио је, били за републику. Републиканску пропаганду, коју су монархисти обележавали као антидржавну, републиканци су истрајно одржавали не путем насиља, него књигама и говорима на јавним зборовима. Долазак југословенске републике је био неминовност, историјска нужност, с обзиром на то да су народи дошли до свести о својој праву на потпуно, ничим неокрњено суверенство. Вођа српских републиканаца није порицао да је пут до републиканске свести дуг и успех спор, али их је баш због тога сматрао исправним и светлим.⁵⁶⁷

Јован Жујовић је указао на чињеницу да су српски републиканци одлучили да путем републиканске савести иду уздигнуте главе, „целом свету на видик“.⁵⁶⁷ Они који су хтели да су пред народом, ваљало је да пред њим изложе цео програм странке чије су идеје пропагирани. Посланички кандидат требало је, према мишљењу републиканског вође, да буде о свим кључним политичким питањима боље обавештен од већине бирача, да их обавештава, да им предњачи и политички и знањем, и одлучношћу и моралом. За Жујовића је неморално било да се и „обичан грађанин“ представља другачије, а не у „својој правој боји“, при чему је имао у виду посланичког кандидата, који се спремао за положај где је био у опасности да проневери народно поверење изложен

566 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 16.

567 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 238.

разним политичким тежњама.⁵⁶⁸ У новоствореној југословенској држави било је исувише радикала у којима не беше ни „трунке радикализма“, демократа „са кроз антидемократским појмовима и прохтевима“, у Хрватској пак много републиканаца којима је републиканство било „маска за њихове сепаратистичке намере“. Српски, „београдски“ републиканци нису хтели да се крију, већ су отворено Републиканској странци додали и реч „југословенска“, сматрајући да је требало да се и све остале странке у држави Срба, Хрвата и Словенаца групишу по политичким и социјалним програмима, а не по „племенима“; то је било потребно за консолидовање државе и истовремено су то захтевали „јавни морал и јавна савест народна“.⁵⁶⁹

Пропагирајући републиканске идеје, Јован Жујовић је нагласио стање југословенског јавног морала, о којем није могао да говори „без гађења и без бола“. Цело југословенско „државно тело“ изгледало му је као да болује од арапских богиња: „где год га прстом дирнете, свуда цури гној, свуда је трулеж, смрад“. За доказне чињенице није било потребно читати опозициону штампу, довољно је овлаш прегледати „режимску“, која је сваког дана писала о некој новој афери: крађи, поткупљивању, уцени, злоупотреби, расипању у државној управи.⁵⁷⁰ Дотадашњу власт Александра Карађорђевића Јован Жујовић је обележио као владавину „бакшиша

568 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 239.

569 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 18–22.

570 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 239.

политичких и других, режим поткупљивања свију фактора од врха до дна“. „Каже се да је сличних поступака бивало и раније. Бивало је митаџија; али сада се људи“, резонувао је он, „са чуђењем питају: Ко то није.“⁵⁷¹

Полазећи од анализе текстова у режимској штампи о банкама и банкарском пословању са државом, Жујовић је закључио да се увелико и некажњено пљачкала држава преко институција. Да би успеле у згртању капитала, банке су издржавале инструменте јавнога мишљења, поткупљивале органе власти, владале носиоцима режима. Иако је корупција увећана не само у југословенској држави после рата, већ и у Европи, поратне околности нису смеле да буду оправдање. У иностранству против корупције се ипак борило, будући је претила да оштети јавни морал, без којег нису могле да постоје западне демократије. „У нас“, наглашавао је вођа српских републиканаца, корупцијско зло је било утолико горе што се у народу знало да га власт „трпи“, знало се да није било „хајдука без јатака“, да јатаци корупције нису сви постали „од страха хајдучкога“, да их је било и „милом понуђених, уортачених“.⁵⁷² Пошто је Републиканска странка сматрала да се добра народна политика није могла водити без морала и да је добра морална „поправка“ била први и битан услов за све друге „поправке“, прокламована република, за коју се борила, могла је, хтела и морала да лечи „поквареност“ у држави, те да преображај државе почне управо са „јаком моралном стегом“.⁵⁷³

571 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 22–23.

572 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 23–25.

573 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 240.

Јован Жујовић је једини излаз из друштвене и државне кризе југословенске државе видео у промени облика државног уређења. За све време српске уставности и парламентарности на власти су биле групе конзервативаца, либерала, напредњака, радикала, неутралаца, па је ипак „битност државног живота“ остајала у лошем стању. Узрок сталности злог стања огледао се у чињеници одржања монархије. Сматрао је да је монархија узрок због ког и „најбољи синови српског народа“ из свих политичких партија нису могли српској држави пружити добро политичко, економско, финансијско и административно уређење. Иако је највећи број министара и у Краљевини Србији и у југословенској држави из демократских партија, ипак демократија није устаљена и обезбеђена у политичком животу. Право демократско уређење могло је бити успостављено и надаље развијано једино „у Републици“.⁵⁷⁴

Уколико владар не буде стао на пут „неваљалом режиму“ у југословенској монархији, Жујовић је предвиђао да ће држава врло брзо постати „сва црвоточљива“ и пасти сама од себе као „трула клада на сатрулом корену“. Није желео да „трулеж“ превлада, због чега је позвао народ, који је несумњиво осећао лоше постојеће стање у политичком животу државе, да га поправи. Држава није смела да буде „неки карађоз“, у коме су и „редитељ и глумци“ имали велику „асну“, док је народ остајао само гледалачка публика с наменом да врло лошу представу плаћа. Стога је на „српску државну позорницу“ требало да изиђе сав народ, и најважније, да

574 *Истио*, 240–241.

се појави и Шумадија и каже „своју реч“. Црвено барјаче, развијено у Крагујевцу седамдесетих година XIX века, требало је да буде барјак потпуне народне самоуправе, „па дакле и Републике“. ⁵⁷⁵ Српски републиканци у југословенској држави нису међутим сматрали да је застава требало да им буде само црвене боје – било је дозвољено да остане у ратовима освећена народна тробојка, у којој је постојала црвена боја за начела слободе, једнакости и братства међу људима и међу народима, затим небесноплава боја у знаку најузвишенијих небеских идеала човечанства, и на крају бела боја као симбол потпуне чистоте, коју су хтели да одрже свугде. ⁵⁷⁶ Позивајући окупљене да подрже Републиканску странку у намери мирног преображаја југословенске државе и друштва, вођа српских републиканаца је нагласио да су они тежили да постану партија „Вере, Љубави и Надежде“, због чега су искрено веровали у републиканска начела која су проповедали, „љубили“ све узвишене идеале и надали се да ће народ, пошто је остварио „идеале Српства, хтети остваривати у себи и све идеале Човештва међ којима“ је југословенска република требало да буде припрема „за свету Христову Републику Братства и Доброте“. ⁵⁷⁷ Конгресни говор Јована Жујовића био је истовремено увод у агитацију за предстојеће парламентарне изборе расписане за март 1923, на којима српски републиканци нису добили ниједан мандат у Скупштини због промењеног изборног процеса.

575 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 31–32.

576 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 241.

577 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 32.

Јован Жујовић је и иначе у поздравним говорима редовно критиковао корупцију и велику моралну кризу у којој су се, према његовом мишљењу, налазили србијанско и југословенско међуратно друштво, те државне институције југословенске монархије. Проблеми су могли бити решени, сматрао је, остварењем републике, чији је долазак неминован, односно „историјска нужност“, будући да су народи дошли до свести о свом праву на потпуни суверенитет.⁵⁷⁸ Ипак, остварење републике није смело да дође превратом и крвопролићем, већ просвећивањем и припремом народа – не револуцијом, већ еволуцијом политичког и друштвеног живота југословенских народа. Због тога, републиканци се нису борили против монарха лично, већ против краљевства. Таман да је краљ био беспрекоран уставни и парламентарни владар, они су се опет изјашњавали за републикански облик државног уређења.⁵⁷⁹

Трећи вођа српских републиканаца није само држао предавања и говори у којима је популарисао републиканске идеје, већ је учествовао и у изради и допунама страначког програма 1923. Српски републиканци су га замолили да економске делове програма Републиканске и Земљорадничке странке усклади и идејно их што више саобрази. Пошто их је републикански првак упоредио, закључио је да се поклапају – републикански

578 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 16–17; Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 211.

579 Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 16; Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 211.

су написали Јаша Продановић и Михаило Илић углавном на основу програма Самосталне радикалне странке, који је опет написао Јован Жујовић користећи резолуције конгреса Савеза српских земљорадничких задруга и свој спис „За добро села“. Током разматрања двају економских програма Жујовић се консултовао и са Михајлом Аврамовићем, оснивачем Земљорадничке странке, који је такође закључио да су се економски захтеви подударали и да није потребно уносити неке битније измене у републикански програм.⁵⁸⁰

Ове измене званично су унете на трећем партијском конгресу, који је Главни одбор странке на седни-

580 Средином децембра је Јован Жујовић одржао састанак са Михајлом Аврамовићем и Драгишом Лапчевићем поводом рада на изједначавању двају програма, и тада је, између осталог, предложио нестраначко удружење „Клуб социолога, политичара и економиста“, у циљу унапређења друштвених прилика у југословенској држави. У разговору их је затекао Антон Корошец, који је изразио жељу да постане члан клуба. Том приликом Жујовић се распитивао о могућности ширења републиканства у Словенији, на шта му је шеф СЛС одговорио да су републиканске идеје могле „да се приме“, али да у пракси „не би било акције за њих“. „Када дође време Републици“, говорио је Корошец, „Словенци јој се неће противити“, а Јован Жујовић одмах је резигнирано узвратио: „Неће јој се тада противити ни Краљева Гарда“, те га питао због чега није републиканац. Антон Корошец је одговорио да није могао бити републиканац у Аустрији, где републиканаца није ни било, те кад је био „монархиста у тој држави“, сматрао је да је требало да буде „монархиста и у нашој [југословенској – прим. А. Л.]“. Републикански првак му је дао за право, с обзиром на то да као републиканац Корошец извесно није могао добити било шта од југословенске монархије, која је могла да опстане и без подршке шефа СЛС, док он без ње није могао, као ни Словенија. ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 18.

ци 19. новембра, а на основу члана 27 статута партијског, казао за 30. децембар 1923.⁵⁸¹ Током припрема за конгрес Божа Павловић је тражио од Јована Жујовића да постане члан Главног одбора, а у супротном му је казао да ће га прогласити почасним председником Републиканске странке. Српски геолог успео је да га одврати од ове идеје и обећао је да ће долазити на разговор са републиканском омладином. Истовремено је Божи Павловићу предао допуне програма сведене у четири тачке, у којим је предложио: 1. да се укину чивчије и колонати, да нема више сталних најамника и наполичара на великим имањима; 2. да се малим поседницима, који нису могли да живе од земље, дају од велепоседника, општинских и државних имања земље на уживање (а не у својину); 3. насељавање „земљоделаца“ требало је вршити, по могућству, на задругарској основи; 4. да се свако село калдрмисаним путем веже за неки „насип“.⁵⁸²

581 Међутим, „по образложеним представкама“ републиканских првака из унутрашњости, које су узете у обзир, Главни одбор Републиканске странке је на седници од 10. децембра 1923. одложио конгрес за 9. јануар 1924. (трећи дан Божића) и одредио за место његовог одржања салу хотела „Бристол“ близу железничке станице. Уједно је утврдио дневни ред од једанаест тачака (отварање конгреса, избор „часништва“, седам предавања републиканских првака, избор чланова Главног одбора, предлози и питања) и позвао, поред чланова партијских организација и нарочито позваних лица, и све посланичке кандидате на мартовским изборима 1923. Апеловало се на позване да „нађу средстава и времена“ да „испуне своју дужност“ и учествују у раду конгреса. *Република*, 13. XII 1923, 1, 2.

582 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 18.

У склопу припрема за Трећи конгрес партије републиканаца, била је у припреми за штампу и брошура Јована Жујовића о француској републици, о њеном државном и друштвеном уређењу. Док се републикански првак са Космаја бавио у редакцији *Рејублике* око сређивања текста за штампу крајем децембра 1923, пожалио му се Божа Павловић на „нерад“ и ставове Главног одбора против „федеративног“ програма, иако су сви осим шефа странке били за њега, те против поздрава грчкој републици, иако су сви били за, осим шефа. Јован Жујовић отишао је до Љубе Стојановића да се о свему обавести и у његовој кући затекао је још Јашу Продановића и Симу Златичанина. Ниједан од тројице републиканаца „није имао времена“ да одговори јасно на примедбе Боже Павловића које им је Јован Жујовић пренео, нити је пак одговорио на питања самог Жујовића, који се интересовао о писању у *Рејублици* према којем краљу Александру ни највећи противници нису одрицали патриотизам, те какав су став заузимали српски републиканци у случају да белорукци заведу диктатуру. На сва питања и констатације одговорио је Јаша Продановић, изричући своју стару жељу да републиканац из Неменикућа постане члан Главног одбора. Алекса Томић је 2. јануара 1924. пренео молбу Главног одбора Јовану Жујовићу, у којој се тражило да на банкету републиканаца одржи „козерију“, на шта је академик пристао. Одбио је, међутим, да буде председник Агитационог, као и члан Главног одбора странке. Притисак да постане члан Главног одбора био је велики, те је молио Јашу Продановића и Симу Златичанина да га „бра-

не од насиља“. Међутим, „не обећаше“, забележио је у дневник Јован Жујовић.⁵⁸³

Партијски орган *Република* позвао је српске републиканце да дођу на планирани трећи страначки конгрес, још више „збију редове“ и постигну равномерну поделу терета борбе са монархијом. На конгресу је требало да буду изабрани људи и пронађена средства за истрајну борбу до републиканске победе, која се морала водити „неуморно под високо уздигнутом и ниједног тренутка савијеном заставом Југословенског Народног Републиканског Покрета“.⁵⁸⁴ Тако је конгрес Републиканске странке одржан 9. јануара 1924. у просторијама хотела „Бристол“ и, упркос међави и студени, био је добро посећен.⁵⁸⁵ Отворио га је Љуба Стојановић, и на његов предлог изабрани су у часништво: председник Јован Жујовић, потпредседници Милован Лазаревић и Живојин Аксентијевић, секретари Влада Поповић из Лесковца и Иван Невистић из Загреба. Јован Жујовић је у невеликом уводном говору изразио радост што се у Србији одржавао републикански конгрес, који је по трећи пут од оснивања Републиканске странке имао задатак да „претресе“ програм и статуте партије, те политичке прилике у југословенској држави.⁵⁸⁶ Након одржаних реферата и говора, Кандидациони одбор конгреса је предложио листу и извршено је гласање за Главни одбор, у који су изабрани: Алекса Томић, Александар

583 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 20–21; Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 261.

584 „Пред Конгрес“, *Република*, 6. I 1924, 1.

585 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 20.

586 АЈ, Никола Пашић, 143–2.

Мујкић, Анта Тодоровић, Бошко Чупић, Војислав Кујунџић, Драгољуб Драгић Јоксимовић, др Драгомир Иконић, Душан Божић, Јаша Продановић, Јован Ђоновић, Љуба Стојановић, Милан Богдановић, Милан Савић, Павле Тодоровић, Радиша Николић, Сима Златичанин, Станислав Милијановић и Стеван Грубић.⁵⁸⁷ Поред наменованих, требало је да одбору буде придружено још шест чланова из унутрашњости, пошто добију потврде својих месних организација. Молба Јована Жујовића да га не изабере у одбор је усвојена, а затим је он предложио да се пошаље поздрав подршке са конгреса Драгомиру Иконићу, који је по политичкој кривици робијао у пожаревачком затвору. Поздрав је потписало 180 учесника конгреса.⁵⁸⁸ Јован Жујовић је потом у 21 час објавио завршетак рада конгреса и позвао учеснике на партијску забаву.⁵⁸⁹

Јован Жујовић се није устезао да се појави и јавно подржи своје републиканце и онда када су по политичкој линији били гоњени од режима. Његова подршка у таквим случајевима није била занемарљива и позитивно је утицала на околину да српске републиканце саслуша, ако их већ није на изборима подржавала. Када је фебруара 1924. године текао судски процес Драгомиру Иконићу због раскривавања корупције у највишим сферама југословенске монархије, Јован Жујовић је дошао у суд-

587 *Истио*.

588 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 20; „Конгрес Иконићу“, *Рејублика*, 20. I 1924, 1.

589 АЈ, Никола Пашић, 143–2; „Грчким републиканцима“, *Рејублика*, 24. I 1924, 1; Лукић, *Југословенска рејубликанска сјранка у њолићичком живоју Краљевине Југославије (1920–1941)*, 261–262, 266–267.

ницу да подржи партијског колегу. Интересовање јавности за Иконићев процес је било велико, сала суднице препуна, због чега републикански вођа, већ у годинама, није могао испратити цело суђење.⁵⁹⁰ Краткотрајно присуство републиканског првака оставило је, међутим, пријатан утисак на процесу, о чему је адвокат Велизара Јанковића казао Јовану Жујовићу након рочишта: „Ваша појава на суђењу унела је отмен тон целога претреса, па се то одржало иако сте брзо отишли.“⁵⁹¹

Осим говора, предавања, учествовања у партијском организационом раду, Јован Жујовић је био и кандидат партије на парламентарним изборима. Испред Републиканске странке он је у два маха био посланички кандидат на изборима – 1923. и 1927, и оба пута је „пропао“. За разлику од скромне предизборне кампање 1923, током агитације 1927. Јован Жујовић је водио опсежну предизборну активност у Моравском округу као носилац листе Републиканске странке. Говорио је у Лазаревцу, Младеновцу, Ђуприји, Свилајнцу и Сопоту, обилазио виђеније људе и заговарао проглашење републике. Зборови су били врло добро посећени, али републикански првак није изабран за посланика. На последњем конгресу Републиканске партије одржаном у Јагодини 25. децембра 1927, на којем су учествовали сви виђенији представници странке из Србије, расправљало се о главним узроцима изборног неуспеха. Анализирано је политичко и друштвено стање у земљи, које је окарактерисано као време

590 Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 269–270.

591 ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 23; Д. Трифуновић, „Претрес Др Иконићу“, *Република*, 7. II 1924, 2.

озбиљне политичке, националне, економске, друштвене и моралне кризе. У таквим околностима, Јован Жујовић је охрабривао републиканце речима: „Време ће нам дати да постигнемо оно што данас немамо снаге постићи, само ако сасвим не клонемо.“⁵⁹² Након избора трећи вођа српских републиканаца је одлучио да се више не ангажује у потенцијалним наредним изборним борбама. Његову одлуку олакшала је шестојануарска диктатура краља Александра, када је рад политичких партија замро на одређено време, а Републиканска странка се скоро потпуно угасила. Будући да је Јован Жујовић био одан Републиканској странци и издашно је помагао речју и делом у свакој прилици, Љуба Стојановић је не једном наваљивао да Космајац преузме руковођење странком, што републикански првак са Космаја није прихватао.⁵⁹³ Међутим, после смрти првог тријумвира 1930, Јован Жујовић је међу српским републиканцима важио за новог, заслуженог вођу Републиканске странке због тога што у условима личног режима краља Александра рад политичких партија беше забрањен, па су тако и избори новог шефа Републиканске странке били немогући. Међутим, Никола Станаревић оправдано истиче да је већина у Републиканској странци Јована Жујовића, након смрти Љубе Стојановића, и без избора сматрала за правог и легитимног наследника првог вође српских републиканаца.⁵⁹⁴

592 Архив САНУ, 14.329, Н. Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 108.

593 Ђурић, *Српски интелектуалац у иолијици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 213–214.

594 Архив САНУ, 14.329, Н. Станаревић, „Југословенска републиканска странка“, књ. I, 124.

Због нескривеног републиканизма трећег вође српских републиканаца, Ђорђе Ђурић је закључио да је Јован Жујовић „имао неколико ситних непријатности“ од стране монархијских власти. Када се прочитају само оне непријатности режима које је Ђорђе Ђурић побројао, уочава се да су биле свакојаке, само не „ситне“. На „ситне“ непријатности се не једном у дневничким записима похрањеним у Државном архиву Србије жалио и сам Јован Жујовић, посебно на чињеницу да су га просветне власти и поред дуготрајне службе, држале и даље у звању хонорарног професора на Универзитету. Чувеном српском геологу држава није хтела да призна право редовног професора на Београдском универзитету, него га је држала као уговорног професора, „морао је као какав Чивутин и торбар да са сопственом државом потписује уговор о раду, и то за свега 4.500,00 динара месечне плате“. У новинама је више пута објављиван списак од 15 уговорних професора, на којем је био Жујовић и 14 странаца. Морао је да испуњава „хрпе“ формулара, иако је имао преко 50 година службе на Великој школи и Универзитету. Водио је вишегодишњи спор са Министарством просвете, које није хтело да му додели пуну пензију, на коју је имао право као професор са пуним стажом, бивши министар и члан Државног савета. У спору га је више пута подржала Српска краљевска академија. Испоставило се да је главна препрека за остварење наведених заслужених признања био републиканизам Јована Жујовића. Мимо тога, режимска штампа је неколико пута врло оштро и бескрупулозно нападала, неосновано наравно, угледног научника и осведочено исправног политичара. На пример, *Балкан*

је фебруара 1924. злурадо објавио чланак „Републиканци као дворски чанколизи“, у којем је пријатељство Јована Жујовића са краљицом Наталијом тумачено као оданост династији и двору, а слично су писале и *Новосџи* о његовом пријатељству са краљицом Драгом. У шабачком листу *Радијал* је 1926. вођена прљава кампања против тројице тријумвира Републиканске странке, у којој је наводно доказивано да су за своје активности примали новац од државе. У питању је била лако проверљива измишљотина, која је брзо демантована очигледним доказима, али је нанела осетне штете партији, а Јовану Жујовићу додатно загорчала живот. Само ишчитавањем монографије Ђорђа Ђурића може се закључити да непријатности монархијског режима Карађорђевића нису биле нимало „ситне“ за Јована Жујовића, нарочито ако се имају у виду његове године.⁵⁹⁵

Јован Жујовић је преминуо 19. јула 1936. у Београду. Јавност је испратила његову сахрану са великим публицитетом, сви важнији листови објавили су велике некрологе. На Филозофском факултету одржан је комеморативни скуп, на којем су говорили: Веселин Чајкановић, Живојин Ђорђевић, Александар Белић и Миодраг Ибровац. Сахрањен је 21. јула у породичну гробницу Бучовића на Новом гробљу, поред своје давно преминуле супруге Стане. Над одром су говорили: Богдан Гавриловић, Живојин Ђорђевић и Миодраг Ибровац. Испред српских републиканаца говорио је Јаша Продановић, дугогодишњи политички саборац и при-

595 Ђурић, *Српски интелектуалац у пољитици. Пољитичка биографија Јована Жујовића*, 215–221.

јатељ. С обзиром на то да Јован Жујовић није био пред-
одређен да се бави политиком – због чега није био „ли-
дер и политички стваралац“, он је био од оних људи ко-
ји су својом моралном појавом и интегритетом поли-
тичке покрете претварали у друштвену снагу.⁵⁹⁶ Један
од таквих био је и српски републикански покрет, неза-
мислив без личности племенитих врлина и поступака
какав је био Јован Жујовић.

Јован Жујовић (1856-1936)
(САНУ – Ф 215, 215/1-14, VIII, XII)

596 *Истио*, 226, 228.

ЗАКЉУЧАК

Љуба Стојановић, Јован Жујовић и Јаша Продановић били су носиоци и симболи републиканских идеја, од којих су двојица – Љуба Стојановић и Јаша Продановић – и теоретски и практично доживотно радили на остварењу југословенске републике, док је Јован Жујовић више био луча републиканизма својом појавом, него што је био борац у политичкој арени југословенске монархије. Драгољуб Јовановић писао је својевремено да су „Љуба, Јован, Јаша били капацитети више него ауторитети, најмање организатори и агитатори“, да „нису хтели ни умели да воде“, али да су „још мање пристајали да њих неко води“.⁵⁹⁷ Опажања Драгољуба Јовановића само су делимично тачна – тројници вођа српских републиканаца одређена прагматичност у политичком животу јесте недостајала, али није одузимала у вођству, већ је била у складу са прокламованим начелима за која су се залагали, од којих се нарочито издвајала потреба већег морала у политичкој борби и јавном животу југословенске државе. Принципијелни у борби за републиканске идеје, инсистирали су на демократији и из ње произлазећој националној слободи у првом реду српског, а потом и друга два југословенска народа. Без претеривања се може казати да је Љуба Стојановић био „срце“, Јаша Продановић „мозак“ и организатор, а трећи вођа Јован Жујовић „душа“ Републиканске странке,

597 Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 130.

због чега је анализа њиховог рада и залагања била незаобилазна у сагледавању дугог трајања и деловања партије српских републиканаца. Најбољи прилог тврдњи је трајање Републиканске странке – док је у животу био Јаша Продановић, њен трећи и последњи истински вођа, дотле је и партија српских републиканаца била стварно присутна и приметна, макар и у неслободном и тоталитарном политичком животу комунистичке федеративне југословенске републике после 1945. године.

Парадоксално, борећи се за остварење политичких слобода и права, Републиканска странка је доживела да проглашење републике означи почетак њиховог гашења у оквирима нове идеологије диктатуре пролетаријата Комунистичке партије Југославије. Када је Јаша Продановић преминуо, Републиканска странка је све више гаснула, да би се 1952. и формално самоукинула. Ипак, светао траг који су тројица републиканских вођа оставила, наставио је да обасјава стазе политичких идеја генерацијама које су дошле и после нестанка Републиканске странке, и кад год би се касније помињало републиканство и његови носиоци међу Србима у југословенској држави пре 1945, прва и скоро несвесна асоцијација свима упућенијима у проблематику односила се као по правилу на „Љубу, Јована, Јашу“, чему у прилог говоре и ове три биографије републиканских вођа писане 2022–2024. у Београду, у Републици Србији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

Архив Српске академије наука и уметности. Заоставштине и личне хартије: Љубомира Стојановића, Јаше Продановића, Николе Станаревића, Јована Цвијића, Александра Белића, Николе Стојановића.

Архив Југославије. Фондови: 72, Народна скупштина Краљевине Југославије; 730, Политичке странке Краљевине Југославије; 80, Јован Јовановић Пижон; 143, Никола Пашић; 323, Љубомир Давидовић; 335, Војислав Јовановић Марамбо.

Државни архив Србије. Лични фондови и збирке: *Varia*; Јован Жујовић.

Народна библиотека Србије. Одељење поседних фондова, личне хартије и преписка: Јаше Продановића, Јована Жујовића, Драгомира Иконића.

Историјски архив града Београда. Фонд: Управа града Београда.

Објављени извори

Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I–20. XII 1918), knj. I–II, priredili Dragoslav Janković, Bogdan Križman. Beograd. 1964.

Календар Републиканац за 1924. годину. Београд, 1924.

Пројрами и сјаиујии срјских њолийичких сјјранака до 1918. године, приредили Василије Крестић, Радош Љушић. Београд. 1991.

Korespondencija Stjepana Radića, knj. II, priredio Bogdan Krizman. Zagreb. 1973.

О државним чиновницима. Предавање Љуб. Стојановића. Београд, 1911.

Начела, програма и ставови Југословенске републиканске странке од 26/1 1920. г. с изменама и допунама од 9/1 1924 г. Београд, 1924.

Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata, knj. I–II, priredili Branko Petranović, Momčilo Zečević. Beograd, 1987.

Jugoslavija 1918–1988, tematska zbirka dokumenata, priredili Branko Petranović, Momčilo Zečević. Beograd, 1988.

Устав Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца. Београд, 1921.

Устав Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. Београд, 1932.

Мемоари, дневници, сећања

Антић, Антоније. *Белешке*, приредили Бора Димитријевић, Јелица Илић. Зајечар, 2010.

Грол, Милан. *Из предрајине Србије. Уписи и сећања о времену и људима*. Београд, 1939.

Ђорђевић, Димитрије. *Ожиљци и ојомене*, II. Београд, 2001.

Жујовић, Јован. *Дневник*, књ. I–II, приредио Драгоје Годоровић. Београд, 1986.

Жујовић, Младен. *Рајини дневник, 1. Србија у Првом светском рату (1914–1918. године)*. Врњачка Бања, 2004.

- Жујовић, Младен. *Есеји о њолийичким људима и догађајима 1903–1959*. Врњачка Бања, 2004.
- Жујовић, Младен. *Рајни дневник, 3. Јуославија у Друјом свейском рају*. Врњачка Бања, 2004.
- Јовановић-Стоимировић, Милан. *Порјиреји љрема живим моделима*. Нови Сад, 1998.
- Јовановић, Драгољуб. *Мегаљони*, књ. I–IV. Београд, 2008.
- Јовановић, Драгољуб. *Полийичке усјомене*, књ. I–VI. Београд, 2008.
- Међтровић, Иван. *Успотене на политичке људе и догађаје*. Buenos Aires, 1961.
- Поповић, Павле. „Сећања на Љубомира Стојановића“, *Прилози за књижевност, језик, исјорију и фолклор*, књ. XI, св. 1–2, 1931, 30–44.
- Сећања Драјољуба С. Илића*, приредили Александар В. Савић, Мирољуб Јовановић. Ужице, 2013.
- Ribar, Ivan. *Politički zapisi*, knj. I–IV. Beograd, 1949, 1951, 1952.
- Ribar, Ivan. *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*. Beograd, 1961.
- „Љубомир Стојановић“. *Годишњак. Срјске краљевске академије*, књ. IX/1895, 1896, 233–235.
- „Љубомир Стојановић“. *Годишњак Срјске краљевске академије*, књ. XXXII/1923, 1924, 152–165.

Изворни текстови савременика

- Балаги, Пол. *За слободу савесји*. Београд, 1910.
- Буржоа, Леон. *Солидарност*. Београд. 1903.
- Буржоа, Л. *Идеје солидарности и њене социјалне љоследице*. Београд. 1910.

Васић, Драгиша, *Девејстџо ѿрећа (Мајски ѿреврај)*.
Београд, 1925.

Васић, Драгиша. *Црвене мајле*. Београд, 2005.

Грол, Милан. „Републиканска демократија“. *Мисао*, књ. III, св. 1–2, 16. јул 1920.

Грол, Милан. „Савремени национализам“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920.

Грол, Милан. *Две ѿдине заблуде и лушана*. Београд, 1921.

Грол, Милан. *Искушења демократије*. Београд, 1991.

Жакоб, Батист. *Право својине и колективизам*. Београд, 1911.

Живановић, Живан. *Полијичка историја Србије у другој ѿловини девејнаесџој века*, књ. 4. Београд, 1925.

Жујовић, Јован. *Француска република*. Београд, 1923.

Жујовић, Јован. *О републиканизму у Србији*. Београд, 1923.

Илић, Михаило. *Економско-социјални ѿројрам Јујословенске републиканске сџранке: ѿвор држан на ѿрвом конјресу Ј. Р. С. 27. новембра 1921. у Беојраду*. Београд, 1922.

Илић, Михаило. *Полијички чланци*. Београд, 1994.

Кастелар, Емилио. *Рејубликански кајихизис*. Београд, 1909.

Кастелар, Емилио. *Монархија или рејублика*. Београд, 1907, 1913.

Кроазе, Алфред. *Васџишанање демократије*. Београд, 1911.

- Марсо (Божин Симић). „Србијанске странке после 1903“. *Нова Европа*, књ. XVIII, бр. 12, 11. децембар 1928, 359–364.
- Марјановић, Милан. *Сџејан Рагић*. Београд, 1937.
- Буржоа, Леон, Матен, Албер. *Декларација њрава човека и њраћанина*. Београд, 1909.
- Мишел, Анри. *Полиџичка доктџрина демократџије*. Београд, 1910.
- „О Љубомиру Стојановићу“. *Срџски књижевни џласник*, књ. XXX, бр. 5, 1. јул 1930, 342–361.
- Prodanović, Jaša M. „Jugoslovenska republikanska stranka“, *Нова Европа*, књ. VII, br. 10, 1. april 1923, 288–290.
- Продановић, Јаша М. *Драџи џријатџељу, џоџредно је да џте обавестџимо*. Београд, 1939.
- Продановић, Јаша М. *Друџо џисмо Јаше М. Продановића. Драџи џријатџељу*. Београд, 1939.
- Продановић, Јаша М. *Нашим џријатџељима и свима џравим демократџима*. Београд, 1940.
- Продановић, Јаша М. *Сџоразум с Хрватџима*. Београд, 1940.
- Решетар, Милан. „Из писама пок. Љуб. Стојановића“, *Прилози за књижевностџ, језик, истџорију и фолклор*, књ. XI, св. 1–2, 1931, 45–53.
- Сџоменица Љубомира Давидовића*. Београд, 1940.
- Сџоменица Милорада Драшковића*. Београд, 1921.
- Sromenica Jaše M. Prodanovića*. Beograd, 1951.
- Стојановић, Љубомир. *Државна уџрава у демократџији*. Београд, 1911.
- Стојановић, Љубомир. *Реџубликански џоџледи на неколико савремених џиџања*. Београд, 1920.

Стојановић, Љубомир. „Уставна или парламентарна монархија или демократија“, *Српски књижевни гласник*, књ. III, бр. 8, 16. август 1921, 621–624.

Stojanović, Ljubomir. „Još o ulozi Srba“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 15, 21. новембар 1924, 457–463.

Стојановић, Љубомир. „Још о Српском питању“. *Нова Европа*, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925.

Стојановић, Љубомир. „Још једном о српском питању“. *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 137–139.

Стојановић, Љубомир. „У чему је ствар“, *Нова Европа*, књ. XVIII, бр. 6, 26. септембар 1928, 170–172.

Стојановић, Љубомир. *Срби и Хрваџи*. Београд, 1928.

Томић, Јован. *Југославија у емиграцији*. Београд, 1921.

Литература

Антић, Чедомир, *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године*. Београд: Архипелаг, 2022.

Белић, Александар. „Љубомир Стојановић“. *Јужнословенски филолоџ*, књ. IX, 1930.

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Bjelajac, Mile. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Boban, Ljubo. *Sporazum Cvetković–Maček*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1965.

Boban, Ljubo. *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.

- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. I–II, Zagreb–Rijeka: Liber, „Otokar Keršovani“, 1974.
- Божих, Софија. *Срби у Хрвајској 1918–1929*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
- Витановић, Слободан. *Јован Дучић у знаку Аџене. Песникова размишљања о нацији, историји, држави и њолиници*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 1997.
- Владе Србије 1805–2005*, приредили Радош Љушић и др. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- Вучковић, Војислав Ј. „Јован Жујовић и завереничко питање“. *Књижевности* 11/1957.
- Gligorijević, Branislav. „О pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i о krizi i padu te vlade“. *Istorija XX veka, zbornik radova*, sv. VIII/1965, 345–406.
- Глигоријевић, Бранислав. *Демокрајска и радикална странка према револуционарним њокрејима у Јујославији 1919–1921*. Београд, 1969.
- Глигоријевић, Бранислав. „Државно и друштвено уређење Југославије у гледиштима српских републиканаца (1919–1925)“. *Историја 20. века* 2/1985, 7–33.
- Gligorijević, Branislav. *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.
- Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.

- Gligorijević, Branislav. „Političke stranke i državno uređenje Jugoslavije 1918–1929“. *Vojnoistorijski glasnik* 2/1991, 77–107.
- Глигоријевић, Бранислав. „Политичке странке и српско-хрватски односи (1918–1941)“. *Двор на Уни: од њријеславенској доба до наших дана*, зборник радова. Двор на Уни: Скупштина општине, 1991, 271–276.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. II. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Гулић, Милан. *Јуџословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарској акџија до Мајској референдума*. Београд: Институт за савремену историју, 2023.
- Ђурић, Ђорђе. *Српски инџелекџуалац у џолиџиџици. Политџичка биоџрафија Јована Жујовића*. Београд: Службени гласник, 2014.
- Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus: Pravni fakultet Sveučilišta, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s удруженим радом, 1989.
- Екмечић, Милорад. *Сџиварање Јуџославије*, књ. I–II. Београд: Просвета, 1989.
- Живановић, Милан Ж. *Пуковник Аџис. Солунски џроцес хиљаду девеџсто седамнаесте. Прилоџ џроучавању историје Србије од 1903. до 1918. џод*. Београд: [М. Ж. Живановић], 1955.
- Живојиновић, Драгољуб Р. *Краљ Пеџтар I Карађорђевић. Живоџ и дело*, књ. II. Београд: БИГЗ, 1990.
- Џivković, Dušan. *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1978.

- Историја српског народа*, књ. VI-1. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
- Историја српског народа*, књ. VI-2. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
- Историја Ужица (1918–1975)*, том II. Ужице – Београд, Спомен обележје „Кадињача“; Институт за савремену историју, 1992.
- Јагодић, Милош, *Косово и Меџохија у српско-албанским односима 1878–1912*. Београд: Филозофски факултет, 2009.
- Јанићијевић, Милосав. *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Београд: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, 1984.
- Јанковић, Драгослав. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Београд: Savremena administracija, 1967.
- Јанковић, Драгослав. *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*. Београд: Institut za savremenu istoriju; Eksport-pres, 1973.
- Јанковић, Драгослав. *Rađanje parlamentarne demokratije: političke stranke u Srbiji XIX veka*. Београд: Pravni fakultet, 1997.
- Јовановић, Владан. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Београд: INIS, 2002.
- Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића*, I–II. Београд: БИГЗ; Југославијапублик; Српска књижевна задруга, 1990.
- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића*, I–II, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1990.

- Јовановић, Слободан. *Порџреџи*. Београд: Политика, Народна књига, 2005.
- Казимировић, Васа. *Црна рука. Личнооти и доаћају у Србији од џревраћа 1903. до Солунскои џроцеса 1917. џодине*. Нови Сад: Прометеј, 2016.
- Ковић, Милош. „Западноевропске политичке идеје у ’Српском књижевном гласнику’ 1901–1914. године“. Магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за општу историју новог века, 2003.
- Колаковић, Александра. *У служди оћаџбине. Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*. Београд: Институт за политичке студије, 2016.
- Коштунца, Војслав, Љавошки, Коста. *Страначки pluralizam или monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*. Београд: Привредно-правни приручник, 1990.
- Кризман, Богдан. „Stjepan Radić–жivot–misao–delo“, *Korespondencija Stjepana Radića*, priredio Bogdan Krizman, knj. II. Zagreb: Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest, 1973.
- Лукић, Александар, „Из ратне преписке Љубомира Стојановића – четири писма Николи Стојановићу 1917. и 1918“, *Токони историје* 3/2010, 126–141.
- Лукић, Александар. „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама (Чикагу)“, *Токони историје* 3/2012, 343–361.
- Лукић, Александар, „Покушаји организовања Југословенске републиканске странке у ужичком крају

1920. године“, *Istorijska baština*, Историјски архив Ужице, Ужице 2012, 135–148.
- Лукић, Александар, „Републикански погледи Љубомира Стојановића“, *Зборник мајице српске за историју* 86/2012, 33–50.
- Lukić, Aleksandar, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s „Desničinih susreta 2012“*, priredili Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb: FF press – Filozofski fakultet, 2013, 379–395.
- Лукић, Александар, „Југословенска републиканска странка у Великом Поморављу 1920. године – прилог проучавању политичке историје Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, *Župski zbornik* 8/2013, 65–78.
- Лукић, Александар, „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, *Токови историје* 3/2013, 267–286.
- Лукић, Александар, „Јаша Продановић у Првом светском рату“, *Елије у Великом рају*, зборник радова (уредници Мирослав Јаћимовић, Владимир Иванишевић, Ивана Петровић), Архив Војводине, Нови Сад 2017, 303–314.
- Лукић, Александар, „Јаша Продановић о југословенској Конституанти 1920. године“, *Токови историје* 2/2023, 91–108.
- Лукић, Александар, „Српско и југословенско питање у Босни и Херцеговини у гледиштима Љубомира Стојановића (1918–1928)“, *Српски историјски часопис* 7/2024, 32–58.

- Маликовић, Драги, Растовић, Александар, Шуваковић, Урош. *Парламентарне странке у Краљевини СХС-Југославији*, књ. I. Косовска Митровица – Београд: Филозофски факултет – Трећи миленијум, 2007.
- Matković, Hrvoje. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1972.
- Младеновић, Александар. „Запис о Љубомиру Стојановићу“. *Ужички зборник*, књ. IX (1980), 21–28.
- Miletić, Aleksandar R. „Dr Ninko Perić o zločinu u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine“. *Tokovi istorije* 1–2/2003, 7–16.
- Миљановић, Митар. *Полиитички сисци Љубомира Стојановића, Љубомир Стојановић – животи и дело*, зборник радова. Ужице: Учитељски факултет, 2002.
- Митић, Миодраг. *Поетије у фраку*. Београд: „Филип Вишњић“, 2002.
- Митриновић, Чедомил, Брашић, Милош Н. *Југословенске народне скупштинe и сабори*. Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1937.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Службени гласник, 2015².
- Митровић, Андреј, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Митровић, Андреј. *Време немирљивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Митровић, Момчило. „Историјска грађа у Београду о теми: Југословенски студенти у Швајцарској 1916–1918“. *Годишњак рада Београда*, књ. XXIV, 1977, 241–250.

- Митровић, Момчило. „Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године“. *Историјски часопис*, књ. XXVII/1980, 209–232.
- Митровић, Момчило. „Општа организација академске омладине у Швајцарској 1918. године и њена делатност“. *Историјски часопис*, књ. XXVIII/1981, 137–154.
- Митровић, Момчило. „Југословенски студенти у Швајцарској и уједињење (1917–1918)“. *Историјски гласник* 1–2/ 1981, 127–138.
- Николић, Коста. *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*. Београд: Институт за савремену историју, 1994.
- Николић, Коста. *Историја равнојорског покрета: 1941–1945, I–III*. Београд: Српска реч, 1999.
- Paulova, Milada. *Jugoslavenski odbor*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925.
- Павловић, Коста Ст. *Јован Дучић*. Београд: Откровење, 2001.
- Pavlović, Momčilo. „Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine“. *Istorija 20. veka* 1/1985, 119–155.
- Павловић, Момчило, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић. *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1997.
- Perović, Latinka. „Naučnik i političar: Jovan M. Žujović (Prilog proučavanju srpske elite)“. *Tokovi istorije* 1–2/1993, 55–65.

- Petranović, Branko. „Jedinstven narodnooslobodilački front – poreklo i karakter“. *Istorijski glasnik*, sv. 1–2/1975, 75–78.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I–II. Београд: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Петрановић, Бранко. *Југословенско искуство српске националне интeграције*. Београд: Службени лист СРЈ, 1993.
- Petrović, Dragoljub S. *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život 1941–1945*. Београд: INIS, 1997.
- Петровић, Љубомир. *Југословенска држава и друштво у њeриодици*. Београд: Институт за савремену историју, 2000.
- Поповић, Миливоје. *Борба за парламентарни режим у Србији*. Београд: Политика, 1939.
- Поповић, Радован. *Књига о Дучићу*. Београд: БИГЗ, 1992².
- Обрадовић Поповић, Олга. *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
- Продановић, Јаша М. *Историја њолиџичких странака и стpуја у Србији*, књ. I. Београд: Просвета, 1947.
- Радовановић, Марко. „Југословенска републиканска странка (1944–1948)“. Мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Катедра за историју Југославије, 2012.
- Радојевић, Мира. *Удружена опозиција 1935–1939*. Београд: Институт за савремену историју, 1994.

- Radojević, Mira. „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“. *Istorija 20. veka* 2/1997, 19–35.
- Радојевић, Мира. „Милорад Драшковић и Милан Грол“. *Југословенски историјски часопис* 1/1997, 223–237.
- Radojević, Mira. „О jugoslovenstvu samostalnih radikala“. *Istorija 20. veka* 2/1998, 17–31.
- Radojević, Mira. „Љубомир Стојановић у Првом светском рату“. *Историја 20. века* 2/2000, 9–29.
- Радојевић, Мира. *Научник и политиколог. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*. Београд: Филозофски факултет, 2007.
- Радојевић, Мира. „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост* 11/2010, 9–30.
- Радојевић, Мира. *Милан Грол*. Београд: „Филип Вишњић“, 2014.
- Радојевић, Мира. „Љубомир Љуба Стојановић“. *Србија 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић. Београд: Клио, 2015, 627–646.
- Радојевић, Мира. „Љуба Стојановић у полемици с Новом Европом“, *Ужички зборник* 40/2016, 23–56.
- Радојевић, Мира. *Југословенска искушења српске интелектуалне елите*. Нови Сад: Прометеј, 2024.
- Рајић, Сузана. *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*. Београд: Српска књижевна задруга, 2011.
- Rastoder, Šerbo. *Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929*. Београд: Zadužbina Andrejević, 1996.
- Растодер, Шербо. *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*. Бар: Цонтецо, 2000.

Pjer Renuven, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Naprijed, 1965.

Станковић, Ђорђе Ђ. *Никола Пашић и југословенско њишање*, I–II. Београд: БИГЗ, 1985.

Станковић, Ђорђе Ђ. *Никола Пашић и Хрваџи (1918–1923)*. Београд: БИГЗ, 1995.

Јовановић–Стоимировић, Милан. *Силуете сџарао Београда*. Београд: Просвета, 2008.

Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. Beograd: Prosveta, 1969.

Тимотијевић, Милош. *Драџиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*. Београд: Службени гласник, 2016.

Тодоровић, Драгоје. „Љубомир Стојановић на професорском испиту“. *Ужички зборник*, бр. IX/ 1980, 29–78.

Тошић, Десимир. *Демокраџска сџранка 1920–1941*. Београд: фонд Љуба Давидовић, 2006.

Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и сџварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга, 1986.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елиџа: о сџуденџиима из Србије на евроџским универзиџеџиима у 19. веку*. Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2003.

Трговчевић, Љубинка. „Јован Цвиџић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави: преписка из 1917–1918. године“. *Годишњак рада Београда*, књ. XXXVII, 1990, 193–205.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елиџа: о сџуденџиима из Србије на евроџским универзиџеџиима у 19. ве-*

- ку. Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2003.
- Трговчевић, Љубинка. „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“. *Глас Српске академије наука и уметности*, бр. CDXV/2010, 81–93.
- Трифуновић, Милош. *Историја Радикалне странке (огласна странка до 1903)*. Београд: Српска радикална странка, 1995.
- Фире, Франсоа, Озуф, Мона. *Кријички речник француске револуције*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1996.
- Ђоровић, Владимир. „Љубомир Стојановић“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XI, св. 1–2, 1931, 1–29.
- Чубриловић, Васа. *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. Београд: Народна књига, 1982.
- Џонић, Урош. „Љубомир Стојановић“. *Годишњица Николе Чујића*, књ. XL (40), 1931, 170–185.
- Šatle, Fransoa, Olivije Dijamel, Elvin Pizije. *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, I–II. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.
- Šepić, Dragovan. „О misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, knj. III. Zagreb 1960, 449–497.

Штампа и периодика

Нова Европа (1920–1941)

Политика (1920–1941)

Република (1920–1927, 1945–1948)

Српски књижевни јласник (1901–1914, 1920–1941)

Букџиња (1923–1925)

Најрег (1939–1941)

Наша сјварносј (1936–1939)

Српски јлас (1939–1941)

Борба (1945)

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

Аврамовић, Михајло 273.	Васић, Драгољуб 40.
Алијагић, Алија 184.	Васић, Милош 40.
Аксентијевић, Живојин 276.	Вељковић, Војислав 147, 185.
Анђелић, Павле 205.	Веснић, Миленко 64, 177.
Антић, Чедомир 8, 11.	Видаковић, Милован 186.
Аћимовић, Милан 224.	Винавер, Станислав 40.
Аџемовић, Грујица 42.	Витановић, Слободан 138.
Аџија, Божидар 119.	Војновић, Иво 138.
Бадемлић, Риста 169.	Вудро, Вилсон 30.
Бајкић, Лазар 147.	Вујанц, Војислав 77, 82, 223.
Бакуњин, Михаил 240.	Вукићевић, Велимир Веља 17.
Банковић, Мика 153, 244.	Вукићевић, Веселин 117.
Басаричек, Ђура 131.	Вукосављевић, Сретен 234.
Белић, Александар 50, 88, 93–94, 262, 281.	Вукчевић, Глигорије 77.
Бехмен, Асим 119.	Вуловић, Велисав 155–156.
Бизмарк, Ото фон 7.	Гавриловић, Богдан 281.
Блан, Луј 241.	Геземан, Герхард 163.
Богдановић, Милан В. 40–42, 48, 202, 277.	Грол, Милан 18, 21, 29, 37, 39, 50, 87, 153, 157, 167, 237, 244, 251.
Божич, Душан 42, 202.	
Бошковић, Мато 259.	Грубић, Стеван 277.
Броз, Јосип Тито 10, 64.	Давидовић, Љубомир Љуба 21, 29, 88, 126, 153,
Будисављевић, Срђан 84.	
Васић, Драгиша 185, 246.	

- 155–156, 158, 165, 185, Жујовић, Живојин 11, 151,
197–202, 206, 244, 251. 239, 264.
- Дантон 7. Жујовић, Јован 9, 13–15,
Димурије 7. 21, 29, 39, 42, 50, 60, 70,
Домановић, Радоје 88. 74, 77, 88, 93, 152–153,
Драшковић, Милорад 15, 159, 167, 178, 239–284.
29, 37–38, 54–55, 64, 67, Жујовић, Милан 224.
155–156, 158, 169–170, Жујовић, Младен 84, 224.
184, 250, 259, Златић, Живојин Т. 38–40,
Дучић, Јован 133–142, 42, 48, 168.
144–148. Златичанин, Сима 42, 275,
Ђилас, Милован 229–230. 277.
- Ђоновић, Јован 37, 40, 53, Зоговић, Радован 233.
60–63, 78–79, 83, 176, Зубовић, Јован 124.
277. Ибровац, Миодраг 281.
- Ђорђевић, Војислав М. Ивеша, Михајло 162.
41–42, 48. Иконић, Драгомир 37–42,
Ђорђевић, Димитрије 227. 48, 53, 79, 161–162,
Ђорђевић, Живојин 281. 189–190, 202, 277–278.
- Ђорђевић, Јован 82. Илић, Душан 77.
Ђорђевић, Пера 240. Илић, Благоје 156.
Ђорђевић, Тихомир 147. Илић, Михаило 18, 40–42,
Ђорђевић, Тоза 38. 48, 74, 82, 273.
- Ђурић, Алексије 42. Јагић, Ватрослав 163.
Ђурић, Ђорђе 9, 280–281. Јанковић, Велизар 190, 278.
Ђуровић, Теофило 162. Јанковић, Драгомир 190.
Живановић, Живан 147. Јанковић, Момчио 224.
Живковић, Љубомир 21, Јоксимовић, Драгољуб
88, 153, 156, 244, 251. Драгић 41–42, 48, 55,
Живковић, Петар 78. 156, 277.
- Жујовић, Ђорђе 239. Јовановић, Владимир 11.

- Јовановић, Драгољуб 29, 81, 90, 117, 227, 233–234, 236–237, 283. Кардељ, Едвард 227. Кацлеровић, Трифун 154. Крчевинац, Славко 19.
- Јовановић, Јован Змај 220. Ковачевић, Вељко 234.
- Јовановић, Љубомир Љуба Патак 192. Ковић, Милош 7, 12, 97. Корошец, Антон 273.
- Јовановић, Коста 21, 251. Кумануди, Коста 18, 21, 29, 39, 50, 167, 186, 251.
- Јовановић, Слободан 7–8, 56, 91, 93–94, 147, 160. Кујунџић, Војислав 277.
- Каљевић, Љубомир 246. Лавров, Петар 241–242.
- Каменски, фелдмаршал 186. Лазаревић, Милован 29, 37–39, 42, 48, 53, 60, 71, 78–79, 156, 160, 176, 276.
- Карађорђевић, Александар кнез 210. Лапчевић, Драгиша 273.
- Карађорђевић, Александар регент и краљ 28–29, 35, 49, 57, 67, 75, 77–79, 133, 135, 138–141, 157–160, 167, 171, 184, 187, 190, 193–195, 201, 211, 213–214, 260–261, 268, 275, 279. Леополд, краљ Белгије 210. Лудвиг, Емил 7.
- Карађорђевић, Ђорђе принц 193–194. Маринковић, Павле 151–152.
- Карађорђевић, Павле кнез 80, 219, 222. Марковић, Божидар В. 7, 21, 37, 39, 50, 152–153, 167, 244–245, 251.
- Карађорђевић, Петар I краљ 20, 25, 35, 57, 153, 243, 246–249, 255–256. Марковић, Крста 38, 42, 48, 168.
- Карађорђевић, Петар II краљ 222. Марковић, Милан 21, 37–38, 152–153, 155, 244–245, 251.
- Марковић, Светозар 11–12, 151, 239–242, 261, 264, 266.
- Марковић, Таса 38.

- Масарик Гариг, Томаш 194. Обреновић, Драга краљица 281.
- Мачек, Влатко 217–218.
- Машин, Александар 254. Обреновић, Наталија краљица 281.
- Меро, Клео де 210.
- Милијановић, Станислав 277. Обреновић, Милан краљ 88, 93–94.
- Милошевић, Јован 42. Обреновић, Милош кнез 11.
- Милошевић, Раша 192. Обреновић, Михаило кнез 12.
- Миљановић, Митар 86.
- Мирабо 7. Обреновић, Љубица 239.
- Мирковић, Боривоје 222. Ојдровић, Јован Ђ. 42.
- Младеновић, Анта 41. Павићевић, Ива 156.
- Митровић, Милорад 151. Павловић, Божа 274–275.
- Мишић, Петар 254. Павловић, Милоје 263.
- Мујкић, Александар 277. Павловић, Коста Ст. 147.
- Мусолини, Бенито 197. Пашић, Никола 26–27, 29, 31, 39, 88, 90, 124, 126, 128, 159–160, 185, 189, 191–194, 201, 206, 211–213, 243, 253, 255, 258.
- Невистић, Иван 276.
- Немањић, Радослав краљ 145. Пејовић, Крсто 37, 53, 60, 176.
- Немањић, Урош цар српски 186–187.
- Нешић, Љубомир 49, 167. Петронић, Јован 42.
- Николић, Боривоје 18. Петронијевић, Бранислав 42, 48.
- Николић, Никола 21, 153, 244, 251.
- Николић, Радиша 41–42, 48, 277. Петровић, Вељко 186.
- Нушић, Бранислав 147. Петровић, Јордан 204.
- Обреновић, Александар краљ 20, 22, 187, 193, 240, 242–244, 248, 266. Петровић, Михаило 77.
- Петровић, Настас 151.
- Петровић, Карађорђе вожд 15, 186, 247.

- Петровић, Никола краљ 62. Протић, Стојан 34–35, 153, 180, 192, 207.
- Петровић Његош, Петар II 218, 221. Путник, Радомир 153.
- Пијаде, Моша 119. Ранковић, Александар 227, 237.
- Полићевић, Михаило 153, 244. Раденковић, Будимир Буда 153, 244.
- Поповић, Богдан 91. Радић, Павле 131–132.
- Поповић, Влада 276. Радић, Стјепан 70–73, 75, 87, 95, 102, 122, 126, 132, 197–199, 201, 206, 211–213, 217.
- Поповић, Војин Вук војвода 130. Радовановић, Љубомир 82.
- Поповић, Дамјан 254. Радојевић, Мира 7, 109.
- Поповић, Лазар 119–125, 128. Радивојевић, Михаило 156.
- Прибићевић, Светозар 39, 49, 67, 124, 163, 165, 198–200. Радовић, Влајко 42.
- Продановић, Борислав 224, 227. Распоповић, Никола М. 41–42, 48.
- Продановић, Зоран 154. Ратарац, Алекса 253, 256.
- Продановић, Јаша 9–10, 13, 21–23, 29–31, 36–39, 41–42, 48–49, 51–52, 70, 75, 77, 79–81, 88, 90, 151–189, 191–200, 202–203, 206–221, 223–225, 227–228, 230–237, 243, 246, 251–252, 261, 273, 275, 277, 281, 283–284. Рачић, Пуниша 131.
- Решетар, Милан 163.
- Рибар, Иван 78–79, 81, 201, 223.
- Ристић, Миодраг 42, 48, 164.
- Робеспјер 7.
- Романов, Александар I цар 186.
- Романов, Николај II цар 26, 105.

- Савић, Милан 277.
- Смодлака, Јосип 34.
- Селесковић, Момчило Т. 41–42, 48.
- Симић, Божин 84.
- Симић, Владимир 77, 82, 225.
- Симић, Давид 156.
- Симић, Коста 147.
- Симовић, Душан 84, 222.
- Ситон-Вотсон, Роберт 118.
- Скерлић, Јован 18, 21, 23, 152, 243–246, 251, 265.
- Смиљанић, Драгослав 81.
- Соколовић, Светозар 186.
- Станојевић, Драгиша 11, 151, 261.
- Станаревић, Никола 11, 39–40, 42, 47–48, 53, 78, 82, 178, 279.
- Стед, Алфред 255.
- Стејић, Спасоје 184–185, 194.
- Стид, Викем 118.
- Стефан Немања 145.
- Стефан Првовенчани 145.
- Стефановић Карацић, Вук 105, 186–187.
- Стефановић, Светислав 42, 48.
- Стефановић, Урош Цупа-ра 42.
- Стојановић, Љубомир Љуба 9, 13, 17, 21, 30–32, 36–37, 41–42, 45, 48, 50–52, 60, 65, 67, 70, 72, 75, 77, 85–97, 99–106, 108–135, 141–149, 153, 156, 160–161, 163, 165, 167, 175, 177–178, 211, 213, 218, 243–244, 251, 253, 255–257, 261, 263, 275, 277, 279, 283–284.
- Стојановић, Никола 30, 119, 125, 262.
- Супило, Франо 259.
- Теодосић, Димитрије 204.
- Терзић, Божидар 259.
- Тодоровић, Анта 39, 42, 48, 53, 277.
- Тодоровић, Павле 277.
- Тодоровић, Пера 240–241.
- Томашевић, Јован 62.
- Томић, Алекса 82, 275–276.
- Трајковић, Риста 42, 48.
- Трифунковић, Мића 202.
- Трумбић, Анте 27, 260.
- Туцаковић, Пантелија 153, 244.
- Туцовић, Димитрије 19.
- Филиповић, Филип 54, 169.

Фирдус, Нури-бег 127.	Ђурчин, Милан 118–119,
Хацић Светић, Јован 210.	121, 124–125, 129–130.
Хитлер, Адолф 222–223.	Чајкановић, Веселин 281.
Храбак, Богумил 86.	Чупић, Божа 42, 48, 277.
Хребелјановић, Лазар кнез 145.	Џорџ, Лојд 122.
Цвијић, Јован 31–32, 67, 91, 262–263.	Шарковић, Атанасије 42, 168.
Цицварић, Крста 49.	Шербо, Растодер 61–62.
	Шуменковић, Илија 39.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Александар Лукић, село Звезд, општина владимирачка, округ шабачки, рођен је 2. XII 1985. у Београду. Основну школу похађао је у Калањевцима, Козељу и Љигу, гимназију у Љигу. Студије историје уписао је 2004. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду.

Дипломирао је на Катедри за историју Југославије фебруара 2009. године темом *Љубомир Стојановић о јуџословенској идеји 1917–1930. године* под менторством др Мире Радојевић. На истој катедри 2010. године одбранио је мастер рад *Оснивање Јуџословенске републиканске странке 1920. године*, такође под менторством Мире Радојевић. Ради у Институту за новију историју Србије од 2011. године. Истражује историју политичких идеја и странака у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији. У коауторству са Мирославом Миром Којић објавио је монографију *Учешће 1.300 ђака каплара у Колударској бици*. Монографију *Јуџословенска републиканска странка у џолијичком животу јуџословенске краљевине (1920–1941)* објавио је 2020, у издању Института за новију историју Србије.

АЛЕКСАНДАР ЛУКИЋ
ВОЂЕ СРПСКИХ РЕПУБЛИКАНАЦА

Љубомир Љуба Стојановић

Јаков Јаша Продановић

Јован Жујовић

Издавач

Институт за новију историју Србије

Штампа

Чигоја штампа Београд

Тираж

120 примерака

Формат

12,1 x 19,4 цм

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.23(497.1)

32:929 Стојановић Љ.

32:929 Продановић Ј.

32:929 Жујовић Ј.

ЛУКИЋ, Александар, 1985-

Вође српских републиканаца : Љубомир Љуба Стојановић : Јаков Јаша
Продановић : Јован Жујовић / Александар Лукић. - Београд : Институт
за новију историју Србије, 2025 (Београд : Чигоја штампа). - 311 стр. :
илустр. ; 20 см. - (Мала библиотека 4 / Институт за новију историју
Србије. Библиотека Студије и монографије ; књ. 143)

Ауторова слика. - Тираж 120. - Биографија аутора: стр. 311. - Напомене
и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 285-302. -
Регистар.

ISBN 978-86-7005-203-1

а) Стојановић, Љубомир (1860-1930)

б) Продановић, Јаша (1867-1948)

в) Жујовић, Јован (1856-1936)

г) Југословенска републиканска странка

COBISS.SR-ID 168856585